

TABERİSTAN ZEYDÎLERİ

Yrd. Doç. Dr. Hasan YAŞAROĞLU

Gümüşhane 2012

ISBN: 978-605-61345-4-8

Copyright© Gümüşhane Üniversitesi

Tasarım : Veysel Cebe

Baskı : Afşar Matbaası, İvedik OSB 21. Cad. 599. Sok. No: 29
Yenimahalle/ANKARA

Baskı Tarihi : 05.10.2012

Baskı Adedi : 300

Rahmetli anne ve babamım aziz hatıralarına ithaf olunur.

Özgeçmiş

27.11.1964 yılında Bayburt'ta doğdu. İlkokulu memleketinde, orta ve liseyi İstanbul'da okudu. 1988 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde "Muhtar es-Sakaff" adlı teziyle yüksek lisansını, yine aynı enstitüde "Taberistan Zeydîleri" adlı teziyle de doktorasını tamamladı. (1998)

Diyanet İşleri Başkanlığının çeşitli kademelerinde görev yaptıktan sonra, 2010 yılında Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mezhepler Tarihi Anabilim Dalında Yrd. Doç. Dr. kadrosuna atandı. İngilizce ve Arapça bilen Yaşaroğlu evli ve dört çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR	9
I. TABERİSTAN ve DEYLEMAN'IN TARİHİ ve COĞRAFİ DURUMU	22
A. İslamiyet'ten Önce Taberistan	22
B. Taberistan'ın Fethi ve İslâmiyet'in Bölgeye Yayılması	26
C. Deyleman'ın İslâmiyet'ten Önceki Durumu ve İslâmî Akınlara Karşı Direnmesi	31
II. ZEYDİLİĞİN DOĞUŞU ve ZEYDÎ MEZHEBİNİN GÖRÜŞLERİ	36
A. Zeydîliğin Doğuşu / Zeydî-Emevî Mücadelesi	36
1. Zeyd b. Ali	37
2. Yahya b. Zeyd	41
B. Zeydî Mezhebi'nin Görüşleri	42

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEYDÎ-ABBÂSÎ MÜCADELESİNİN BAŞLAMASI, ZEYDİLİĞİN TABERİSTAN'A İNTİKALİ ve TABERİSTAN ZEYDÎ DEVLETİNİN

KURULUŞU	51
I. Zeydî-Abbâsî Mücadelesi	51
A. Muhammed b. Abdullah ve Kardeşi İbrahim'in İsyanları	52
B. Hüseyin b. Ali ve Yahya b. Abdullah İsyanları	58
C. Muhammed b. İbrahim ve Muhammed b. Muhammed b. Zeyd İsyanları	64
D. Muhammed b. Kasım es-Sûfî İsyanı	66
II. ZEYDİLİĞİN TABERİSTAN'A İNTİKALİ	68
III. TABERİSTAN ZEYDÎ DEVLETİNİN KURULUŞU VE BİRİNCİ DÖNEMİ	71
A. HASAN b. ZEYD	71
1. Taberistan'a Gelişi ve Taberistan'daki Tahîrî Yönetime Son Vermesi	85
2. Bağdat'la İlişkiler	85
3. Saffârî Ya'kûb b. Leys ile Mücadelesi	88
4. Cürcan'a Hâkim Olması ve İç Karışıklıklar	91
5. Kişiliği	95
B. MUHAMMED b. ZEYD	97
1. Hasan b. Zeyd'in Yerine Geçmesi	97
2. Bağdat ve Râfi b. Herseme ile İlişkileri	99
3. Sâ mânîler ile Mücadelesi ve Ölümü	103
4. Kişiliği	104

İKİNCİ BÖLÜM

TABERİSTAN ZEYDÎ DEVLETİ'NİN YENİDEN KURULUŞU VE İKİNCİ

DÖNEMİ	106
A. HASAN b. ALİ el-UTRÛŞ	106
1. Deylem'e Gidişi ve Taberistan'ın Sâ mânîler'in Eline Geçme- si	106
2. Deylem ve Gîlan'daki Faaliyetleri	108
3. Taberistan'ın Geri Alınması	110
4. el-Utruş'un Şahsiyeti ve Deylem'in İslâmlaşması	115
B. HASAN b. KASIM	119
1. İç Muhalefet	119
2. Sâ mânîler ile Mücadelesi: Bemallâh, Fîrûzkend, Nûgan ve Celâyîn Savaşları	122
3. Deylemli Liderlerle İlişkileri	127
4. Taberistan'ın Zeyârîler Tarafından İşgal Edilmesi ve Hasan b. Kasım'ın Ölümü	130

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÎLAN-DEYLEMAN ZEYDÎLERİ VE ZEYDÎLİĞİN ORTADAN

KALKMASI	133
I. Gîlan-Deyleman Zeydîleri	133
A. Ebu'l-Fadl Ca'fer b. Muhammed	133
B. Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Kasım ed-Dâî	141
C. Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Hüseyn el-Müeyyed Billâh ve Ebû Tâlib Yahya b. Hüseyn en-Nâtık Bi'l-Hak	149
D. Hukaynîler'den Hâdî el-Hukaynî ve İmam Ebû'r-Rıza el- Kîsumî	155
E. Hüseyn en-Nasır	156
F. Ebû Tâlib el-Harunî el-Ahîr	158
II. ZEYDÎLİĞİN ORTADAN KALKMASI	161
SONUÇ	164
KAYNAKÇA	168
EKLER	178
KRONOLOJİ	179

ÖNSÖZ

Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali'nin Emevîler'e karşı isyan etmesi ile başlayan Zeydîlik hareketi, onun ölümü ile sona ermemiş aksine zaman içerisinde daha da güçlenerek yaygınlık kazanmıştır. Zeyd b. Ali'den sonra onun davasını sürdürenler defalarca Emevîlere karşı ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmalar Emevîlerin çöküşünde önemli rol oynamıştır. Emevî devleti yıkılıp yerine Abbasî devleti kurulunca Ehlibeyt mensupları, mücadele döneminde aktif rol oynamalarına rağmen geri plana itilmişlerdir. Bu tarihten itibaren Ehlibeyt-Abbasî ilişkileri oldukça sıkıntılı bir sürece girmiştir. Bu bakımdan Abbasîlerle haklarının gasp edildiğine inanan Ehlibeyt mensupları arasında defalarca Ehlibeyt aleyhine sonuçlanan çarpışmalar meydana gelmiştir. Bu çarpışmalar neticesinde devlet baskısına maruz kalan mağluplar, buldukları şehirleri terk ederek, başta İran olmak üzere, muhtelif bölgelere sığınmak zorunda kalmışlardır.

Hicri 250'de (m. 864) İran'ın kuzeyindeki Taberistan bölgesinde bir Ehlibeyt devleti kurmayı başaran Zeydîler, bu tarihten itibaren yaklaşık yedi asır Taberistan ve Deyleman'da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Böyle olmakla beraber, Taberistan Zeydî devleti ancak yarım asırlık dönemde (250–316) devlet hüviyetini koruyabilmiştir. Bu dönemden sonra eski güçlerini kaybeden Zeydîler, kuzeybatı istikametindeki Deyleman-Gilan bölgelerine çekilmek zorunda kaldılar. Taberistan'dan ayrıldıktan sonra bir siyasî birlik oluşturamayan Zeydîler, birbiriyle mücadele eden küçük hanedanlıklar şeklinde yaşamaya devam ettiler. Zeydîler'in hem Abbasîler'le hem de İran'daki bu devlete bağlı emirliklerle mücadele etmek zorunda oldukları bir dönemde Taberistan'da müstakil bir devlet kurmayı başarmış olmaları, Ehlibeyt mensupları ve Ehlibeyt tarihi açısından önem arz etmektedir. Zeydîler'in bu başarılarında savaşçı bir millet olan Deylemliler'in katkıları göz ardı edilmemelidir.

Zeydî-Abbâsî ilişkileri bağlamında da ele alınması mümkün olan bu çalışma, bir manada, Abbasî Devleti kurulduktan sonra devlete baş kaldıran ve genellikle mağlûp olarak çeşitli bölgelere sığınmak zorunda kalan, Ehlibeyt mensuplarından İran'a iltica ederek, orada bir devlet kuranların siyasî faaliyetlerini kendisine konu almaktadır.

Zeydîler'in Taberistan ve Deyleman bölgelerindeki kültürel faaliyetleri ve kurdukları müesseseler hakkında kaynaklarda verilen bilgiler son derece sınırlıdır. Bu sebeple kültür ve medeniyet konusu müstakil olarak ele alınamamış, elde edilen bilgiler genellikle her bölümün sonunda verilmiştir.

Kaynaklarda Ehlibeyt mensuplarını ifade etmek üzere genellikle *Talibî*, *Alevî* ve *Zeydî* terimlerinin kullanıldığı görülmektedir. *Alevî* terimi,

birbirinden çok farklı toplulukları ifade etmesi açısından hâlen üzerinde tartışılan problemleri bir terimdir. Böyle olmakla beraber üslûpta akıcılık sağlamaya yardımcı olacağı için tamamen terk edilmemiş olan bu terim, hilâfetin Ali evlâdına ait olduğunu düşünen ve bunu gerçekleştirmek üzere gerek Emevîler'e, gerekse Abbasîler'e karşı ayaklanan Ehlîbeyt mensuplarını ifade etmek üzere kullanılmıştır.

Kitap girişten sonra üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Taberistan, Deyleman ve Gîlan tarihî ve coğrafi açıdan incelenmiş, Zeydîliğin doğuşu ile Zeydî mezhebinin görüşleri özetlenmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde Abbasî Devleti'ne karşı başlatılan Zeydî isyanlar ile bu isyanlar sonucu Taberistan'a göç eden Zeydîler'in kurdukları devlet ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise Taberistan Zeydî Devleti'nin yeniden kurulması ve ikinci dönemi işlenmiştir. Taberistan Zeydî Devleti'nin birinci döneminin sona ermesi ve Taberistan'ın Zeydîler'in elinden çıkmasının ardından, Zeydîler'in bölgeyi tekrar ele geçirmeleri ve burada yeniden bir devlet kurmaları ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca yaşanan bu fetret döneminde yeni oluşumun lideri Hasan b. Ali el-Utrûş'un, Deyleman ve Gîlan çevresinde yapmış olduğu yoğun davet çalışmalarına özellikle vurgu yapılmıştır.

Üçüncü bölümde Taberistan'dan Deyleman'a göç etmek zorunda kalan Zeydîler'in, burada birbiri ardına kurdukları küçük hanedanlıklar incelenmiştir. Zeydî ekollerin kendi aralarındaki mücadeleleri ve nihayet Zeydîliğin, İmamiyye-i İsnâaşeriyye Şîliğine dönüşerek tasfiye edilmesi gibi hususlar ele alındıktan sonra, bu araştırma ulaşılan bilgilerin kısaca özetlendiği sonuç bölümü ve bibliyografya ile tamamlanmıştır.

Bu araştırmanın sonuçlandırılmasında ufuk açıcı tavsiyeleri ile bana yol gösteren hocalarım, Prof. Dr. Mustafa Fayda, Prof. Dr. Hulusi Yavuz, Prof. Dr. Ziya Kazıcı ve Prof. Dr. İsmail Yiğit'e, kitabın şekillenmesinde hiçbir yardımı esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Cahit Baltacı'ya teşekkürlerimi sunuyorum. Kütüphanelerinden istifade etmeme imkân tanıyan TDV İslam Araştırmaları Merkezi'ne, tüm çalışanlarına, özellikle kütüphane servisine, ayrıca gerek İngilizce metinlerin çözümünde ve gerekse kitabın üslûp ve kurgu açısından olgunlaşmasında özverili yardım ve desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Casim Avcı'ya ve konunun teknik sıkıntılarının aşılmasında önemli katkılar sunan değerli kardeşim Abdullah Duman'a teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışmanın Zeydîlerin siyasî tarihine mütevazı bir katkı sağlamasını dilerim.

Çalışmak bizden, yardım ve inayet Cenab-ı Rabbi'l-Âlemînden'dir.

KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR

KAYNAKLAR

Umumî Tarihler

Taberistan ve Deyleman Zeydîleri hakkında umumi tarihler açısından İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/922) *Târîhu'r-Rusul vel-Mülûk* adlı eseri ile onun tamamlayıcısı durumundaki İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1232) *el-Kâmil fi't-Târîh'i* en başta gelen kaynaklarımız arasında yer almışlardır.¹

İbn Cerîr et-Taberî, Taberistan'ın başkenti Âmul'de dünyaya gelmiştir (225 yılı civarı). Tahsilinin ilk devresini doğduğu şehirde tamamladıktan sonra Bağdat'a gitmiş ve ömrünün sonuna kadar hayatını orada sürdürmüştür. Tespit edilebildiği kadarıyla Taberistan'dan ayrıldıktan sonra Taberî'nin memleketi ile alâkası, yaptığı iki seyahat ile sınırlı kalmıştır. Bu seyahatlerden birincisinin ne zaman gerçekleştiği bilinmemekle beraber, ikincisi 290'da (902) yapılmıştır.²

Taberî'nin ikinci seyahati sırasında Taberistan Zeydî Devleti'nin birinci dönemi sona ermiş ve bölge Sâmânîler'in hâkimiyetine geçmişti. Her ne kadar Taberî, Taberistan Zeydîleri hakkında görgü tanıği sıfatı ile hiçbir malumat vermemekte, onlarla ilgili rivayetleri Taberistanlılar'a veya başkalarına dayandırmakta ise de muhtemelen birinci seyahati sırasında Zeydîler orada faaliyette idiler. Umumi İslâm tarihi kaynaklarının Taberistan Zeydîleri'ne nispeten az yer verdikleri Taberî için de geçerli bir gözlem olarak dikkat çekmektedir.

Yazıldığı tarih itibarıyla Taberistan Zeydîleri'nin sadece ilk yarım asrına yer verebilen Taberî, asrın sonuna doğru konumuz açısından gittikçe fakirleşmektedir. IV. (X.) asrın hemen başında, yeniden kurulan Taberistan Zeydî Devleti hakkında, Taberî'de tek cümlelik bir rivayet dışında herhangi bir kayıt yoktur.

Taberî'nin zeyilleri olan *Sılatu Târîhi't-Taberî* ve *Tekmiletû't-Târîhi't-Taberî* adlı eserlerde de üzerinde çalıştığımız mevzu hakkında sadra şifa bilgi bulunmamaktadır. Taberî'nin zeyilleri olayları 367'ye (978) kadar getirmiş olmalarına rağmen, konumuzla alâkalı dağınık kısa bilgiler vermekten öteye gitmemektedirler. Zeyillerde sadece son dönem Zeydî imamlarından

1 Zikredilecek kaynakların tam isimleri, müellifleri ve baskıları için bk. Kaynakça.

2 F. İştân "Taberî", *İA*, XI, 594.

Ebû Abdullah el-Mehdî'nin hayatına kısaca değinilmekte,³ onun babası ve aynı zamanda son Taberistan Zeydî devlet başkanı olan Hasan b. Kasım'ın, Rey'i fethetmesine çok kısa işaret edilmektedir.⁴

İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târih'ine* gelince, bilindiği gibi müellif eserinin ilk yedi cildinde Taberî'yi özetlemiş ve ayrıca onun almadığı rivayetleri de başka kaynaklardan bularak nakletmiştir. Zaman zaman Taberî'ye isabetli tenkitler de yönelten⁵ *el-Kâmil'e*, sadece Taberî'nin hülasası gözüyle bakmamalı, onun aynı zamanda Taberî'nin tamamlayıcısı olduğu unutulmamalıdır. İbnü'l-Esîr'in bu eseri aynı zamanda hicrî 628'e kadar yazılan başka siyasî tarihlerinde bir hülasası sayılmaktadır. Taberistan ve Deyleman Zeydîleri hakkında kaynaklarda verilen bilgiler de aşağı yukarı bu tarihlerde sona ermektedir. Dolayısıyla *el-Kâmil* konumuzun başından sonuna kadar izlenebildiği yegâne kaynak eser vasfı taşımaktadır.

Umumi tarihler içerisinde İbnü'l-Esîr'den sonra Taberistan-Deyleman Zeydîleri'ne en çok yer ayıran müellif Mes'ûdî'dir (ö. 346/975). Mes'ûdî hem tarihçi hem de coğrafyacıdır. İran'ı dolaşmış ve Taberistan'a seyahatler yapmıştır. Mes'ûdî'nin diğer kaynakların aksine Taberistan Zeydîleri'ni ihmal etmemesi, onun Şii eğilimlerinden kaynaklanmış olabilir. Muhtemelen Mes'ûdî bu mevzuya İbnü'l-Esîr'den de daha geniş yer vermiş olmalıdır. Zira Taberistan Zeydîleri'ni ele aldığı *Mürûcû'z-Zeheb* adlı eseri, büyük bir kısmı kaybolan, 30 ciltlik *Ahbâru'z-Zamân* adlı çalışmasının bir özeti'dir. Mes'ûdî *Mürûc'un* muhtelif yerlerinde Taberistan Zeydîleri hakkında *Ahbâru'z-zamân* adlı eserinde daha geniş malumat verdiğini kaydetmekte⁶ ancak adı geçen eserin yayınlanan tek ciltlik baskısında bu konuyla alâkalı herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.⁷

Şii eğilimlerinden ötürü Taberistan Zeydîleri'ne yer vermeleri beklenen Ebû Hanîfe ed-Dineverî (ö. 282/895) ve Ya'kubî (ö. 292/904) konuya hiç değinmemektedirler. Ebû Hanîfe 227'ye (872) kadar gelmesine rağmen, hicrî 170'li yıllarda isyan ederek, Deyleman'a sığınan Yahya b. Abdullah'ın isyanından söz etmez.⁸ Yine aynı şekilde 259'a (872) kadar

3 Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî* (nşr. M. Ebu'l-Fazl İbrahim), Beyrut 1967, XI, 401.

4 Taberî, XI, 119.

5 *İA*, V/2, s. 852.

6 Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürûcû'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher* (nşr. M. M. Abdülhamîd), Mısır 1964-65, IV, 153.

7 Mes'ûdî, *Ahbâru'z-zamân*, Beyrut 1996.

8 Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (ö. 282/892), *el-Ahbâru't-tvâl* (nşr. Abdülmün'im Âmir), Kahire 1960).

meydana gelen olayları aktaran Ya'kubî de ne Hasan b. Zeyd ne de onun kurduğu Taberistan Zeydî Devleti'nden söz etmektedir.⁹

Hususî Tarihler

Umumi tarihlerin dışında özellikle Ehlibeyt mensupları ile ilgilenen eserleri biz hususi tarihler başlığı altında vermeyi uygun bulduk. Bunlardan birincisi Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö.356/967) *Mekâtîlü't-Talibiyyîn* adlı eseridir. Eserini bütünüyle öldürülen Ehlibeyt mensuplarına hasreden Ebu'l-Ferec, Hz. Peygamber zamanından başlamak suretiyle, eserin telif edildiği zamana kadar (313/925) katledilen yüzlerce Talibî'nin hâl tercümesini vermektedir. Ehlibeyt'i bu kadar geniş bir şekilde ele alan Ebu'l-Ferec, Taberistan Zeydî Devleti'nin ikinci başkanı Muhammed b. Zeyd'in ölümü ile ilgili kısa bir kayıt dışında, Taberistan Zeydîleri'ne yer vermemektedir. Ebu'l-Ferec bunun gerekçesini eserin sonunda şu şekilde izah etmektedir:

*"Taberistan ve Yemen bölgelerine hâkim olan Talibîler'in varlığından haberdar olmamıza rağmen, onların haberleri geniş bir şekilde bize ulaşmadığından, bu eserde onlara yer verilmemiştir."*¹⁰

Bunun yanında, adı geçen eserde Irak ve Hicaz bölgelerinde faaliyet gösteren Ehlibeyt mensuplarından, oldukça geniş bir şekilde bahsedilmektedir.

Bu hususî tarihler başlığı altında ele aldığımız diğer kaynaklar ise çoğu Yemen Zeydîleri tarafından kaleme alınmış olan, Zeydî imamlara ait hâl tercümeleridir. Bu yazmaların bir kısmı Yemen Zeydîleri tarafından muhafaza edilerek günümüze ulaştırılmıştır. Wilferd Madelung bu yazmalar üzerinde çok önemli bir mesai harcamak suretiyle seçmeler yaparak bunları *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydîyye* adıyla bir koleksiyon halinde neşretmiştir.¹¹ Bu neşir bize Taberistan ve Deyleman Zeydîleri hakkında çok önemli kaynak malzeme sunmaktadır.

Zeydî imamlara ait bu hâl tercümesi koleksiyonunda yer alan yazmaların en eskisi, Ebü'i-Abbâs el-Hasenî'nin *Küâbü'l-Mesâbih'idir*. Hakkında fazla malumat bulunmayan Ebu'l-Abbas el-Hasenî, Deylem Zeydî imamlarından Ebû Abdullah ed-Dâî'nin de hocasıdır. el-Hasenî fazla teferruata girmeden özet ve sağlam bilgiler sunar. Elimizdeki neşir kısmı

9 Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Vazih (ö. 292/904). *Târihu'l-Ya'kubî*, I-II, Beyrut, ts.

10 Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn* (nşr. Ahmed Sakr), Beyrut, ts., s. 761.

11 Wilferd Madelung (ed.), *Ahbaru Eimmeti'z-Zeydîyye*, Beyrut 1987.

neşir olduğundan, sadece Zeydî imamlardan Yahya b. Abdullah ve kısaca Utrûş'a yer vermektedir.

Koleksiyonun ikinci eseri, son dönem Zeydî imamlarından İmam Ebû Tâlib en-Nâtık bi'l-Hakk'ın (ö. 424/1032) *Kitâbü'l-İfade'sidir*. Hz. Ali'den başlamak suretiyle müellifin yaşadığı asra kadar gelen bütün Ehlibeyt imamlarının hal tercümelerini kapsamaktadır. Ebû Tâlib, el-Hasenî'nin aksine el-Utrûş'un geniş bir biyografisini sunmaktadır. Bundan daha önemlisi Deylem Zeydî imamlarından Ebû Abdullah el-Mehdî'yi müstakil olarak ele alıp, hakkında geniş malumat veren ilk kaynak olmasıdır. Daha sonraki yıllarda Yemenli Zeydî âlim Muhallî kaleme aldığı *el-Hedâik* adlı eserinde Ebû Tâlib'in konuyla ilgili metnini olduğu gibi iktibas etmiştir.

Üçüncü olarak ele alacağımız eser bu Yemenli müellif Humeyd el-Muhallî'nin (ö. 652/1254), az önce zikredilen *Kitâbü'l-Hedâik*'dir. *Kitâbü'l-Hedâik* Hz. Ali'den itibaren bütün Yemen ve Taberistan Zeydî imamlarının hal tercümelerini içeren oldukça geniş bir eserdir. Diğer birçok Yemen Zeydî âliminin yaptığı gibi Muhallî de Yemen Zeydî imamları ile Hazar Zeydî imamlarını birlikte ele almıştır.¹²

Muhallî bu eserinde, Ebû Tâlib en-Nâtık'dan ve Ebu'l-Ferec'den alabildiğine geniş iktibaslar yapmakta, aynı zamanda bunlara önemli bilgiler eklemektedir. Hazar Zeydî imamlarından bazılarının hâl tercümelerini müstakil olarak ve diğer kaynaklara nazaran daha geniş vermiştir. Özellikle bu eserde, son dönem Deylem Zeydî imamlarından el-Müeyyed-Billâh'ın geniş bir biyografisi yer almaktadır. Muhallî daha sonraki imamlar hakkında verdiği malumatta da geniş ölçüde Gılanlı bir Zeydî âlim olan, Yûsuf el-Gılanî'nin Yemenli meslektaşına gönderdiği *Mektup'a* dayanmaktadır.

Yûsuf el-Gılanî'nin adı geçen *Mektup'u* son dönem Deylem Zeydî imamları açısından çok önemli bir dokümandır. VI. yüzyılın sonu ve VII. yüzyılın başı itibariyle bütün Horasan, Deylem ve Gılan Zeydî toplumlarının en önde gelen âlimi olan¹³ Yûsuf el-Gılanî, bu *Mektup'u* kendisinden Hazar Zeydî imamları hakkında bilgi isteyen Yemenli başka bir âlim İmrân b. Hasan'a yazmıştır. *Mektup*, Gılan Zeydîleri'nin Yemenli Zeydî İmam Abdullah b. Hamza'yı (ö. 614/1217) imam kabul ettikleri bir dönemde, Gılan'ın Lahicân şehrinde kaleme alınmıştır (607/1210). Yûsuf el-Gılanî'nin bu *Mektup'unda* Gılan'ın başka bir şehri olan Hevsem'deki bir Zeydî

12 Eymen Fuat Seyyid, *Masadrü tarihî'l-Yemen*, Kahire 1872, s. 127.

13 İmam Abdullah b. Hamza, *er-Rîsaletü'l-âlime bi'l-edilleti'l-hâkime (Ahbâru Eimmeti'z Zeydiyye* içinde), s. 165.

imamının yıkık türbesinin tamiri için İmam Abdullah b. Hamza'dan yardım istemesi, Hazar Zeydîleri ile Yemen Zeydîleri arasındaki ilişkiler açısından dikkat çekicidir.¹⁴

Konumuz açısından bu *Mektup'un* önemi şudur. *Mektup* son dönem Deylem ve Gılan Zeydîleri'nden bahseden yegâne kaynaktır. Diğer kaynaklarda bu son Zeydîler hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. *Mektup*, Zeydî imamlarının tarihini yazan eserleri tamamlayıcı mahiyettedir. VII. yüzyılın başlarına kadar gelen bu *Mektup'ta* Yûsuf el-Gılanî Yemenli meslektaşının sorularını cevaplamaya çalışırken, aynı zamanda da kendisinin de şahit olduğu, Hazar Zeydî toplumunun çöküş sebeplerini ortaya koymaktadır.

Wilferd Madelung'un hazırlamış olduğu bu koleksiyonda, yukarıda zikri geçen eserler dışında da bazı eserlerden seçmeler yapılmıştır. Bunlardan birincisi Cûşemî'nin *Cilâü'l-Ebsâr fî Mütûni'l-Ahbâr* adlı eseridir. Beyhak şehrinin Cûşem köyünde doğan Hakîm el-Cûşemî (ö. 494/1101), tahsil hayatının ilk yıllarında Hanefî fukahâsından ders aldığı için bu mezhebe yönelmiş ancak daha sonra yetiştiği bölgede hâkim olan düşüncenin tesiriyle Zeydî fikhını benimsemiştir. Cûşemî hayatının sonlarına doğru yaşadığı bölgedeki Şii-Sünnî çatışmalarından dolayı memleketini terk ederek, çok sayıda Zeydî âlimin bulunduğu Mekke'ye gitmişse de burada yazdığı bir risaleden ötürü Cebriyye mensupları tarafından katledilmiştir.¹⁵ Cûşemî'nin adı geçen bu eserinden seçilen metinler *Nühab min Cilâü'l-Ebsâr* adıyla koleksiyonda yer almıştır. Söz konusu eser muhtelif dini mevzular yanında Hz. Ali ve Ehlibeyt'in üstünlüğünden bahsetmektedir. Konumuzla ilgili olarak Taberistan Zeydî Devleti'nin kurucusu Hasan b. Zeyd ve kardeşi Muhammed, Hasan b. Zeyd'in Taberistan'a hâkim olduktan sonra yayımlamış olduğu tâimim ve son Zeydî imamlardan el-Müeyyed-Billâh ve kardeşi en-Nâtk-Bilhak'a kısaca yer vermektedir.

Bir diğer yazma ise Yemen Zeydî imamlarından aynı zamanda âlim ve şair olan Abdullah b. Hamza'nın (ö. 614/1217), *er-Rîsaletü'l-Âlime bi'l-Edilleti'l-Hâkime* adlı eseridir. Batınîler ile kurulacak ilişkiler konusunda kaleme alınmıştır. Söz konusu eser Batınîlerle uzlaşma taraftarı olanlara sert cevaplar verip, onların görüşlerini kesin bir şekilde reddettikten sonra Batınîler tarafından katledilen Deylem-Gılan Zeydî imamlarının hâl tercümelerini kısa kısa aktarmaktadır.

14 Yûsuf el-Gılanî'nin *Mektub'u* (*Ahbaru Eimmeti'z-Zeydiyye* içinde), s. 154.

15 M. Eroğlu, "Hâkim el-Cûşemî", *DİA*, XV, 185.

Hususi tarihler başlığı altında ele aldığımız üçüncü kaynak Ebû İshak es-Sâbî'nin (ö. 384/994) *et-Tâcî fî Ahbâri'd-Devleti'd-Deylemiyye* adlı eseridir. Bir Büveyhî hanedanı tarihi olan bu eser, Taberistan-Deyleman Zeydîleri'nden de bahsetmektedir. Yukarıda zikredilen hâl tercümelerinin aksine *et-Tâcî* sadece biyografilerle sınırlı kalmamış, Hazar bölgesindeki Zeydî yönetiminin tam bir tarihini sunmaya gayret etmiştir.

Ebû İshak es-Sâbî, adından da anlaşılacağı üzere Sâbî dinine mensup bir kimse idi. Kâtiplikteki olağanüstü kabiliyetleri sebebiyle Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim oldukları yıllarda inşa divanına kâtip oldu ve kısa zamanda Büveyhî Emîri Muizzüddeve (ö. 356/967) tarafından divan birinci kâtipliğine yükseltildi. es-Sâbî, Muizzüddeve'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu İzzüddeve (ö. 367/978) zamanında da aynı görevi sürdürdü; ancak İzzüddeve ile amcası Adudüddeve (ö. 372/983) arasındaki mücadele, es-Sâbî için bir felâket oldu. Büveyhîler arasındaki bu mücadele tarafını tuttuğu efendisi İzzüddeve aleyhine sonuçlandığından es-Sâbî hapsedildi.

Adudüddeve tarafından hapsedilen es-Sâbî hapiste iken, başta Adudüddeve'nin veziri olmak üzere, onun kâtiplikteki kabiliyetlerine hayran olanlar serbest bırakılması için hükümdara ricada bulundular. Bu girişimler neticesinden Büveyhî hanedanının bir tarihini yazmak kaydı ile affedilmesine karar verildi. Böylece es-Sâbî, Adudüddeve'nin yeni unvanı Tâcûlmille'ye izafeten *Kitâbü't-Tâcî* diye meşhur olan bu eseri yazmaya başladı. Sahifeler yazıldıkça tashih için hükümdara götürülüyor, o da gerekli gördüğü çıkartmalar, eklemeler ve değiştirmeleri yapıyordu. Müellif bu durumdan son derece rahatsızdı. Bir gün eserle ilgili müsveddeleri temize çekerken, bunun ne olduğunu soran bir arkadaşına, yazdıklarının "yalanlar, saçma sapan uydurma süslemeler" olduğunu söyleme ihtiyatsızlığını gösterdi. Bu sözleri duyan hükümdar, onu fillerin ayakları altına atmaya yemin etti. es-Sâbî bu ağır cezadan ancak hükümdarın ölümüyle kurtulabildi. 371'de (918) hapisten çıkarıldı ve ömrünün sonuna kadar inziva hayatı yaşadı.¹⁶

eî-Tâcî uzun zaman kayıp olarak bilindikten sonra son zamanlarda ilk cildinin bir özetinin yazması, Yemen'in San'a şehrindeki el-Mektebetü'l-Mütevekkiliyye'de bulunmuştur.¹⁷ Yazmanın ilk neşri Hüseyin ez-Zübeydî tarafından 1977'de Bağdat'ta yapılmıştır. Neşir, dikkatli bir neşir değildir. Bundan on yıl sonra Madelung tarafından yapılan ve *Ahbâru Eimmeti'z-*

16 F. Krenkow, *JA*, X, 6.

17 Yazma nüsha San'a el-Câmiu'l-Kebîr Ktp., nr. 145.

Zeydîyye'nin baş tarafında sunulan neşir ise hatasız bir çalışmadır.

Kitâbû't-Tâcî'nin objektifliği çok tartışılmıştır.¹⁸ Adudüdevle'nin emriyle ve onun gözetimi altında yazılmış olmasına rağmen, eser üzerinde çok kapsamlı çalışmalar yapan, gerek Wilfred Madelung gerekse Muhammed Sabır Han, eseri güvenilir bulmamaktadırlar. Onlara göre eserin güvenilirliğinin en büyük gerekçesi, tanınmış Arap ve Fars tarihçileri tarafından kaynak olarak kullanılmasıdır. Ancak Madelung, bu eserin Deylemliler'i daima iyi pozisyonda gösterme çabasında olduğunu da zaman zaman vurgulamaktadır.¹⁹

Benzer bir çalışma da Bernard Dorn tarafından yapılmıştır. Madelung yalnızca dili Arapça olan eserlerden seçmeler yaparken, Dorn, Arapça, Türkçe ve Farsça olmak üzere tam yirmi iki eserden almış olduğu seçme metinleri *el-İntihâbâtü'l-Behiyye* adıyla topluca yayımlamıştır. Madelung'un çalışması gibi bunlar da Taberistan ve Deyleman Zeydîleri ile ilgili seçilmiş metinlerdir.²⁰

Yöresel Tarihler

Taberistan Zeydîleri hakkında bilgi veren yöresel tarihlerin başında İbn İsfendiyar'ın (ö. 613/1216'dan sonra) *Târîh-i Taberistân'ı gelmektedir*. Aslı Farsça olup, E. G. Brown tarafından muhtasaran İngilizceye tercüme edilen söz konusu eser, Taberistan'ın en geniş yöresel tarihlerindedir. Müellifi Taberistanlı bir tarihçidir. Bağdat'ta bulunmuştur. 606'da (1210) Bağdat'tan Rey'e gelip burada iki yıl süreyle araştırma yaparak, Taberistan tarihine dair yazacağı bu eser için bilgi toplamıştır. Bilâhare Hârezm'de beş sene kalmış ve bir kitapçı dükkanında, aralarında Taberistan hükümdarı Cesnaf'a yazılmış olan mektubun da bulunduğu yeni vesikalar ele geçirmiştir. Bu mektupla başladığı tarihinde İbn İsfendiyar, Taberistan'ın hem yerli hanedanları hem de dışardan gelen ve burayı istilâ eden devletler hakkında geniş malumat vermektedir.

Zeydî tarihçiler, Zeydî imamların biyografilerini kaleme aldıkları eserlerinde, Taberistan Zeydî Devleti'nin kurucusu Hasan b. Zeyd ve onun kardeşi Muhammed'e yer vermemektedirler. Çünkü bu iki devlet başkanı siyasî ve askerî başarılarına rağmen, Zeydîler'ce imam kabul

18 Bk. Madelung, "Abu Ishâq on the Alids of Tabaristan and Gilan", *JNES*, XXVI (1967), 17-57.

19 Bk. Madelung, "The Alids of Tabaristan and Gilan", *JNES*; XXU\ (1967), 17-35.

20 Bernard Dorn, *el-İntihâbâtü'l-behiyye mine'l-kûtübi'l-Arabiyye ve'l-Fârisiyye ve't-Türkiyye*, Petersburg 1858.

edilmemişlerdir.²¹ Bu açıdan ortaya çıkan boşluk İbn İsfendiyyar tarafından doldurulmuş olmasından dolayı, dikkatle incelenen *Târîh-i Taberistan* en önemli kaynaklarımızdan biri olmuştur.

İranlı tarihçiler tarafından kaleme alınan diğer yöresel tarihlere gelince; bunların başında Evliyaullah el-Âmülî'nin *Târîh-i Rûyân'ı* gelmektedir.²² Evliyaullah'ın bu eserine ulaşılammamış olması çalışmamız açısından mühim bir eksiklik değildir. Zira *Târîh-i Rûyân'daki* mevzumuzla ilgili önemli bölümler, M. Emin el-Âmülî tarafından, *A'yânü's-Şî'a'ya* olduğu gibi iktibas edilmiştir.

Yöresel tarihler içerisinde zikredilmesi gereken bir diğer kaynak da Mar'aşî'nin *Târîh-i Taberistan ve Rûyân ve Mâzenderân'ıdır*.²³ İbn İsfendiyyar'ın yanı sıra zaman zaman bu eserden de istifade edilmiştir.

Coğrafya Kitapları

III-IV. (IX-X.) asır coğrafya eserleri baştan sona taranarak Taberistan ve Deyleman'ın coğrafi durumları ve bölgelerin sosyal hayatı hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Konumuzla ilgili olarak başvurduğumuz coğrafya kitaplarının en eskisi İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/913) *el-Mesâlik ve'l-Memalik*'idir. Hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmayan İbn Hurdâzbih'in babası Taberistan valiliğinde bulunmuştur. İbn'ül-Fakih, İbn Havkal ve Makdisî gibi kendinden sonraki coğrafya yazarları tarafından kaynak olarak kullanılan İbn Hurdâzbih, Taberistan ve Deyleman'ın coğrafi durumları hakkında kısa bilgiler vermektedir.²⁴

III. (IX.) asır coğrafya yazarlarından Kudâme b. Cafer (ö. 320/933), İbn Hurdâzbih'e nazaran bizim için daha çok dikkat çekicidir. Bağdat'ta Hıristiyan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ve sonradan Müslüman olan Kudâme 316 (928) yılından sonra telif ettiği *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinde, daha çok maliye ve vergi teşkilâtından ve idare hukukundan bahsetmektedir.²⁵ Konumuz açısından özellik arz eden yönü ise Deylemliler'in gerek İslâmiyet'ten önce gerekse İslâmiyet'ten sonraki dinî durumları hakkında bilgi vermesidir.²⁶

21 Hasan b. Zeyd ve Muhammed, Zeydîler'e göre dâîdirler. Dâî, gelecek olan bir imam için davette bulunan kimsedir. Daha geniş bilgi için bk. M. Öz, "Dâî", *DİA*, VIII, 420.

22 Evliyaullah el-Âmülî, *Târîh-i Rûyân* (nşr. Abbas Hafîlî), Tahran 1313.

23 Mar'aşî, Seyyid Zahirüddîn (ö. 892/1487), *Târîh-i Taberistan ve Rûyân ve Mâzenderân* (nşr. M. Hüseyin Tesbihi), İran 1966.

24 C.V. Arendonk, "İbn Hurdâzbih", *İA*, V, 755.

25 C. Brockelmann, "Kudâme b. Cafer", *İA*, VI, 951.

26 Kudâme b. Cafer, *el-Harâc*, 195.

Aynı dönem coğrafya yazarlarından olan ve soyu Mağrib Zeydîleri'ne dayanan Ya'kubî, (ö. 292/904) *el-Büldân* adlı eserinde, coğrafi bilgiler yanında tarihe de yer vermekte, özellikle Horasan tarihi üzerinde durarak, Hâşimî dâîlerinin ilk defa burada ortaya çıkmaları hususunda bilgi vermektedir.²⁷ Diğer coğrafya kitapları gibi Taberistan coğrafyasından bahseden Ya'kubî, bunun yanında Taberistan halkının Acem'in eşrafı olduğunu vurgulamakta, bölgenin yerli meliklerinden, özellikle Müslüman olduktan sonra Abbasîler adına bir müddet Taberistan'ı yöneten Mazyar b. Karin'den bahsetmektedir.²⁸

III. asır coğrafya müelliflerinden Taberistan ve Deyleman hakkında en fazla bilgi verenler, İbn Rüsteh (ö. 310/922)²⁹ ve İbnü'l-Fakih'tir.³⁰ Aşağı yukarı birbirini tekrar eden bu yazarlardan hayatı hakkında pek az şey bilinen İranlı coğrafyacı İbn Rüsteh, 290'da (903) kaleme aldığı³¹ *el-Â'lâku'n-Nefise* adlı eserinde, memleketleri ve şehirleri tasvir etmiş, Taberistan coğrafyası ve tarihi hakkında önemli bilgiler vermiştir.

İbn Rüsteh, Sasanî Kisralarından Enûşirvan zamanında hârici akınlara, özellikle Türkler'e karşı Taberistan'ı korumak için Temîşe'de yapılan sed ve Taberistan'ın fethinden sonra Taberistan-Deyleman sınırındaki Çâlûs, Kelâr ve Tâlekân şehirlerinin müstahkem hale getirilmesi, bu şehirlerden ve daha iç taraftaki sarp Müzn tepesinden Deylem'e yönelik akınlar düzenlenmesi hususlarında bilgi vermektedir. Ayrıca İbn Rüsteh mezheplerden de bahsetmekte, Zeydîyye'yi Sebeîyye ve Keysanîyye gibi aşırı kategorisinin en ılımlısı olarak nitelendirmektedir. Ona göre Zeydîyye'nin aşırılığı, isyan tarafları olmasından kaynaklanmaktadır.

İbnü'l-Fakih ise eserini başka kitaplardan istifade ederek yazmıştır. Bu bakımdan İbn Huzdâzbih gibi eserleri bize tam olarak vasıl olmayan büyük İslâm coğrafyacılarının verdikleri malumatın mühim parçaları, İbnü'l-Fakih'in eserinde bulunduğu gibi, kendisi de birçok kıymetli malumat toplamış olduğundan, eseri birinci sınıf kaynaklardan addedilmektedir.³² İbnü'l-Fakih, Taberistan'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesine ve Tahirîler'in elinden çıkıp Zeydîler'e geçişine geniş bir şekilde yer vermekte,

27 Ya'kubî, *el-Büldân*, Almanya 1992, s. 295.

28 Ya'kubî, *el-Büldân*, 276.

29 İbn Rüsteh, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, *el-A'lâku'n-nefise*, Leiden 1992, s. 150.

30 İbnü'l-Fakih, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü'l-Büldân* (nşr. Yûsuf el-Hâvî), Beyrut 1996.

31 C.V. Arendonk, "İbn Rüsteh", *İA*, V, 781.

32 Z. Velidi Togan, "İbnü'l-Fakih", *İA*, V, 853.

bunun yanında bir de Taberistan'ı yöneten Abbasî valilerinin listesini takdim etmektedir.

Buraya kadar üzerinde durduğumuz bu III. (IX.) asır coğrafya yazarları yanında, IV. (X.) asır coğrafya yazarları olan İstahrî (ö. 346/957), İbn Havkal (ö. 367/977) ve Makdisî'den de (ö. 380/990) istifade edilmiştir. Bunlardan İstahrî'nin hal tercümesine hiçbir yerde tesadüf edilmemektedir. İbn Havkal ile görüşmesine nazaran, IV. (X.) asrın ilk yarısında yaşadığı anlaşılmaktadır. *el-Mesâlik ve'l-MeMalik* adlı eserinde her kıtanın renkli haritaları vardır.³³ Taberistan için müstakil bir bölüm açmadan Taberistan'ı Deylem bölümü içerisinde incelemiştir. İstahrî, Deylemliler'in dinî durumları hakkında da bilgi vermektedir.

Seyyah ve aynı zamanda coğrafya âlimi olan İbn Havkal ise İslâm diyarını şarktan garba dolaşmış ve selefleri İbn Hurdâzbih ile Kudâme b. Ca'fer'in eserlerini tetkik etmiştir. Ayrıca seyahatleri sırasında İstahrî ile karşılaşmış ve onun eserini gözden geçirmiştir. 367'de (977) kaleme aldığı *Kitâbu Sûreti'l-Arz'da* İstahrî'nin kitabını esas tutmuştur.³⁴

IV. asır coğrafya müelliflerinin sonuncusu Makdisî'dir. Makdisî'nin *Ahsenû't-Tekasim fî Ma'rifeti'l-Ekalim'inin* tertibi önceki coğrafya eserlerine benzemektedir. Sadece tasvirler daha önceki müelliflere nazaran daha teferruatlıdır. Eserin dili bazen anlaşılması güç bir durum arz etmektedir.³⁵ Eserini hicrî 375'li yıllarda kaleme alan Makdisî, Taberistan ve Deyleman'ın coğrafyası ve bu bölgelerin zirâî ve ticarî faaliyetlerinin yanında, yöre insanının karakteri hakkında da bilgi vermektedir. Ayrıca Makdisî'de Taberistan ve çevre bölgelerdeki mezhep dağılımı hususunda da kısa bir kayıt yer almaktadır. Guy Le Strange, Makdisî'yi Arap coğrafyacılarının en büyüğü olarak kabul etmektedir.³⁶

ARAŞTIRMALAR

Kaynaklardaki yetersiz malzeme, Taberistan Zeydîleri hakkında yapılan çalışmaları olumsuz yönde etkilemiştir. Konu ile doğrudan ilgili olarak sadece müstakil bir eser ve birkaç makale yayımlanmıştır. Söz konusu müstakil eser İranlı yazar Ebu'l-Feth Hâkimiyyân'ın hazırlamış olduğu *Alevîyyan-ı Taberistan* adlı çalışmadır. *Alevîyyan-ı Taberistan* Farsça'dır

33 *İA*, V, 1134.

34 C.V. Arendonk, "İbn Havkal", *İA*, V, 747.

35 J.H. Kramers, "Mukaddesi", *İA*, VIII, 562.

36 Guy Le Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-sarkiyeye* (trc. Beşir Fransis), Beyrut 1985, s. 28.

ve hicrî 1348'de İran'da neşredilmiştir.³⁷ Bu çalışmada Taberistan, tarihî ve coğrafi yönden ele alınmış, Taberistan Zeydî Devleti'nin kuruluşuna takaddüm eden olaylar ve arkasından bu devletin kuruluşu incelenmiştir. Ancak mevzumuzla alâkalı müstakil bir çalışma olan bu eserde, Zeydî devlet başkanları ve Taberistan-Deyleman Zeydî imamları yeterli genişlikte ele alınmamıştır. Zira Ebu'l-Feth yukarıda genişçe tanıtımını yapmış olduğumuz Zeydî imamlar hakkında kaleme alınan hususî biyografik eserleri görmemiştir.

Müstakil çalışmalar sadesinde iki adet basılmamış yüksek lisans tezinden de söz etmek gerekir. Biri Suudî Arabistan'da diğeri ise Irak'ta yapılmış olan bu çalışmalara ulaşılammıştır.³⁸

Bunların dışında Taberistan Zeydîleri, umumî Zeydî tarihini ve daha çok Yemen Zeydîleri'ni inceleyen bazı araştırmacılar tarafından kısa da olsa ele alınmıştır. Bu konuya dolaylı olarak değinen araştırmacıardan Abdülemir eş-Şâmî, Zeydî fırkaları incelediği *Târîhu Fırkati'z-Zeydiyye* adlı eserinde konuyu II ve III. hicrî asır ile sınırlandırdığı için Taberistan Zeydîleri'nden sadece Hasan b. Zeyd ve kardeşi Muhammed'e yer vermiştir. eş-Şâmî, Taberistan Zeydîleri için çok önemli bir kaynak olan İbn İsfendiyar'ı kullanmamıştır. Yöresel Farsça kaynak olarak Mar'aşî'nin tarihi ile yetinmiştir. Zeydî imamların biyografilerinden ise sadece Muhallî'nin *el-Hadâik'inden* yararlanmışır.

Benzer şekilde Taberistan Zeydîleri'ni dolaylı olarak ele alan başka bir araştırmacı da Ali b. Abdülkerim el-Fudayl'dır. Yazar *ez-Zeydiyye* adlı çalışmasında Zeydî mezhebinin görüşlerini geniş bir şekilde ortaya koyduktan sonra, Hz. Hüseyin'den başlamak suretiyle, gerek Emevî gerekse Abbasî dönemindeki Ehlibeyt kaynaklı isyanları ve daha sonra Taberistan Zeydîleri'nden Hasan b. Zeyd'i çok kısa bir şekilde ele almıştır. el-Fudayl ayrıca Zeydî mezhep ricalini dört tabaka halinde takdim etmiştir.

Taberistan Zeydîleri'ni dolaylı olarak ele alan bir araştırmacı da A. Mahmud Subhî'dir. Müellif *ez-Zeydiyye fî İlmi'l-Kelâm* adlı eserinde konuyla ilgili diğer çalışmalara nazaran daha ilmî bir yaklaşım sergilemektedir. Subhî, Zeydî mezhebinin görüşlerine ve Zeydî isyanlara kısaca değindikten sonra, özet olarak Hasan b. Zeyd'den bahseder ve el-Utrûş'un görüşlerini inceler.

37 Ebu'l-Feth Hâkimiyân, *Aleviyyân-ı Taberistan*, İran 1348.

38 Mehdî Cevad Habib, *ed-Devletü'l-Aleviyye fî Taberistan* (Yüksek Lisans Tezi), Bağdat 1968; Saîd Abdülaziz el-Kadîbî, *el-Hayâtü's-siyâse ve ehemmu mezâhiri'l-hadâra fî iklimi Taberistan* (Yüksek Lisans Tezi), Muhammed b. Suud Üniversitesi, 1984.

Bunun dışında büyük Zeydî alimlerin hâl tercümelerine ve eserlerine de değinen Subhî, bizim de en önemli kaynaklarımız arasında yer alan *Cilâû'l-ebşâr* müellifi Hâkim el-Cûşemî'ye de yer vermektedir. Bir de Subhî, eserinin sonuna, başlangıçtan 1962 yılındaki Yemen Zeydî Devleti'nin yıkılışına kadar yaşamış olan, doksan küsur Zeydî imamını kapsayan uzun bir imamlar silsilesi koymuştur.

Makalelere gelince, Taberistan Zeydîleri hakkında kaleme alınan makaleler, bunlar hakkında yazılan eserlere nazaran daha çok dikkat çekmektedir. Taberistan Zeydîleri tarihinin kısmen de olsa aydınlığa çıkması, yukarıda zikri geçen *et-Tâcî* adlı eser hakkında kaleme alınan makaleler sayesinde mümkün olabilmıştır. *et-Tâcî* üzerinde çalışmalar yapan iki araştırmacı Wilferd Madelung ve Muhammed Sâbir Han gerek adı geçen eser gerekse doğrudan Taberistan Zeydîleri hakkında yazdıkları makaleler ile bu topluluğun tarihinin aydınlatılmasına büyük katkı sağlamışlardır.³⁹

Burada özellikle söz konusu makalelerden "*Abû İsnâq on the Aids of Tabaristan and Gilan*" adlı makale üzerinde durmak gerekir. Madelung bu makalesinde *et-Tâcî'yi* geniş bir şekilde ele alıp Taberistan ve Deyleman Zeydîleri ile ilgili bölümlerini diğer kaynaklarla da karşılaştırmak suretiyle tenkit ve tahlil süzgecinden geçirerek kapsamlı bir çalışma ortaya koymuştur.⁴⁰ Bu çalışma konumuzla ilgili olarak yapılan en değerli ve en kapsamlı çalışmadır.

En az bu çalışma kadar değerli olduğunu tahmin ettiğimiz bir başka çalışma ise Muhammed Sâbir Han tarafından yapılmıştır. Taberistan Zeydîleri hakkında birkaç makale kaleme alan M. S. Han, makalelerinin muhtelif yerlerinde, *Commontry* adlı geniş çalışmasından söz etmektedir. Taberistan Zeydîleri'ne tahsis ettiği anlaşılan bu çalışmasını birkaç kez neşredeceğini ifade ettiği hâlde, her nedense bu çalışma neşredilmemiştir.

Adı geçen bu iki araştırmacının dışında Zeydîler hakkında çalışma yapanlar, neredeyse tamamen Yemen Zeydîleri'ne yönelmişlerdir. Zeydîler'i konu alan makalelerin, Taberistan Zeydîleri hakkında çok kısa bir bilgi verdikten sonra hemen Yemen Zeydîleri'ne yönelmeleri, çok rastlanan bir durumdur. Bu, kaynaklardaki malzemenin ister istemez araştırmacıları

39 W. Madelung, "The Alid Rulers of Taberistan, Daylemâh and Gilan", *Atti Del Terzo Congresso DSAI*, Napoli 1967; M.S. Khan, "The Early History of Zaydî Shi'ism in Daylaman and Gilan", *Melanges offerts a Henry Corbin* (ed. S.H. Nasr), Tahran 1977.

40 W. Madelung, "Abû İshâp on the Alids of Taberistan and Gilan". *JNES*, XXVI (1967), 17-57.

o tarafa sevk etmesinden ileri gelmektedir. Bu hususun en tipik misalleri R. B. Serjeant ve R. Strothmann'dır. Her iki araştırmacı da genel olarak Zeydîler'i konu alan makalelerinde büyük oranda Yemen Zeydîleri'ni işlemektedirler.⁴¹

Makaleler sadedinde bir de V. Minorsky'yi zikretmek gerekmektedir. Müellif, *İA*'ya yazmış olduğu "*Mazenderân*" maddesinde, Taberistan'ı tarihî ve coğrafi yönüyle derinlemesine tetkik etmiştir.⁴²

---

41 R.B. Serjeant, "The Zaydis", Religion in the Middle East. A.J. Arberry, V2/13299–2.

42 V. Minorsky, "Mazenderan", *İA*, VII, 420 vd.

GİRİŞ

I. TABERİSTAN ve DEYLEMAN'IN TARİHİ ve COĞRAFİ DURUMU

A. İslamiyet'ten Önce Taberistan

Taberistan, Hazar Denizi ile güneyindeki sarp Elburz dağ silsilesi arasında yer alan bölgenin adıdır. Doğuya doğru genişleyen düz bir kıyı şeridi dışında, dağlık ve engebelidir. Oldukça fazla miktarda yağış aldığından ziraî işlere elverişlidir. Yeşillikler ve ormanlıklarla kaplı olması hasebiyle genellikle güzel bir ülke olarak tavsif edilmektedir. Kalkaşendî, Taberistan'ın bu yönüne işaretler, "civarda Taberistan'a denk başka bir memleket olmadığını" belirtir.⁴³

Toprağı verimli ve ormanı bol olan bu bölgede, ticaret ve ihracat oldukça ileri bir düzeydeydi. Civardaki memleketlere özellikle ipek ve ipek mamulleri ihraç edilirdi.⁴⁴ En kaliteli has ipek Taberistan'da, başkent Âmül'de üretiliyordu.⁴⁵ İpeğin yanı sıra Taberistan ormanlarında yetişen dayanıklı ağaçlardan üretilen ev eşyaları ile tahta oymacılığından elde edilen süs eşyaları da komşu bölgelere satılıyordu.⁴⁶

Önceleri Taberistan'ın başkenti Sarî iken, İslâmî dönemden sonra onun yerini Âmül aldı. Hicrî IV. Asrın başlarında Âmül oldukça mâmûr bir şehir haline gelmişti.⁴⁷ Güneyden gelen yollar Âmül'den geçtiği gibi, doğu-batı arası ulaşım da Âmül üzerinden yapılıyordu.⁴⁸ IV. (X.) Asır coğrafya yazarlarından Makdisî, Âmül'de bir hastane ve etrafı revaklı iki büyük medrese bulunduğunu kaydetmektedir.⁴⁹ Sarî de gelişmiş bir şehirdi. Taberistan'ın Âmül ve Sarî'den sonra üçüncü büyük şehri ise Deylem sınırındaki Çâlûs idi. III. (IX.) ve IV. (X.) Asır coğrafya müelliflerinin kayıtları ışığında Taberistan ve civar eyaletler, insan karakteri ve medeniyet açısından ele alındığında, Taberistanlılar'ın orta seviyede oldukları anlaşılmaktadır. Cürcan bu açıdan batı komşularından daha iyi durumdaydı. III ve IV. Asır

43 Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhûl-ı-Şâ fi Sinâati'l-inşâ',* IV, 313.

44 İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî (ö. 346/957), *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-meMalik.* Leiden 1992, s. 212.

45 İstahrî, 212.

46 İstahrî, 212.

47 İstahrî, 213.

48 İstahrî, 217; İbn Havkal, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Havkal (ö. 367/977), *klâtâbu sûreti'l-arz,* Leiden 1992, s. 384.

49 Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (380/990), *Kitabu ahseni't-tekasim,* Leiden 1992, s. 359.

coğrafya müellifleri bu farkları açıkça ortaya koymuşlardır. İstahrî'ye göre Cürcanlılar vakar ve mürüvvet sahibi insanlardı. Cömert ve iyilikseverdiler ve Cürcanlılar o dönemde aralarından önemli şahsiyetler çıkarmışlardı.⁵⁰ İstahrî'den yaklaşık 20 yıl sonra vefat eden İbn Havkal ise Cürcan halkının karakterindeki menfi değişikliklere dikkat çekmektedir. Ona göre iyi karakterli Cürcanlılar da, yöneticilerin yanlış uygulamaları ve savaşlar sebebiyle bozulmalar başlamıştı.⁵¹ Genellikle pirinç ekmeği, balık ve sarımsakla beslenen Taberistanlılar ise daha çok çatık kaşlı, hızlı konuşan ve aceleci karaktere sahip insanlar olarak tanımlanmaktadırlar.⁵²

Bölgeye Taberistan ismi verilmesi ise bu bölgenin coğrafi şekli ve bitki örtüsü ile bağlantılıdır. Bölge kesif ormanlarla kaplı ve ahafîsinin başlıca mesleği odunculuk olduğundan, balta manasındaki “*taber*” den hareketle, Baltalar ülkesi anlamında Taberistan adı verilmiştir.⁵³ Rabino'ya göre *taber*, “dağ” demektir ve Taberistan, “dağlık bölge” anlamındadır.⁵⁴ Hamevî'ye göre bölge halkının savaşçı olması ve savaş aleti olarak da genellikle balta kullanmasından dolayı bölgeye bu isim verilmiştir.⁵⁵ Bundan başka bölgenin bu ismi alması hususunda birtakım menkıbevî rivayetler de kaynaklarda yer almıştır.⁵⁶

Taberistan bölgenin eski adıdır. Daha sonraki yıllarda Taberistan yerine Mâzenderan ismi kullanılmaya başlanmıştır. Hamevî eski kitaplarda bulunmadığını iddia ettiği bu Mazenderân isminin ne zaman ortaya çıktığını bilmediğini belirtmektedir.⁵⁷ Araştırmacılarından Rabino, Mazenderân isminin VII. (XIII.) Yüzyılda, Moğol istilasından sonra kullanılmaya başlandığını tespit ederken, Minorsky, Mazenderân isminin daha önce var olduğunu ve Selçuklular döneminde tekrar ortaya çıktığını iddia etmektedir.⁵⁸ Yine Rabino iki isim arasında şöyle bir ince farkın bulunduğuna dikkat çekerek, “Taberistan isminin genellikle dağlık bölgeler için Mazenderân isminin ise tam tersine düz bölgeler için kullanıldığını”⁵⁹ ifade etmektedir. Yakut el-Hamevî ise bu iki ismin aynı olduğunu iddia etmektedir.⁶⁰

50 İstahrî, 213.

51 İbn Havkal, 383.

52 İstahrî, 212; İbn Havkal, 381.

53 Cl. Huart, *Taberîstan*, *İA*, XI, 598.

54 Rabino, H. L., *Mâzenderan and Astarabad*, London 1928, s. 1.

55 Hamevî, Ebû Abdullah Ya'kub b. Abdullah (ö. 626/1228), *Mucemü'l-Büldân*, Beyrut, ts., IV, 14.

56 Bkz. İbnü'l-Fakih, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed (289/902'den sonra), *Kitâbü'l-Büldân* (nşr. Yûsuf el-Hâvî), Beyrut 1996, s. 564.

57 Hamevî, IV, 13.

58 V. Minorsky, “Mazenderân”, *İA*, VII, 420.

59 Rabino, *a.g.e.*, 1.

60 Hamevî, IV, 13.

İslâmiyet'ten önce Taberistan çeşitli hanedanlıklar tarafından idare edilmekteydi. İran'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesine rağmen, Hazar'ın güney sahillerine uzun zaman nüfuz edilemedi. Oldukça engebeli Elburz dağ silsilesi ile korunan bu bölge, çeşitli hanedanların uzun müddet yaşamalarına imkân sağlamıştır. İslâm akınlarının doğuya doğru ilerlediği sırada Taberistan yerli hanedanlardan Dabûyîler tarafından idare ediliyordu. Dabûyîler Sâsânî İmparatorluğuna bağlı idiler ve kendilerine Sâsânîler tarafından ordu komutanı manasına gelen *ispehbed* unvanı verilmişti. Sâsânîler tarafından ihdas edilen Taberistan ispehbedliği babadan oğla intikal etmekteydi. Bu ispehbedlik yönetimi İslâmî dönemde de aynı şekilde devam ettirilmiştir. Bazen bağımsız bazen de Sâsânîler ve Selçuklular gibi İran'da kurulan büyük imparatorluklara tâbi olmak zorunda kalan bu yerli hanedanlar, zaman zaman kıyı şeridini de kontrol etmekle beraber genellikle dağlara hâkim idiler. Bunlar Sâsânî soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı.⁶¹

Taberistan'a hâkim olan hanedanların en meşhurlarından olan Bavendîler, Sasanîler'den kısa bir zaman sonra kurulmuş ve üç şube olarak 700 yıl müddetle, İlhanlılar dönemine kadar yaşamayı başarmıştır. Bu sülâlenin bu kadar uzun ömürlü olmasında bölgenin engebeli bir coğrafi yapıya sahip olmasının payı büyüktür. Bavendîler doğudaki dağlık bölgeye sahiptiler ve burayı yurt edinmişlerdi. Ataları Bav'ın İslâm fetihleri sırasında Taberistan'a geldiği söylenmektedir. Merkezleri ise Şehriyar-Kûh dağındaki Firrîm idi. Ortadaki dağlık bölgeye ise Karinîler hâkimdi. Bunlar Demâvend yakınlarındaki Lâfur'da otururlardı. Bir dönem bu aileyi yöneten Vindad Hürmüz'ün küçük kardeşi Vindas-Pagan ise Deylem sınırında bulunan Müzn dağıını kontrol ediyordu.⁶²

Daha çok dağlık bölgelerde hüküm süren Bavendîler ve Karinîler, İspehbed unvanı yanında, *Melikü'l-Cibâl* ve *Gilgilân* unvanlarını da kullanmışlardır. Diğer hanedanların da kendilerine has unvanları vardı. Rey'in⁶³ hemen kuzeyinde bulunan yüksek Demâvend dağıını ve Taberistan'ın doğusundaki Miyandurûd bölgesini idare edenlere *Masmuğan*, Rûyan bölgesini idare edenlere de *Üstündar* unvanı verilmekte idi. Rey'in kuzey

61 Madelung, "The Minôr Dynasties of Northern Iran", *CHI*. V4 (Chapter 6), 198–249.

62 Madelung, *a.g.m.*, 201.

63 Rey, hem şehir hem de bölge adıdır. Elburz dağ silsilesi ile çöl arasındaki münbit mın-tıkada yer alır. Doğu-Batı arası yolların geçtiği noktada yer alması şehre ticarî ve sınaî yönden gelişme imkânı vermiştir. Öyle ki, islâm fetihleri sırasında Irak'ın doğusundaki en büyük şehir olan Nişabur ile boy ölçüşür duruma gelmişti (İstahrî, 207; V. Minor sky, "Rey", *IA*, IX, 721–714).

taraflarında Badüsban dağı vardı. Dağın yöneticisi Urem'de oturuyordu.⁶⁴ Badüsbanî hanedanının buraya hâkim olduğuna dair bir kayıt yoktur. P. S. Lan'e göre Badüsbanîler Rûyan'da hâkimiyet kurmuşlardır.⁶⁵

Taberistan'ın mahallî tarihi bakımından bu sülâlelerin, özellikle Bavendiler'in büyük ehemmiyeti vardır. Fuat Köprülü'ye göre Bavendiler İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, Müslüman İran medeniyetinin inkişafına hizmet etmişler ve Taberistan'da birtakım mimarî eserler meydana getirmişlerdir.⁶⁶

İslâmiyet'ten önce Taberistan'ın dinî durumuna gelince, M. S. Han'a göre Taberistan kısmen putperest kısmen Mecûsî idi.⁶⁷ Ebu'l-Feth Hâkimiyyan ise İslâm'dan önce Taberistan'a hâkim olan dinin Zerdüştlük ve Mazdekîlik olduğunu ileri sürmektedir.⁶⁸ İbnü'l-Esîr, İslâmî fetihlere direnen Taberistanlılar'ı kafir ve müşrik olarak nitelendirmektedir.⁶⁹ Zeynelâbidîn-i Şîrvânî ise Taberistanlılar'ın İslâm'dan önce Zerdüşti olduklarını açıkça kaydetmektedir.⁷⁰ Madelung'a göre İslâm'ın ilk yıllarında Taberistan'daki bazı Zerdüştlük liderler öldürülmüştür.⁷¹ Bavendiler'in atası Bâv da bir Zerdüştlük idi. İbn İsfendiyar'ın kaydına göre son Sasanî imparatoru Yezdicerd İslâm orduları önünde bozguna uğrayıp kaçarken, Bavendiler'in atası Bâv'da onunla beraberdi. Bav, Yezdicerd'den izin alarak cedit Kiyûs'un yaptırmış olduğu Taberistan'daki ateş-geveyi ziyarete gitmişti.⁷²

P. Horn, Taberistan'ın yerli hanedanlarından Karinîler'in de Bavendiler gibi Zerdüştlük olduklarını ifade etmektedir. Ona göre İran'ın yedi eski hanedanından biri olan Karinîler, ispehbed unvanı alarak, Taberistan'da hanedanlık kurmuşlar ve Yezdicerd'in vefatından sonra hanedanlıklarına son verilinceye kadar yönetimlerini sürdürmüşler, bu arada Zerdüştlüğü de devam ettirmişlerdir.⁷³

64 İstahrî, 206; İbn Havkal, 377.

65 P. S. Lane, *Düvel-i İslâmiyye* (trc. Halil Edhem), İstanbul 1927, s. 196.

66 M. F. Köprülü, "Bavend", *İA*, II, 355.

67 M. S. Han, *a.g.m.*, s. 257.

68 Ebu'l-Feth Hâkimiyyan, 5.

69 İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1234), *el-Kâmil fi't-târîh*, I-XIII, Beyrut 1979, V, 31.

70 Zeynelâbidîn-i Şîrvânî, *Riyâzü's-Siyâha* (el-İntibâhâtü'l-Behiyye içinde, Petersburg 1858), s. 455.

71 Madelung, *a.g.m.*, 200.

72 İbn İsfendiyar, Muhammed b. Hasan (ö. 613/1216'dan sonra), *Târîh-i Taberistan* (nşr. Abbâs İkbâl), Tahran 1320, s. 154.

73 P. Horn, *Muhtasar-ı târîh-i iran* (Alevîyyan-ı Taberîstan'dan naklen, s. 6)

İslâmiyet Taberistan'a giren ilk kitabî dindir. Fetihle beraber yayılmaya başlamıştır. Hicrî II. asrın başlarından itibaren Mazdekizm ve Ateşperestlik pey der pey yerini bu yeni dine terk etmiştir.⁷⁴ İslâmiyet II. Hicrî asrın başlarından itibaren Taberistan'da yayılmaya başlasa da en az bir asır yerli dinlerin varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Mes'ûdî'ye göre İslâmiyet'ten sonra bile bütün İran eyaletlerinde olduğu gibi Taberistan'da da Mecûsîler ateş-gedelere saygı gösteriyorlardı.⁷⁵ V. F. Bucher'e göre Mes'ûdî'nin verdiği bu malumat diğer Ortaçağ coğrafyacıları tarafından da teyit edilmiştir.⁷⁶

B. Taberistan'ın Fethi ve İslâmiyet'in Bölgeye Yayılması

Taberistan İslâm fetihlerine karşı en fazla direnen bölge olmuştur. Engebeli ve aşılması çok zor olan yüksek Elburz sıra dağları, Taberistan'ın güneyini boydan boya kuşatmıştı. Tabiî bir hisar vazifesi gören bu dağlar, Taberistan'ı İslâm akınlarına karşı koruyordu. Bu sebeple Müslümanlar Rey'i fethettikten sonra, kuzeydeki Taberistan'a değil, Elburz'un güneyindeki vadide, doğuya doğru uzanan Rey-Kûmis hattından, çok daha uzak mesafede bulunan Cürcan'a yönelmişlerdir. Şu rivayet bölgenin ne kadar engebeli ve fethinin ne kadar zor olduğunu ortaya koymaktadır: İslâm orduları önünde kaçmakta olan Kisrâ Yezdicerd, Rey'e geldiği zaman, Taberistan ispehbedi, "ülkesinin oldukça müstahkem olduğundan" bahisle, onu Taberistan'a davet etmiş, fakat Yezdicerd bu daveti kabul etmemiştir.⁷⁷

Tabiî olarak korunmuş olan bu havzanın tek giriş kapısı, doğu tarafındaki Cürcan sınırında yer alan Temîşe şehri idi. Buraya da dağdan itibaren Hazar denizi içlerine kadar uzanan bir set inşa edilmişti.

Taberistan'ın coğrafi yapısının, bu bölgenin fethini zorlaştırdığını gösteren bir diğer rivayet de şudur: İbnü'l-Fakih'e göre Müslümanlar Taberistan kapılarına dayandıktan sonra, bir müddet coğrafi engebeler nedeniyle Taberistan içlerine giremediler ve az bir vergi karşılığında da olsa Taberistan ispehbedleri ile anlaşma yaptılar.⁷⁸ Ancak bu durumun çok uzun sürmediği anlaşılmaktadır. Bütün zorluklara rağmen Müslümanlar, en geç h. 30'lu yıllarda Taberistan'a yönelik fetih faaliyetlerini başlattılar.

74 Ebu'l-Feth Hakimiyyan, 6.

75 V. F. Bucher, "Mecûs". *İA*, VII, 441.

76 V. F. Bucher, "Mecûs", *M*, VII, 441.

77 Taberî. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922). *Târîhu't-Taberî* (nşr. M. Ebu'l-Fadl ibrahim), I-XI, Beyrut 1967, IV, 295.

78 İbnü'l-Fakih, 570; Hamevî, IV, 15.

Taberî'nin el-Medâinî kaynaklı rivayetine göre Taberistan'a ilk defa h. 30 yılında sefer yapılmıştır.⁷⁹ Genel kabul gören bu rivayete göre Hz. Osman, Velîd b. Ukbe'yi Kûfe valiliğinden azlederek, yerine Saîd b. el-Âs'ı tayin edince Saîd, daha önce hiç kimsenin teşebbüs etmediği Taberistan seferine çıkmıştır.⁸⁰

Bununla birlikte ilk Taberistan seferini Hz. Ömer dönemine kadar götürülenler de vardır. Seyf b. Ömer'in rivayetine göre, Müslümanların Taberistan'a ilk ulaşmaları Hz. Osman'dan öncedir. Ona göre Hicrî 20'li yıllardan itibaren Hemedan, arkasından Kazvin ve Rey fethedilince, Müslümanlar Rey-Kûmis hattı üzerinden doğuya doğru ilerlemeye devam ettiler. Hz. Ömer'in emri ile Rey fatihi Nuaym b. Mukarrin, kardeşi Süveyd'i bu hat üzerindeki yerleri fethetmekle görevlendirdi. Süveyd bu hat üzerindeki bütün şehirleri ele geçirdikten sonra Cürcan'a ulaştı. Burada, Süveyd ile Cürcan merzûbânı arasında bir cizye anlaşması yapıldı. Hicrî 22 yılında Taberistan ispehbedinin teşebbüsü üzerine Süveyd, onunla da bir güvenlik anlaşması yaptı.⁸¹

Vakidî ile Medainî'nin bu husustaki rivayetleri yukarıdaki rivayetten farklıdır. Onlara göre Cürcan Hicri 30'da fethedilmiş ve Müslümanlar bundan sonra Taberistan'a yönelmişlerdir.⁸²

V. Minorsky *İA*'ya yazdığı Mazenderân maddesinde 22 yılını tercih eder. Ona göre Taberistan'ın fethi 22/644 yılında başlamış ve Abbasî Halifesi Ebû Ca'fer Mansûr zamanında Hicri 141–144 yıllarında tamamlanmıştır.⁸³

Saîd b. el-Âs, Hz. Osman tarafından Kûfe'ye vali tayin edilince içerisinde Huzeyfe el-Yemân, İbn Abbâs, İbn Ömer, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin gibi bazı sahabîlerin de bulunduğu bir ordu ile doğuya doğru hareket etti. Kûmis ve Cürcan'ı ele geçirdikten sonra Taberistan'a yöneldi. Müslümanlar ile Taberistan halkı Temîşe'de savaşa tutuştular. Belazûrî'ye göre Taberistan ispehbedini mağlup eden Saîd, Taberistan, Rûyan ve hatta dağlık Dünbavend'i fethetmiştir.⁸⁴ Ancak Taberî'ye göre Saîd sadece Temîşe ve yanı başındaki Namîye sahrasını ele geçirdikten sonra Kûfe'ye

79 Taberî, IV, 269.

80 Taberî, IV, 269; Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbr (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân* (nşr. A. E. et-Tabba-Ö. E. el-Tabba), Beyrut 1983, s. 333; İbnü'l-Fakih, 570.

81 Taberî, IV, 153.

82 Taberî, IV, 269.

83 V. Minorsky, "Mazenderân", *İA*, VII, 420 vd.

84 Belâzûrî, *Fütûhü'l-Büldân*, 330.

geri dönmüştür (30/650–51).⁸⁵

Bundan sonra, Müslümanlar arasında çıkan karışıklıklar nedeniyle fetihlerde bir duraklama meydana geldi. Muaviye'nin iktidarı ele geçirmesi üzerine doğu seferlerine tekrar başlandı. Müslümanlar, Taberistan içlerine ilk defa bu tarihten sonra girebildiler. Bunu da Muâviye tarafından Taberistan'ı fethetmekle görevlendirilen Maskala b. Hübeyre gerçekleştirdi.⁸⁶

Cürcanlılar, Müslümanların içine düştükleri çekişmeyi fırsat bilerek Saîd b. el-As'ın kendileri ile yapmış olduğu anlaşmayı iptal etmişlerdi. Muaviye'nin emri ile Horasan seferine çıkan Maskala bu anlaşmaları yeniledikten sonra Taberistan'a girdi. Taberistan'ın batı ucu olan Rûyan'a kadar ilerledi. Ancak burada kendisini büyük bir tehlike bekliyordu. Taberistanlılar ona tuzak hazırlamışlardı. Maskala ve ordusunu bir vadiye çekerek oraya hapsettiler ve çıkış yollarını tıkadılar. Maskala ve ordusu bir daha bu vadiden çıkamadı ve özellikle dağlardan yuvarlanan kocaman kayalarla hepsi katledildiler. Bu vadi daha sonra Maskala vadisi (Vâdî Maskala) olarak anılır oldu.⁸⁷

Maskala'nın hezimetini ve ölümünden sonra Ubeydullah b. Ziyâd tarafından Taberistan'a gönderilen Muhammed b. Eş'as el-Kindî'nin de başına gelen benzer zor hadiseler sebebiyle, uzun zaman Müslümanlar, Taberistan içlerine girmekten çekindiler ve hudutta savaşmayı tercih ettiler.⁸⁸ 75 (694) yılından sonra Haccac'ın Taberistan'ı ele geçirmek üzere gönderdiği ordular da bir netice elde edemediler.⁸⁹

Halife Süleyman b. Abdülmelik tarafından Horasan'a vali tayin edilen Yezid b. Mühelleb'in en büyük amacı, Cürcan'ı tekrar İslâm hakimiyetine almaktır. Bu amaçla 98 (716) yılında Cürcan seferine çıktı. Her fırsatta anlaşmayı bozan Cürcan'ı tekrar ele geçirdikten sonra daha kuzeye Dihistan'a doğru ilerledi. Burada yaşayan Türkler'le aralarında çetin savaşlar meydana geldi. Yezid, Dihistan'ı fethetti ve Dihistan Dihkanı Sûl

85 Taberî, IV, 270.

86 Taberî, VI, 535.

87 Taberî, VI, 535. Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 330. İbnü'l-Fakih, 570. Maskala'nın uzun zaman uğraşmasına rağmen Taberistan'dan çıkamamasına teşbihle Türkçe'deki 'çıkılmaz ayın başında' tabiri gibi, olması mümkün olmayan işler için 'Maskala Taberistan'dan dönünce' deyiimi halk arasında darb-ı mesel haline geldi (Taberî, VI, 536).

88 Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 330; İbnü'l-Fakih, 570.

89 Taberî, VI, 304.

et-Türkî ile anlaşma yaptı. Bundan sonra Yezid Taberistan'a yöneldi. Cürcan ve Dihistan'da bir miktar asker bıraktıktan sonra Taberistan'ı kuşatma altına aldı. Taberistan ispehbedi ülkesini terketmek kaydı ile Yezid'e barış teklifinde bulundu ise de Yezid bu teklifi kabul etmedi. Kendisine son derece güveniyordu. Taberistan'ı fethetmekte kararlıydı. Bunun üzerine ispehbed Deylem'den yardım istedi. Deylemliler'le takviye edilen Taberistan ordusu ile Yezid'in ordusu bir dağın eteğinde karşı karşıya geldiler. Taktik gereği dağın yükseklerine doğru kaçan Deylemliler kendilerini takip eden Müslümanlara yukarıdan taş ve ok yağdırmaya başladılar. Bu sağnak altında Yezid'in askerleri üst üste aşağıya yuvarlandılar. Bunun yanında bir taraftan da İspehbed, Cürcan merzübânına haber göndererek Yezid'in Cürcan'da bıraktığı Müslüman askerlere saldırmalarını ve Cürcan-Taberistan sınırındaki yolları tahrip etmelerini istedi. Cürcanlılar az sayıdaki Müslüman askerlere saldırınca Yezid geriye dönüp onların yanına gelmek zorunda kaldı ve Maskala'nın azatlısı Hayyân en-Nebâtî vasıtası ile Taberistan İspehbedini haraca bağlayarak onunla sulh yaptı.

Bu durumda Taberistan yine fethedilememişti. Şayet Cürcanlılar ihanet etmeselerdi Yezid, Taberistan'ı fethetmeden geriye dönme niyetinde değildi.⁹⁰ Taberistan'dan döndükten sonra Yezid, ihaneti karşılıksız bırakmadı. Cürcan halkını ağır bir şekilde cezalandırdı.

Son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed zamanına kadar muntazam olmasa da Taberistanlılar vergilerini gönderdiler. Ancak Emevîler'in zayıflaması ve buna bağlı olarak meydana gelen karışıklıklar sebebiyle vergilerini göndermekten vazgeçtiler. Bu durum Abbasî Devleti'nin kuruluşuna kadar devam etti. İlk Abbasî halifesi Ebu'l-Abbas es-Seffah halife olunca Taberistan'a, âmilini gönderdi. Anlaşma yapıldı ve yeniden vergilerini ödemeye başladılar.⁹¹

Bir müddet bu şekilde devam ettikten sonra Taberistanlılar tekrar anlaşmalarını bozdular. Üstelik Müslümanlara saldırarak onları katlettiler. Bu arada es-Seffah vefat etmiş, yerine kardeşi Ebû Ca'fer Mansûr geçmişti. Mansûr anlaşmayı bozan Taberistan'a asker gönderdi. Bu sırada Taberistan İspehbedi Hurşîd ile ismi tasrih edilmeyen Demâvend Masmuğanı savaş halinde idiler. İslâm orduları Taberistan'a girip Sarî'ye kadar ilerleyince ispehbed ile Masmuğan savaşı bırakıp Müslümanlara karşı koymak üzere bir araya geldiler. İspehbed Hurşîd ülkesini savunmak üzere derhal

90 Taberî, VI, 535; Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 333.

91 Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 333.

ovaya indi. Uzun ve çetin çarpışmalar yaşandı. Müslümanlar bir türlü ilerleyemiyorlardı. En sonunda bir savaş taktiğine başvurdular. İsphebedin yanına sokmayı başardıkları casus yardımı ile karşı tarafı mağlup ettiler. Âmül şehri teslim oldu. Hurşîd hanımlarını ve çocuklarını Kal'atü't-Tâk (kemer kalesi) denilen yere kapatarak asker toplamak üzere Gîlan ve Deyleman'a gitti. Ancak Müslümanlar bu kaleyi de ele geçirdiler. İsphebed ye'se kapılarak kendisini zehirledi. İsphebedden sonra Masmuğan da bertaraf edildi. Taberistan dağlarının en zirve noktasında yer alan Kal'atü't-Tâk'taki İsphebed'e ait hazinelere Müslümanlar tarafından el konuldu ve Masmuğanın kızları da esir edilerek Bağdat'a götürüldü.⁹²

Böylece Taberî'nin de açıkça kaydettiği gibi, Taberistan ilk defa 141 (758) yılında Müslümanlar tarafından bu şekilde fethedilmiş oldu.⁹³ Taberistan'ın ele geçirilmesinde önemli yararlılıklar gösteren Mansûr'un azatlısı Merzûk Ebu'l-Hasib, Taberistan'a vali tayin edildi. Fetihle birlikte İslâmlaşma faaliyetleri de başladı. Merzûk, Sarî'yi başkent yaparak burada bir mescit yaptırdı ve minber koydu. Aynı şekilde Amül'e de mescit yaptırdı.⁹⁴ Bundan sonra Taberistan, Zeydî Devleti'nin kurucusu Hasan b. Zeyd'in 250 (864) yılındaki ayaklanmasına kadar, bir asırdan fazla süreyle Abbasîler'in idaresinde kaldı.

Yukarıda da değinildiği gibi İslâmiyet'ten önce Taberistan ateşperest idi. Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra bir taraftan İslâmiyet yayılırken bir taraftan da yerli halk kendi dinlerinde yaşamaya devam ettiler. Bu konu ile ilgili Mes'ûdî'nin rivayeti yukarıda kaydedilmişti. Bunu destekleyen başka rivayetler de vardır. Yakut el-Hamevî'ye göre de Taberistan halkı fetihten sonra Mecûsîliği yaşamaya devam etmişlerdir.⁹⁵ Kisrevî de buna benzer bir değerlendirme yapmaktadır. Ona göre İslâm'dan sonra bile Taberistan'ın bazı dağlarında ateş-gedeler vardı ve bunlar devamlı yanıyordu. İsphebedler henüz atalarının dinini terk etmemişlerdi.⁹⁶

Uzun yıllar devam eden Abbasî yönetiminde valiler İslâmlaşma faaliyetlerini sürdürdüler. Bunlardan Hâlid el-Bermekî, Taberistan valiliği sırasında (yaklaşık 151–155/768–772) Taberistan'ın yüksek kısımlarındaki Karinî reisi Vindâd-Hürmüz ile yakın ilişkiler kurarak ve oralarda şehirler

92 Taberî, VII, 511; Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 334.

93 Taberî, VII, 511.

94 İbnü'l-Fakih, 574.

95 Hamevî, VI, 17.

96 Ahmed Kisrevî, *Makâlât* (Alevîyyan-i Taberîstan'dan naklen, s. 6).

inşa ederek İslâmiyet'i yaymaya çalıştı.⁹⁷

Ancak Abbasîler ile yerli yöneticiler arasındaki ilişkiler her zaman dostane olmamıştır. Zaman zaman yerli liderler birleşerek Abbasîler'e karşı ayaklanmışlar ve birçok Müslüman'ı öldürmüşlerdir.

Abbasîler, Taberistan'a sadece Arap valiler tayin etmediler. Zaman zaman hem Taberistan yönetiminde ve hem de İslâmiyet'in bu bölgeye yayılmasında yerli Hanedanlardan da istifade ettiler. Karinîler'den Mazyar b. Karin, Bavendîler tarafından hükümdarlıktan uzaklaştırıldığı zaman Mazyar, Halife Me'mûn'un yanına giderek İslâmiyet'i kabul etti ve Ebu'l-Hasan Muhammed ismini aldı. Bundan sonra Mazyar, Taberistan valisi Mûsa b. Hafs ile işbirliği yaparak Bavendîler'in hâkimiyetindeki bölgeyi ele geçirdi. Bunun üzerine Me'mûn 207'de (822) onu İspehbed makamına yükseltti ve Taberistan'ın yüksek kısımlarının yönetimini ona verdi. Mazyar vali olduktan sonra İslâmiyet'in Taberistan dağlarında yayılmasına katkıda bulundu. Firrîm ve diğer şehirlerde camiler yaptırdı. Ayrıca Deylemliler'e karşı başarılı akınlar düzenledi.

Mazyar giderek hâkimiyet sahasını genişletti. Taberistan'ın düzlüklerini de ele geçirdi ve köylüleri şehirliiler üzerine kışkırttı. Bu davranışları hem Horasan'ı idare etmekte olan Tahirîler'e ve hem de ovalarda yaşayan varlıklı insanlara büyük rahatsızlık verdiğinden Halife Mu'tasım'ın emri ile Horasan valisi Abdullah b. Tahir, Taberistan'a asker gönderdi. Mazyar yakalanarak Samerra'ya götürüldü ve burada sorgulanarak celde cezasına çarptırıldı. Cezanın infazı sırasında da hayatını kaybetti.⁹⁸

Mazyar'ın isyan ettiği 224–225/838–39 tarihinden itibaren Taberistan, Tahirîler'in yönetimine verildi. Yirmi yıldan fazla bir süre Taberistan'ı Tahirîler idare ettiler. Bavendî meliklerinden Karin b. Şehriyar'ın 240 (854) yılında Müslüman olması İslâmiyet'in yayılmasını iyice hızlandırdı. Müslümanlığı kabul eden Karin, İslâmiyet'in yayılmasında Tahirîler'e yardımcı oldu. Bu sayede İslâmiyet Taberistan yerli halkı arasında hızla yayıldı.⁹⁹

C. Deyleman'ın İslâmiyet'ten Önceki Durumu ve İslâmî Akınlara Karşı Direnmesi

Etnik menşeleri tam olarak tespit edilemeyen Deylemliler'in Dabbe b.

97 Madelung, *a.g.m.*, 202.

98 Taberî, IX, 104; Belâzûrî, *Fütûhû'l-Bûldân*, 335.

99 E. Mercii, "Bavendîler", *DİA*, V, 214.

Üd adlı bir Arap kabilesinden geldikleri rivayet edilmektedir.¹⁰⁰

Taberistan'ı kendi hâkimiyetleri altında tutan Sâsânîler, Taberistan'ın hemen kuzey-batısında yer alan Deyleman'ı hiçbir zaman kontrol altına alamadılar. Onlara karşı, Deyleman'ın güneydeki Kazvin ve kuzey-doğusundaki Kelâr ve Şalûs şehirlerindeki müstahkem kaleleri inşa etmek zorunda kaldılar.¹⁰¹

Hazar Denizi ile Kazvin arasında yer alan Deylem, Taberistan'dan daha dağlıktır. Burada da deniz kıyısında düz bir kıyı şeridi uzanmakta ve denizden uzaklaştıkça ova, yerini engebeli araziye bırakmaktadır. Deylem bölgesinin yüksek kısımlarına Deylem-i Mahz (veya Deylem-i Hassa) denilmektedir. Başta bölgenin en meşhur hanedanı olan Cüstanîler olmak üzere yönetici aileler bu yüksek kısımlarda ikamet ederlerdi.¹⁰² Nesepleri yeterince bilinmeyen Cüstanîler (Cestanîler) hakkında ilk bilgilere kaynaklarda yaklaşık 176 (792) yıllarında rastlanmaktadır. Bu tarihte, ismi zikredilmeyen bir Cüstanî hükümdarı, Abbasîler'den kaçarak kendisine iltica eden bir Ehlibeyt mensubu olan Yahya b. Abdullah'a sığınma hakkı vermişti.

Deylem'in kuzeyinde ise o asırlarda Deylem'in bir parçası olarak kabul edilen Gîlan bölgesi yer almaktadır. Deylem'in dağlık olmasına karşın, Gîlan düzlük bir bölgedir.¹⁰³

Deyleman, Taberistan'a nazaran daha az gelişmişti. Başkenti Beravan küçük bir şehirdi. Bir başka şehir Haşm ise Beravan'a nazaran biraz daha büyüktü. IV. asrın ikinci yarısında burada bir cami ve çarşı bulunuyordu. Gîlan'ın başşehri olan Dolab'da da aynı şekilde bir cami ve çarşı vardı.¹⁰⁴ Bazı kaynaklara göre Deylemliler de tıpkı Taberistanlılar gibi aceleci bir mizaca sahiptiler. Yabancılardan evlenmemek gibi tuhaf adetleri vardı. Din, diyanet tanımayan bu heybetli ve savaşçı insanlar hafif-meşrep, pervasız ve geçimsizdiler.¹⁰⁵ Bununla beraber büyüklere karşı saygılı, zayıf ve kimsesizlere merhametli ve yabancılara karşıda oldukça cömert ve

100 es-Sâbî, Ebû İshak İbrahim b. Hilal (ö.384/994), *et-Tâcî fi ahbâri'd-devleti'd-Deylemiyye* (Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye içinde), Beyrut 1987, s. 12; İstahrî, 205; İbn Havkal, 376.

101 T. Yazıcı.-Deylem", *D/İA*, IX, 263.

102 İstahrî, 204; İbn Havkal, 376.

103 es-Sâbî, 13. Gîlan ile Deyleman şimdi Gîlan eyaleti olarak, isimlendirilmektedir. III ve IV. asırlarda ise bu iki bölge Deyleman olarak anılıyordu.

104 Makdisî, 359.

105 İbn Havkal, 376; Makdisî, 355.

konuksever idiler.¹⁰⁶

Ebû İshak es-Sabî, Deylemliler'in nesepleri ve karakterleri konusunda bilgi veren kaynakların başında gelmektedir. es-Sabî, Deylemliler'in faziletlerinden, İslâmiyet'i kendi rızaları ile isteyerek kabul etmelerinden, Ehlibeyt'e destek vererek onların düşmanlarına galip gelmelerini sağlamalarından, cömertlik ve konukseverliklerinden genişçe bahsetmektedir. Bunun yanında diğer kaynakların da vurguladıkları gibi Deylemliler'in itaatsizlikleri ve istilalara karşı direnmeleri hususlarına da değinmektedir. Ona göre Deylemliler hiçbir zaman komşu ülkelere boyun eğmemişlerdir. Taberistan ele geçirildiği halde Deylem ne sulh ve ne de savaş yolu ile Müslümanlar tarafından fethedilememiştir. Müslümanları memleketlerine sokmayan Deylemliler, daha sonra İslâmiyet'i bilerek ve isteyerek kabul etmişlerdir.¹⁰⁷

es-Sâbî'nin bu değerlendirmeleri Deylemliler'i biraz fazla övmekle birlikte bazı gerçekleri de ortaya koymaktadır. Gerçekten Deyleman, Müslümanlar tarafından hiçbir zaman tam olarak fethedilememiştir. Taberistan'ın fethi ve İslâmiyet'in bu bölgeye yayılmasından itibaren Kelâr ve Şalûs kalelerini tahkim eden Taberistan valileri buralardan Deylem üzerine seferler düzenlemeye başladılar. Hatta bu sınır şehirlerinin arkasındaki Vende-Sefcan Dağının merkezi olan stratejik Müzn tepesi, yıllarca Taberistan valileri tarafından bir üs olarak kullanıldı. Ancak bu seferlerden kesin bir netice alınamadı. Müslümanlar zaman zaman Deylemliler'i haraç ödeme mecburiyetinde bırakmakla birlikte onları tamamen hâkimiyetleri altına almaya muvaffak olamadılar.

Hicrî 20'li (642) yıllardan itibaren Hemedan, arkasından Rey ve Kazvin fethedildikten sonra bu şehirlerden, özellikle sınırda yer alması hasebiyle, müstahkem Kazvin şehrinde Deylem üzerine askerî birlikler sevk edildi. Hz. Ömer'den Me'mûn'a kadar Deylem üzerine tam 17 sefer düzenlendi.¹⁰⁸

Hz. Ömer zamanında İslâm fütuhâtı doğuya doğru hızla ilerlerken Deylemliler sıranın kendilerine de geleceğini düşünerek daha baştan tedbir almaya başladılar. Hemedan'ın fethinden sonra İslâm orduları Rey ve Kazvin istikametinde ilerlerken Deylemliler komşularına yardım amacıyla aşıya indiler. Hemedan fatihi Nu'man b. Mukarrin'i durdurmak için Rey, Azarbeycan ve Deylem'den oluşan ittifak, Hemedan yakınlarında Nu'man'ı karşıladı. Çok çetin bir savaştan sonra Nu'man bu ittifakı aşarak

106 Makdisî, 353.

107 es-Sâbî, 9.

108 T. Yazıcı, "Deylem", *DİA*, IX, 263.

Rey'e yürümeyi başardı. (22/644).¹⁰⁹ Rey'in fethi sırasında ve ondan sonra Müslümanlarla Deylemliler arasında çarpışmalar meydana geldi.¹¹⁰

Aynı şekilde Hemedan'ın fethinden sonra Bera b. Azib kuzeye, Kazvin'e gönderildi. Kazvinliler, Bera'ya karşı komşu Deylem'den yardım istediler. Bera, Kazvin ve etrafındaki şehirleri fethettikten sonra Deylemliler üzerine yürüyerek cizye vermeye razı oluncaya kadar onlarla çarpıştı.¹¹¹

Hz. Osman zamanında gerek Kûfe valisi Velîd b. Ukbe gerekse yine Kûfe valisi Saîd b. el-As tarafından Kazvin müstahkem bir şehir hâline getirilerek buradan Deylem fethine yönelik seferler düzenlendi. Ancak Deylem fethedilemedi. Velîd tarafından Gîlan'a da akınlar düzenlendi.¹¹²

Müstahkem sınır şehirleri Kazvin, Kelâr ve Şalûs hem Deylem akınlarına mani olmak ve hem de Deylem'e seferler düzenlemek amacıyla tahkim edilmişti. Haccâc'ın Irak valiliği sırasında, Deylemliler, Kazvin'i basıp insanları katlettiler. (81/700). Bu baskınlara bir cevap olarak ve aynı zamanda Deylem'i fethetmek amacıyla Haccac, Deylem'e seferler düzenledi.¹¹³ İbnü'l-Fakih'in kaydına göre Haccac Deylem'in tam bir haritasını çizdirdi ve oğlu Muhammed'i Deylem'i fethetmekle görevlendirerek buraya bir ordu gönderdi. Ancak bu ordu hiçbir şey elde edemedi Kazvin'e geri döndü.¹¹⁴

Emevî Devleti yıkılıp Abbasî Devleti kurulduktan sonra da Deylem üzerine birçok seferler düzenlendi. Abbasîler döneminde İlk defa Mansûr zamanında Deylem'de Müslümanların Deylemliler tarafından katledildiği haberi geldi. Bu haber üzerine Halife Mansûr, Müslümanları top yekûn Deylemliler'e karşı cihada davet etti. (143/760).¹¹⁵

109 Taberî, IV, 148.

110 Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*. 318.

111 Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 317; İbnü'l-Fakih, 557.

112 Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 317.

113 Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 319.

114 İbnü'l-Fakih, 571. Haccâc'ın Deylem'e ordu göndermesi ile ilgili rivayet şöyledir: Bir ara Haccâc kendisini ziyarete gelen Deylem hey'etine Müslüman olmalarını önerdi ancak onlar kabul etmediler. Cizye vermelerini teklif etti onlar yine reddettiler. Bunun üzerine Deylem'in tam bir haritasını çizdirerek onlara 'memleketinizin haritasını çizdirdim, artık dağlarını, ovalarını ve nehirlerini biliyorum. Eğer tekliflerimi kabul etmezseniz, ordular gönderir memleketinizi tahrip eder, insanlarınızı katlederim' diye tehdit etti. Deylemliler ise haritaya bakarak 'evet gerçekten memleketimizin dağlarını, ovalarını ve nehirlerini doğru çizdirmişsin. Ancak oraları koruyan adamlar bu haritada görünmüyorlar. Eğer Deylem'e gelersen başına neler geleceğini görürsün' diye cevap verdiler. Haccâc onların bu sözlerine aldırmadı. Muhammed b. Haccâc komutasında Deylem'e bir ordu gönderdi (İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, 561).

115 Taberî, VII, 515.

Daha sonra Me'mûn'un halifelîği sırasında Dulefil'er'den Ebû Dulef Kasım b. İsa Deylemliler ile savaştı.¹¹⁶ Yine Me'mûn zamanında Taberistan valisi olan tanınmış coğrafya yazarı İbn Hurdazbih'in babası Abdullah b. Hurdazbih, Taberistan dağlarını ele geçirdikten sonra Deylem'in en sarp tepeleri olan Erz ve Şirz'i fethederek buraları da İslâm topraklarına kattı.¹¹⁷ Bütün bu faaliyetlere rağmen Deylem bütünüyle fethedilemedi. Abbasiler, Taberistan'ı hâkimiyetleri altına alarak bir asırdan fazla yönetmişken Deylem için böyle bir şey söz konusu olmamıştır.¹¹⁸ Taberistan, İslâm hâkimiyetine girdikten sonra Deylem'in mahallî hükümdarları küçük hanedanlıklar halinde bağımsızlıklarını korumuşlardır. 189 (804) yılında Harûnürreşîd, Rey'e geldiği zaman Deylem meliklerinden Merzûban b. Cüstan, Halife'nin yanına geldi. Harûnürreşîd, Kral Merzûban'a bir emanname verdikten sonra hediyeler ile onu memleketine uğurladı.¹¹⁹

Deylemliler'in dinî durumlarına gelince; İslâmiyet'in Hazar bölgelerine yayılmaya başladığı sıralarda Deylemliler'in bir kısmı hiçbir şeye inanmıyordu. Bir kısmı ise putperest olup, ağaçlara ve taşlara tapıyordu. Bir üçüncü grup ise Mecûsî idi.¹²⁰ Mes'ûdî ve Kudame b. Ca'fer, İslâmiyet'ten önce Deylemliler'in herhangi bir dine inanmadıklarını¹²¹ İstahrî ise İslâmiyet'in bu bölgeye gelişinden itibaren Deylemliler'in bu dine karşı uzun zaman direndiklerini kaydetmektedirler.¹²² Bu durum Hasan b. Zeyd'in gelişine kadar sürmüştür. Ondan sonra Zeydiler'in tavassutu ile bazı Deylemliler İslâmiyet'i kabul ettiler. Bölgede büyük boyutlarda İslâmlaşmanın meydana geldiği dönem ise III. Zeydî Devlet Daşkani Hasan b. Ali el-Utrûş dönemidir. Ancak Mes'ûdî'nin kaydına göre el-Utrûş'dan bir müddet sonra bazı Deylemliler ve Gılanlı liderler irtidat ederek eski dinlerine dönmüşlerdir.¹²³

Mes'ûdî'den yaklaşık 20 yıl önce vefat etmiş olan Kudame b. Ca'fer,

116 Belâzürî, *Fûtûhü'l-Büldân*, 320.

117 Taberî, VII, 556.

118 İbnü'l-Fakih, Taberistan'ı yöneten Abbasî valilerinden 40'a yakın isim saymaktadır.

119 Taberî, VIII, 316.

120 Hasenî, Ebu'l-Abbas, *Kitâbü'l-mesâbih* (AEZ içinde), Beyrut 1987, s. 74; Buthânî, Ebû Tâlib Yahya b. Hüseyin (ö. 424/1032), *el-ifade fî târîh-i eimmeti's-sâde* (AEZ içinde), s. 88.

121 Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (8. 346/957), *Mürûcü'z-zeheb ve Meâdini'l-Cevher* (nşr. M. M. Abdulhamid), I-IV, Mısır 1964, IV, 370. Kudâme b. Ca'fer, Ebu'l-Ferec el-Kâtib el-Bağdâdî (ö. 320/932), *el-Harâc fî snaâti'l-kitâbe* (nşr. M. Hüseyin ez-Zübeydî), Irak 1981, s. 261.

122 İstahrî, 205. İbn Havkal, 377.

123 Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 370.

Deylemliler'in çocukları öldürdüklerini, camilere saygısızlık ettiklerini ve başta namaz olmak üzere, İslâm'ın bazı emirlerini terk ettiklerini kaydetmektedir.¹²⁴

II. ZEYDİLİĞİN DOĞUŞU ve ZEYDÎ MEZHEBİNİN GÖRÜŞLERİ

A. Zeydîliğin Doğuşu / Zeydî-Emevî Mücadelesi

Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da katledilmesinin ardından, "faaliyet programlarına Ehlibeyt'in intikamını almayı temel hedef olarak alan"¹²⁵ Kûfe merkezli iki isyan meydana geldi. Bunlardan Tevhabûn hareketi başarısız olurken Muhtar es-Sekafî hareketi kısa süreli de olsa muvaffak oldu ve program hedefleri gerçekleştirilerek Hz. Hüseyin'in katilleri ortadan kaldırıldı.¹²⁶

Muhtar'ın 67 (687) yılındaki ölümünün ardından yaklaşık yarım asırlık dönemde Ehlibeyt'in haklarını savunmaya yönelik herhangi bir hareket kaydedilmemektedir. Bu yarım asırlık dönemden sonra, Emevîler'in zayıflamasına paralel olarak bizzat bir Ehlibeyt mensubunun başını çektiği veya Ehlibeyt adına başkaları tarafından organize edilen bir dizi ayaklanma meydana geldi. 119'dan (737) hemen sonra ortaya çıkan Mugîre b. Saîd el-İclî, Beyan b. Sem'an et-Temîmî ve Ebû Mansûr hareketleri Ehlibeyt ile irtibatlı hareketlerdi. Bunlar İmamet'in Ehlibeyt'in hakkı olduğunu savunuyorlardı. Ancak muhtemelen başı çekenlerin İslâm öncesi bazı inanç ve düşünceleri savunmaları sebebiyle çok fazla kabul görmeyen bu hareketler Emevî Devleti tarafından bastırıldı ve liderleri katledildi.¹²⁷

Bu ayaklanmaları "ilk Şii ayaklanmaların faal tezahürü" olarak tavsif eden M. Watt, aynı zamanda bunların ilk Şii topluluklar arasında Ehlibeyt'e karşı gittikçe büyüyen bir ilginin varlığını gösterdiğini ileri sürmektedir.¹²⁸ Bu ilginin bir yansıması olarak 122'de (740) Hz. Hüseyin'den sonra, ilk defa bir Ehlibeyt mensubunun başını çektiği bir ayaklanma meydana geldi.

124 Kudâme b. Ca'fer, 261.

125 M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. R. Fiğlalı), Ankara 1981. s. 48.

126 Taberî, VI, 38

127 Taberî, VII, 129. Belâzürî, *Ensâb*, III, 307; en-Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmame* (nşr. Josef Van Ess), Beyrut 1971, s. 40. Daha geniş bilgi için bk. Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri* (Doktora tezi), Ankara 1989.

128 M. Watt, 61–63. E. R. Fiğlalı, *İmamiyye Şîası* adlı eserinde M.Watt'ı takiben bu olaylara "ilk Şii olaylar" adını verdiği halde 1993'deki Şiilik sempozyumu için sunduğu tebliğinde, doğurduğu bazı yanlış çağrışımlar sebebiyle buna 'Şiiliğin doğuşunu hazırlayan olaylar' demeyi tercih ettiğini belirtmektedir (E. R. Fiğlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu* (İstanbul 1993), 33–46.

Oldukça fazla yankı uyandıran ve Emevî Devleti'nin çöküşünde önemli rol oynayan bu ayaklanma aynı zamanda müstakil bir mezhebin de doğmasına sebep oldu.

1. Zeyd b. Ali

Zeyd b. Ali'nin ilk defa tarih sahnesine çıkışı ile ilgili olarak iki husus üzerinde durulmaktadır. Bunlardan birisi, Irak valisi Hâlid b Abdullah el-Kasrî (ö.126/743) ile Zeyd b. Ali arasında meydana geldiği öne sürülen yolsuzluk iddiası, diğeri ise Hz. Ali'nin mirası konusunda Hasenîler ile Hüseyinîler arasında meydana gelen ihtilâftır. Bu iki husustan hangisinin daha müessir olduğu bilinmemekle beraber, bunların Zeyd b. Ali'nin ön plana çıkmasına vesile olduğu muhakkaktır.

Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin Irak valiliği sırasında Zeyd b. Ali ve birkaç akrabası valinin yanına geldiler. Vali misafirlerine hediyeler verdi. Zeyd ve beraberindekiler bir müddet valinin yanında kaldıktan sonra Medine'ye döndüler. Halid'in yerine Irak valiliğine tayin edilen Yûsuf b. Ömer es-Sekafî (ö.127/745), göreve başladıktan sonra eski valinin oğlu Yezid'e baskı yaparak, ondan Zeyd b. Ali'yi suçlayıcı bir ifade aldı. Bu ifadeye göre Zeyd b. Ali ile önceki vali bir danışıklı-dövüş planı ile devleti dolandırmışlardı; Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin, Zeyd b. Ali'den 10 bin dinara bir tarla satın aldığı ve tarlayı tekrar Zeyd'e iade ettiği, dolayısıyla Zeyd'in Hâlid'e yani devlete borçlu kaldığı şeklinde bir iddia öne sürülmüştü.¹²⁹

Bu iddianın açıklığa kavuşturulması için yeni Irak valisi konuyu Halife Hişam'a (105–125/724–743) bildirdi. Bunun üzerine halife Medine valisine mektup yazarak ilgili şahısların kendisine gönderilmelerini emretti.¹³⁰ Bundan dolayı Zeyd halifenin yanına gitti.

Zeyd'in Halife Hişam'ın huzuruna gidişine sebep olarak ileri sürülen diğer konu da şudur: Yine Hişam'ın halifeliği sırasında Medine'de Hasenîler'le Hüseyinîler, Hz. Ali'nin bıraktığı malların paylaşımı konusunda bir türlü anlaşmaya varamadılar. Konunun çözümü için halifeye başvurulduğu zaman, Hüseyinîler'in reisi sıfatıyla Zeyd b. Ali de halifenin yanına gitmiş oldu.¹³¹

129 Taberî, VII, 160.

130 Taberî, VII, 160.

131 Taberî, VII, 165; Belâzürî, *Ensâb*, III, 428.

Halife Hişam'ın huzuruna çıkan Zeyd ve diğer ilgililer vali Hâlid'den hediye dışında hiçbir şey almadıklarına dair yemin ettiler. Bunun üzerine halife ifadeyi veren, eski valinin oğlu Yezid ile yüzleştirilmeleri için onları Kûfe'ye gönderdi. Zeyd istemeyerek de olsa Kûfe'ye gitmek zorunda kaldı. Zira valinin kendisine iyi davranmayacağını düşünüyordu. Ayrıca Kûfe karışıklıklara gebeydi. Neticede Zeyd Kûfe'ye geldi. 'Kıvılcım barut fıçısına düştü.'¹³²

Yüzleştirme neticesinde yolsuzluk iddiası ispatlanamadı. Zindandan getirilen Yezid işkenceden kurtulmak için böyle bir ifade verdiğini, gerçekte Zeyd'in kendilerine herhangi bir borcunun olmadığını söyleyince zanlılar yemin ettirilerek serbest bırakıldılar. Bunlar Kureyş'in Cumahî ve Mahzûm kolundan birer kişi ve ikiside Haşimî olmak üzere dört kişi idiler. Kaynaklarda isimleri zikredilmeyen Cumahî ve Mahzûmi Medine'ye dönerken, iki Hâşimî Zeyd b. Ali ve Dâvûd b. Ali¹³³ ise Kûfe'de kaldılar.¹³⁴

Zeyd, Kûfe'de ikamete başlayınca Emevîler'den razı olmayan ve Ehlîbeyt'e meyilli olan Kûfeliler, Zeyd'in yanına gidip gelmeye başladılar. 4-5 ay içerisinde ayaklanmayı gerçekleştirmek üzere Zeyd'e biat ettiler.¹³⁵ Bir taraftan da vali Yûsuf b. Ömer onları takip ediyordu. Durumun giderek gerginleştiğini hisseden Dâvûd b. Ali, zor da olsa Zeyd'i ikna ederek, Kûfe'den çıkarttı. Kadisiyye'ye geldiklerinde Kûfeliler arkalarından yetişerek Zeyd'i geri dönmeye zorladılar. İbni Abbas soyundan gelen Davûd b. Ali aşağı yukarı durumun nereye varacağını tahmin ediyordu. Zeyd'e Kûfeliler'in daha önce Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'e yapmış oldukları ihanetleri hatırlatarak, yola devam etmesini tavsiye ettiyse de başarılı olamadı ve çaresiz tek başına Medine'ye gitti.¹³⁶

Tekrar Kûfe'ye dönen Zeyd gizlice isyan hazırlıklarını sürdürdü. On ay içerisinde Muhakkime'nin (Hariciler) de içinde bulunduğu¹³⁷ 12 binden fazla kişi savaş divanına ismini yazdırdı.¹³⁸ Hazırlıklar sırasında

132 J. Wellhausen, *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyasî Muhalefet Partileri* (trc. Fikret Işıl-tan), Ankara 1989, s. 158.

133 Dâvûd b. Ali b. Abdullah b. Abbâs.

134 Taberî, VII, 167.

135 Biat, Kur'an'a ve Peygamber'in sünnetine uyulacağı, zalimlere karşı savaşılacağı, zayıfların korunacağı, ellerinden maaşları zorla alınmış olanlara bunların iade edileceği, devlet gelirlerinin eşit olarak dağıtılacağı, uzak seferlere gidenlerin geri çağrılacağı ve hak-sız kimselere karşı Ehlîbeyt'in korunacağı, prensipleri üzerine yapılıyordu {Taberî, VII, 172}.

136 Taberî, VII, 168. İbni Abbas da Hz. Hüseyin'in Kufe'ye gidişine engel olamamıştı.

137 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf* (nşr. Süheyl Zikkâr ve dğr.), I-XIII, Beyrut 1996, VII, 433.

138 Devrin önde gelen bazı âlimleri de Zeyd'i desteklemektedirler. Berrakî bu âlimlerden

Zeyd yakalanmamak için sürekli yer değiştiriyordu. Bir taraftan kendisini destekleyen kabileler arasında dolaşarak biat almayı sürdürürken, diğer taraftan çevre şehirlere haber göndererek onlardan da yardım istedi. Bu arada kabileler arasında dolaşırken iki de evlilik yaptı.¹³⁹

İsyan hazırlıkları devam ederken Zeyd'in iki adamının tutuklanması, gizli yürütülen faaliyetlerin bir anda deşifre edilmesi tehlikesini gündeme getirdiğinden yeterince olgunlaşmadığı halde isyan başlatılmak zorunda kaldı. Tam bu sırada kendisine biat edenlerden birkaç önde gelen şahsiyet Zeyd'e gelerek, Şeyheyn/Şeyhan (Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer) hakkındaki düşüncelerini sordu. Zeyd onların meşrû halifeler olduklarını belirtti ve onları gâsıp olarak nitelendirmedi. Hâlbuki bu gelenlere göre isyanın sebebi Emevîler'in Ehlibeyt'in elinden hilâfeti gasp etmesi idi. Eğer Şeyheyn gasıp değilse, Emevîler de gâsıp olmamalıydılar. Bu takdirde isyanın sebebi ortadan kalkmış oluyordu.

Bu taraftarları ile Zeyd b. Ali arasında yoğun tartışmalar meydana geldi. Bunları ikna edebilmek için Zeyd, Şeyheyn ile Emevîler arasındaki farklılıkları ortaya koymaya çalıştı; Şeyheyn adil, Emevîler ise zalimdi. Emevîler isyanı gerektirecek önemli yanlışlıklar yapmışlardı; Hz. Hüseyin'i öldürmüşler, Harre Savaşı'ndan sonra Medine'yi talan etmişler, mancınıkla Kâbe'yi yakarak ona saygısızlık göstermişlerdi. Buna karşılık Şeyheyn adil davranmıştı. Üstelik önceki Ehlibeyt mensupları da Şeyheyn hakkında menfi hiçbir şey söylememişlerdi.

Zeyd b. Ali'nin orta yolu bulma ve bunları ikna etme çabası sonuç vermedi. Son olarak onlara şunu söyledi: "Sizi Allah'ın kitabına ve Peygamberin sünnetine, sünnetleri ihya ve bid'atleri imha etmeye davet ediyorum. Eğer bana uyarmanız mutlu olursunuz. Eğer bundan kaçınırsanız ben sizin üzerinizde bir vekil değilim." Bu sözlerden sonra daha sonraki yıllarda *Rafiziler* diye anılacak olan bu grup Haricîler'in Hz. Ali'den ayrıldığı gibi¹⁴⁰ Zeyd'den ayrıldılar ve Zeyd'i imamlıktan ihraç ederek yerine kardeşi

18'inin ismini sıralamaktadır (Berrâkî, *es-Seyyid Hüseyin, Târîhu'l-küfe*, Beyrut 1987, s. 351). Hiç şüphesiz Zeyd'e destek verdiği söylenen âlimlerin en meşhuru İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'dir. Belâzürî, Ebû Hanîfe'nin Zeyd isyanına bizzat iştirak etmemekle beraber para yardımında bulunduğunu kaydetmektedir (Belâzürî, *Ensâb*, III, 435).

139 Taberî, VII, 171.

140 Belâzürî, *Ensâb*, III, 436. Zeyd b. Ali şunu söyledi: "Haricîler'in Ali'yi terkettikleri gibi Râfiziler de beni terkettiler". Bu ayrılan gruba "râfîzî" adının Zeyd b. Ali tarafından verildiği rivayet edilmekle beraber Taberî'deki bir kayda göre bunlar, kendilerine bu ismin, birkaç yıl önce Emevîler'e karşı giriştiği isyan hareketinde kendisini terk ettikleri Muğîre b. Saîd el-İclî tarafından verildiğini iddia ediyorlardı (Taberî, VII,181).

Muhammed’i ikame ettiler. İmametini Muhammed’in hakkı olduğunu ileri sürerek bundan sonra Zeyd’e tâbi olmayacaklarını ilân ettiler. Ancak o sırada Muhammed vefat ettiğinden onun oğlu Ca’fer’e uymaya karar verdiler.¹⁴¹

Daha önce de ifade edildiği gibi Zeyd tutuklanan iki adamı sebebiyle ayaklanma tarihini öne, yani 122 yılı Sefer ayının ilk çarşamba gecesine almıştı. Hîre’de ikamet etmekte olan Vali Yûsuf b. Ömer bunu da öğrenmeyi başardı. Kûfe’deki vekiline haber göndererek ayaklanma tarihinden bir gün önce ayaklanmaya katılma ihtimali olanları Kûfe Merkez Camiinde toplamasını emretti. Bunun üzerine eli silah tutan insanlar tehditle camiye kapatıldılar.

Gecenin soğuşuna rağmen kararlaştırılan tarihte ayaklanma başlatıldı. Taraftarları bir gün öncesinden camiye kapatıldıklarından sonra ancak 400 kadar insan Zeyd’in etrafında toplanabildi.¹⁴² Sabaha kadar bunların da bir kısmı ayrıldığından, rakam 300’ün altına düştü.¹⁴³ Buna rağmen isyandan vazgeçilmedi. Zeyd bu azınlıkla camideki çoğunluğu kurtarma teşebbüsünde bulundu. Fakat onlar kurtulmak için parmaklarını bile kıpırdatmadılar. Yusuf b. Ömer, Hîre’den, daha çok Şamlı askerlerden oluşan bir yardım kuvveti gönderdi. Zeyd bu kuvvet ve peşinden gelen ikinci kuvvetle ertesi gün (perşembe) savaştı ve onları bozguna uğrattı. Akşama doğru alınının sol tarafına bir ok isabet ettiğinden geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu sırada hava da kararmıştı. Şamlılar tekrar savaşmak üzere sabahı beklerken Zeyd’in yakınları tedavisi için gizlice bir doktor getirdiler. Beynine kadar ulaşan ok çıkarıldı. Ancak Zeyd’de o anda can verdi.¹⁴⁴

Başının vücuttan ayrılarak halifeye gönderileceğini bilen yakınları, buna meydan vermemek için geceleyin gizlice bir nehrin suyunu keserek, nehir yatağına bir kabir açmak suretiyle Zeyd’i oraya defnettiler ve suyu tekrar bağladılar. Ertesi gün (cuma) valinin emri ile Şamlı askerler Zeyd’in cesedini aramaya başladılar. Her tarafı âdeta didik didik etmelerine rağmen bulamadılar. Böyle önemli kişilerin başının getirilmesine devlet tarafından büyük mükâfat verildiğinden Zeyd’in bizzat kendi kölesi veya Zeyd’in cesedinin gömülmesine tanık olan başka birisi naşın gömüldüğü yeri haber verdi. Mezar kazıldı; ceset çıkarıldıktan sonra başı kesildi ve

141 Taberî, VII, 181. Belâzürî, *Ensâb*, III, 436.

142 Belâzürî, *Ensâb*, III, 442.

143 Taberî, VII, 182; Belâzürî. *Ensâb*, 438.

144 Taberî, VII, 186.

valiye gönderildi. Vücudu ise valinin emri ile en meşhur birkaç destekçisi ile Kûfe'nin Künase (hüzün meydanı) mevkiinde asıldı ve Hişam'ın ölümüne kadar burada asılı kaldı. Başı ise önce Şam'a oradan da Medine'ye gönderildi.¹⁴⁵ Emevî taraftarı bir şair bu manzarayı, Zeyd'in Mehdî olduğuna inanan taraftarları ile alay eder bir üslûp ile şu şekilde yansıtmaktadır;

Sizin Zeyd'inizi bir hurma kütüğüne astık şimdi,

Hurma kütüğüne asılan hiç olur mu Mehdî?

Sonraki yıllarda Hişam bu ölümün sorumluluğundan kendini kurtarmaya çalışmıştır. Buna rağmen Abbasîler iktidara geldiklerinde, Zeyd'e yapılanlara karşılık olarak, Hişam'ın cesedini kabrinden çıkarıp asmışlardır.¹⁴⁶

2. Yahya b. Zeyd

Zeyd'in ölümünden sonra genç yaştaki oğlu Yahya, bir müddet Zeydîler'in arasında saklandıktan sonra, Vali Yûsuf b. Ömer'in tehditleri yüzünden Kûfe'den ayrılmak zorunda kaldı. Ortam kısmen sakinleşince bir gurup Zeydî ile gizlice Kûfe'yi terk ederek Horasan'a kaçtı.¹⁴⁷ Emevî Devleti onu sıkı bir takibe almış olduğundan Horasan bölgesinde sık sık yer değiştirdi. Birkaç şehir dolaştıktan sonra Serahs'a geldiğinde, Serahs Muhakkimesi, Benî Ümeyye ile savaşmak üzere kendisine biat etmek istediye de O, Hz. Ali ve Ehlibeyt'i tanımayan, ondan teberrî/teberrâ eden, bu Muhakkime Haricîleri'nin arzularına olumlu cevap vermedi.¹⁴⁸

Üzerindeki sıkı takibat devam ettiğinden Yahya hiçbir yerde uzun müddet kalamıyordu. Serahs'den Belh'e geldi ve Hişam'ın ölümüne kadar burada kaldı. Bu şekilde yakalanmamak için 70 kadar taraftarı ile şehir şehir dolaşırken bir taraftan da Horasan Hâşimîler'i ile yazışarak onları babası Zeyd'in öcünü almaya davet ediyordu.

Her maktulün birtakım intikamcıları varken,

Zeyd'in intikamını almaya Iraklılardan hiç talipli yok.

Sonunda Yahya Herat'ın Cüzcan kasabasına gitti. Burada Horasan valisi

145 Taberî, VII, 187; Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 218; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'iz-zamân* (nşr. İhsan Abbâs), Beyrut 1987, V, 122.

146 İbn Sad, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd (ö. 230/845), *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, I-IX, Beyrut 1968, V, 326.

147 Taberî, VII, 189.

148 Belâzürî, *Ensâb*, III, 456.

Nasr b. Seyyar'ın üzerine gönderdiği birliğe karşı savaşırken öldürüldü.¹⁴⁹

Babası ile hemen hemen aynı akibeti paylaşan Yahya'nın da kesik başı Irak valisi Yûsuf b. Ömer'e gönderilirken, vücudu Cüzcan'da asıldı ve Müsevvide'nin (Abbasîler) zuhuruna kadar burada asılı kaldı. Abbasîler Horasan'da güç kazanmaya başlayınca bizzat Ebû Müslim'in emri ile Yahya'nın cesedi indirilerek yıkandı ve defnedildi.¹⁵⁰

Taberî, Yahya'nın ölümünün ardından Halife II. Velîd b. II. Yezid'in emri ile 3–4 yıldan beri Kûfe'de asılı bulunan Zeyd b. Ali'nin cesedinin indirilerek yakıldığını ve küllerinin Fırat nehrine atıldığını kaydetmektedir.¹⁵¹

Yahya b. Zeyd'den yaklaşık iki yıl sonra, Kûfe'de, Hz. Ali'nin kardeşi, Ca'fer'in torunu Abdullah b. Muâviye'nin¹⁵², Emevîler'e karşı başlattığı isyanda Zeydîler, Abdullah'ın yanında yer aldılar.¹⁵³ Bu kayıt isnat edildiği kişinin ölümünden kısa bir zaman sonra Zeydîler'in müstakil bir grup olarak teşekkül ettiğini göstermektedir. Fiğlalı'ya göre Zeyd isyanı başarısızlıkla sonuçlanınca, oğlu Yahya onun görüşlerini devam ettirmiş ve böylece Zeydîyye fırkası vücut bulmuştur.¹⁵⁴ Az önce de zikredildiği gibi Yahya Horasan'a bazı Zeydî taraftarları ile gitmişti.

B. Zeydî Mezhebi'nin Görüşleri

Şîa'nın ana kollarından biri olan Zeydîyye¹⁵⁵, itikadî ya da amelî bir mezhep olmaktan ziyade siyasî bir mezheptir. İsmi az önce zikri geçen 122 (740) yılında Emevîler'e karşı ayaklanan Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali'den alır. Söz konusu ayaklanma o zamana kadar Emevîler'e karşı birlikte mücadele eden Ehlîbeyt arasında bir bölünmeye sebebiyet vermiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Şeyhey'nin meşrûiyeti hususunda Zeyd b. Ali bazı taraftarları ile anlaşamıyordu. Eş'arî'nin kaydettiğine göre, Zeyd b. Ali Kûfe'de kendisine biat edenlerden bazılarının Şeyheyne ta'n ettiklerini duyunca bunları uyardı. Onlar ise görüşlerinde ısrar ettiler. Bu yüzden bu

149 Taberî, VII, 230; Belâzürî, *Ensâb*, III, 456.

150 Taberî, VIII, 154; Belâzürî, *Ensâb*, III, 456.

151 Taberî, VII, 230.

152 Abdullah b. Muâviye, Fâtma evlâdından olmadığı için bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Bu yüzden ayrıntılı olarak ele alınmamıştır.

153 Taberî, VII, 303.

154 E R. Fiğlalı, *a.g.m.*, 41.

155 Mezhepler tarihi müelliflerine göre Şî'a başlıca Zeydîyye, Keysânîyye, İmamîyye ve Gâliyye olmak üzere dört ana kola ayrılır. Bk. Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (ö. 324/935), *Makalâtü'l-İslâmîyyin ve İhtilâfû'l-Musallîn*, I-II, Wiesbaden 1963; Bağdadî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir (ö. 429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. E. R. Fiğlalı), Ankara 1991.

grup ile Zeyd b. Ali'nin yolları ayrıldı.¹⁵⁶

Zeyd b. Ali Şeyheyn hakkında, daha sonra kendisinden ayrılacak olan bu grup gibi düşünmüyordu. Hz. Ali'nin sahabenin en üstünü olduğunu ilân ederken Şeyheynin de meşrû halifeler olduklarını kabul ediyordu. Ancak taraftarları arasındaki bazı aşırıları ikna edemedi. Onlar Şeyheynin meşrû halifeler olarak ilân edilmelerini kabul etmediler ve Zeyd'den ayrılarak, Zeyd'in kardeşi Muhammed Bâkır'ın oğlu Cafer-i Sadık'ı imam olarak benimsediler. Bir rivayete göre bu yüzden Zeyd tarafından *Rafizî* diye isimlendirildiler. Bunlar çoğunlukla İmamiyye mezhebinin çekirdeğini oluşturmuştur. Rafizîler ayrıldıktan sonra Zeyd'in yanında kalan ve daha sonraki yıllarda da onun davasını devam ettirenler de *Zeydî* diye anıldılar. Daha sonraki yıllarda Şîa mezhebinin iki ana gövdesini oluşturacak olan Zeydiyye ve İmamîyye-i İsnâaşerîyye mezhepleri başlangıçta beraberken, böylece birbirlerinden ayrılarak, iki ayrı mezhep olarak teşekkül etmeye başladılar.

Zeydiyye'nin görüşlerini kolay anlayabilmek için İmamiyye'nin görüşlerini dikkate almak gerekir. Hiç şüphesiz İmamîyye mezhebinin en çok üzerinde durduğu husus imamet prensibidir. Söz konusu mezhebe göre imamet, ümmetin istek ve seçimine bırakılabilecek küçük işlerden değildir. İmamet dinin temelidir ve iman esasları arasında yer alır. İmam Peygamberin naibidir. Bir başkasına naip olmak ancak onun izni ile mümkün olduğundan, imamın imamlığının sabit olması, Allah ve Peygamberi'nin nassı ile olur. Peygamber'den sonra onun naibi Hz. Ali'dir ve hem kendisinin hem de oğullarının tayini nasla yahut vasiyetle olmuştur.¹⁵⁷

Zeydiyye ise imam tayininde nass fikrini kabul etmez. Sadece Zeydiyye'nin bir kolu olan Carudîyye, İmamîyye'ye yakın bir yaklaşım göstererek tayinin vasfen olabileceğini ortaya koymaktadır. Carudîyye'ye göre Hz. Ali nassan değil vasfen halife idi. Yani o özellikleri itibarıyla Hz. Peygamber'den sonra hilâfet makamına en lâyık olan sahabe idi. Ayrıca Carudîyye, vasfen de olsa nass fikrini kabul ettiği için Ali'ye biati terk ettiklerinden dolayı, sahabeyi küfre düşmüş olmakla nitelendirir.¹⁵⁸

Zeydiyye'nin iki mutedil grubu ise Süleymanîyye ve Butrîyye'dir. Bunlar mefdülün (daha az üstün olan) imametini uygun görmüş ve böylece Şeyheynin imametini kabul etmişlerdir. İddialarına göre ümmet,

156 Eş'arî, 1,65.

157 Nevbahtî, Ebû Muhammed Hasan b. Musa (6.310/922), *Fıraka'ş-Şîa*, Necef 1936, s. 53.

158 Bağdadî, (trc. E. R. Fığlalı, 29.

Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer'e biat etmekle aslahı (en iyi, en doğru olanı) terk etmiştir. Çünkü Ali imamete onlardan daha lâıyk idi. Ancak ümmetin bunlara biatlerindeki hata ne küfrü, ne de fıskı gerektirir.¹⁵⁹

Efdal-mefdûl meselesi Zeydîler'in en önemli prensiplerinden biridir. Zeydîyye'ye göre Hız. Ali sahabenin en üstünü olmasına rağmen Şeyheyn'in hilâfeti caizdir. Bu prensibin oluşumuyla ilgili olarak Zeyd b. Ali'nin bir taraftan Aleviler'i küstürmeme, bir taraftan da diğer gruplara yakın durma gayreti içinde olduğundan söz edilebilir. Ancak Zeyd b. Ali bu tavrı ile bazı taraftarlarının hareketten kopmasına sebep olmuş, bu durum ise onun mücadelesini zaafa uğratmıştır. Mamafih daha sonraki yıllarda Zeydîyye giderek İmamiyye'nin görüşüne yaklaşmıştır. İlk zamanlar mefdûlün hilâfetini kabul etmek bir gelenek haline gelmişken, sonraları bu görüş bir dereceye kadar zayıflamıştır.

Zeydîler'in Hız. Ali'nin efdaliyyetini temellendirmeleri ise şöyledir. Bir kimsenin faziletli sayılabilmesi için gerekli olan, Müslüman olmada öncelik, ilim, şecaat ve züht gibi dört ana şartı kabul edip, bütün sahabeyi bu şartlar muvacehesinde kritik ettiğimizde, bu her bir şart için sahabeden dört-beş ismin öne çıktığı görülecektir. Bu ayrı ayrı grupların her birinde yer alan tek ortak isim ise Hız. Ali'dir. Meselâ Hız. Ebû Bekir ilk Müslümanlar arasında sayılırken, en cesurlar arasında sayılmamaktadır. Hâlbuki Hız. Ali hem ilk İslâm'a girenler, hem en bilgililer (fakihler), hem en cesur ve kahramanlar ve hem de en zahitler (vera sahibi) arasında sayılmaktadır.¹⁶⁰

Zeydîler mefdûlün imametinin cevazını ispat sadedinde bir de şu delilleri öne sürmüşlerdir: İçlerinde Davud Peygamber olduğu halde Cenâb-ı Hakk Talut'u Benî İsrail'e melik yapmıştır (el-Bakara, 2/247) ve Hız. Peygamber, Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer gibi ileri gelen sahabelerin de içinde bulunduğu bir orduya, Üsâme b. Zeyd'i kumandan tayin etmiştir.¹⁶¹

Hız. Ali sahabenin en üstünü olduğu hâlde, ilk olarak halife seçilememiştir. Zeydîler'in buna getirdikleri yorum şudur: Hız. Peygamber vefat ettiği zaman farklı gerekçeler ile farklı gruplar Hız. Ali'nin karşısında idiler. Bir grup Hız. Ali'nin dinî ciddiyetinden/salabetinden dolayı ona karşı çıkıyordu. Bir grup savaşlarda Hız. Ali'nin yakınlarını öldürmüş olmasından

159 Bağdadî (trc. E. R. Fiğlalı), 29. Zeydîler sadece burada adı geçen üç fırkadan ibaret değildir. Malatîye göre Zeydî fırkaların sayısı dört (*et-Tenbîh*, 33), Eş'arîye göre altı (*Makalât*, 66) ve Mes'ûdî'ye göre sekizdir. (*Mûrûcû'z-zeheb*, III, 220).

160 Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr (ö. 255/869), *Resâilü'l-Câhiz* (nşr. A. M. Harun), I-IV, Kahire 1979, IV, 210.

161 Câhiz, *Resâil*, IV, 211.

hâlâ ona kin besliyor ve halife olmasına itiraz ediyordu. Bir başka grup imametini ve nübüvvetini aynı ailede toplanmasını istemiyordu. Bunlar yönetimin ebediyen Haşimîler'de kalmasından endişe ediyorlardı. Hz. Ali'yi çok genç bulanlar vardı. Hâlbuki Araplarda yaşlıların bu gibi makamlara seçilmesi bir gelenektir. Bu atmosfer içerisinde Hz. Ali'nin halife seçilmesi karışıklıklara sebep olabilirdi. Böyle muhtemel bir karışıklığa sebebiyet vermemek için Hz. Ali'nin halife seçilmesi engellendi.¹⁶²

Zeydîler imamın, alim, şecaat sahibi, zahid ve cömert olma şartlarının yanında, mutlaka ortaya çıkmasını ve insanları biate çağırmasını, bizzat savaşları idare etmesini şart koşarlar. İsnâaşerîyye'nin gaib imam prensibini kabul etmezler ve takiyyeyi reddederler. Dolayısıyla imamın aynı zamanda savaş usullerini ve siyaseti bilmesi gerekmektedir. İsnâaşerîyye isyan etmeme taraftarı iken, Zeydîyye bunun tam tersini savunur. Zeydîyye, zalim devlet başkanına karşı ayaklanmayı öngörür. Bu şartlardan özellikle ortaya atılma şartından ötürü Emevî ve Abbasîler'e isyan eden Ehlibeyt mensuplarının hemen hemen tamamı Zeydîler arasından çıkmıştır.¹⁶³

Aynı gövdeden gelen İsnâaşerîyye ile genellikle uyuşmayan Zeydîyye'nin birçok konuda Mu'tezile'ye ve sünî mezheplere uyduğu görülmektedir. Kaynaklar Zeydîyye'nin bu yönünü ortaya koymak için *ûsûlde Mu'tezilî, fîrûda Hanefî* tanımlamasını sıkça ifade etmektedirler. Zeydîyye, imametini Fatma evlâdına tahsis edilmesi gibi birkaç konu hariç itikadî konularda Mu'tezile ile aynı görüşleri paylaşmaktadır.¹⁶⁴

Zeydîyye'nin gerek Mu'tezile ve gerekse Hanefî mezhebi ile olan yakın irtibatı Zeyd b. Ali'ye kadar gitmektedir. Zeyd b. Ali, Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ'nın talebesi idi.¹⁶⁵ Sonraki yıllarda Zeydî-Mu'tezilî ilişkileri daha da kuvvetlenmiştir. Şehristânî'ye göre Zeydîler, Mu'tezilî imamlarını Ehlibeyt İmamlarından daha üstün tutmaktaydılar.¹⁶⁶

Emevî ve Abbasî dönemlerindeki Zeydî ayaklanmalarda Mu'tezile, her zaman Zeydîler'in yanında yer almıştır. Emevîler'in sonuna doğru başlayan isyanlarda Ehlibeyt'e destek veren Mu'tezile mensupları, Abbasîler döneminde de gerek Muhammed en-Nefsüzzekîyye isyanı ve gerekse onun kardeşi İbrahim b. Abdullah isyanında Ehlibeyt'in yanında yer alarak,

162 Câhiz, *Resâil*, IV, 210. Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdî'l-Kerim (ö. 548/1153), *el-Mile'l ve'n-nihal*, Beyrut, 1952, I, 155.

163 Ş. Dayı, *Asrû'd-düvel ve'l-imârât*, Kahire ts., s. 40.

164 İbn İsfendiyar, 240. eş-Şek'a, Mustafa. *İslâm bilâ Mezâhib*, Kahire 1987, s. 190.

165 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut 1975, I, 155; Eş'arî, 1,179.

166 Şehristânî, 1,162.

Abbasîler'e karşı sadakatle sonuna kadar savaşmışlardır.¹⁶⁷

Mu'tezile'nin bütün Şîî mezhepler üzerinde, özellikle Zeydiyye üzerinde büyük tesiri vardır.¹⁶⁸ Şehristânî'ye göre Zeydiyye *tevhid* ve *adl* prensibini Mu'tezile'den almıştır.¹⁶⁹ Ancak Zeydiyye'nin Mu'tezile ile irtibatlı olduğu ve hatta ondan etkilendiği hususu bazı araştırmacılar tarafından reddedilmektedir. Çağdaş araştırmacılardan Ali b. Abdülkerim Fudayl, Şehristânî'nin bu konu ile ilgili rivayetini kabul etmez. Ona göre Şehristânî yanılmaktadır. el-Fudayl, Zeydiyye'nin *tevhid* ve *adli* prensibini Mu'tezile'den değil Adlîyye adındaki başka müstakil bir mezhepten aldığını iddia etmektedir.¹⁷⁰

Yukarıda da değinildiği gibi baştan beri irtibatlı olan bu iki mezhep arasındaki yakınlığın zamanla daha da ilerletilmiş olduğu bir gerçektir. Zeydiyye ile Mutezile arasındaki bu yakınlık ve benzerliği Taberistan Zeydîleri'nde de görmek mümkündür. Taberistan Zeydî Devleti'nin kurucusu Hasan b. Zeyd, tıpkı Mu'tezile gibi ifrat derecede Kur'an'ın mahlûk olduğuna inanıyordu. Yerinde de anlatılacağı üzere Hasan b. Zeyd, Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini Taberistan'da insanlara zorla kabul ettirmek için çaba harcamaktan geri durmadı. Öte yandan Hasan b. Zeyd'in aynı bölgede hâkimiyeti tamamen ele aldıktan sonra (254/868) yayınlamış olduğu bir ültimatonda *tevhid* ve *adl* prensibine özellikle vurgu yaptığı dikkat çekmektedir.

Cemel ve Siffîn savaşlarında Mu'tezile'nin her iki tarafı da haksız görmesine rağmen, anlaşılan iki muhalif grup olarak Zeydiyye ile Mu'tezile birbirleri ile irtibatlı idiler ve birbirlerine destek veriyorlardı. Ancak Zeyd b. Ali'nin Vasıl b. Atâ ile ilişki kurması Zeyd'in ağabeyi Muhammed Bâkir tarafından tenkit edilmiştir.¹⁷¹

Gerektiğinde kurulu düzene karşı ayaklanma taraftarı olması ve aynı zamanda uzlaşmacı bir tutum sergilemesi Zeydiyye'nin en önemli hususiyetlerindedir. Bu durum bizim en başta Zeydîliğin siyasî bir mezhep olduğu konusunda verdiğimiz hükmü doğrulamaktadır. İtikadî ve amelî yaklaşımlardan ziyade siyaseti ön planda tutması, bu mezhebin zamanla farklı görüşler kazanmasına sebebiyet vermiştir. Başlangıçta çok ılımlı iken

167 Es'arî, 79; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi* (trc. ismail Yiğit-Sadreddin Gümüş), İstanbul 1985, II, 467.

168 S. Eymen Fuâd, *Mesadiru târihi'l-Yemen fi'l-asri'l-İslâmî*, Kahire 1974, s. 35.

169 Şehristânî, 1,162.

170 Ali b. Abdülkerim el-Fudayl, *ez-Zeydiyye: Nazariyye, Tatbikiyye*, Amman 1985, s. 21.

171 Şehristânî, 1,156.

daha sonra bölünmeler başlamış ve Zeydiler giderek radikalleşmişlerdir. Bu bakımdan Zeydîyye'nin görüşlerini tam olarak ortaya koymak zordur.¹⁷²

Zeydîyye '*emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker*' konusunda kılıca sarılmayı gerekli görmektedir. Kötülüğü düzeltmenin başka yolu yoksa iyiliği emredip kötülükten alı koymada kuvvet kullanmak (kılıca sarılmak) vaciptir.¹⁷³ Ayrıca Zeydîyye'ye göre imam, imameti isteyen ve bu uğurda kılıcını çekendir. Bu yüzden Zeydîyye, hem gaib imam ve hem de mehdî düşüncesini reddetmektedir. Mehdî konusunda N. Mustafa'nın değerlendirmesi şöyledir:

*Mehdî düşüncesi, zalim imamlara karşı ayaklanmayı reddeden ve arzulanın düzeltmeyi gerçekleştirmenin yolu olarak devrimi benimsemeyen fırkalar arasında yayılırken, Zülüm ve zalimlere muhalefetin ifade yolu olarak devrim ve başkaldırığı benimseyen fırkaların saflarında bu düşünce yayılmamıştır. Sözelgesi, bu düşünce, Havaric ve Zeydîyye'de yer etmemiştir.*¹⁷⁴

Başkaldırı prensibini benimsediğinden dolayı Zeyd b. Ali ve onun yolundan gidenler gerekli gördükleri zaman hem Emevîler'e karşı ve hem de Abbasîler'e karşı ayaklanmışlardır.

Zeyd b. Ali'nin Hüseyinî olmasına rağmen Zeydîlik daha çok Hasenîler arasında rağbet görmüştür. Çünkü Hüseyinîler çoğunlukla İmamiyye'nin görüşünü benimseyerek başkaldırığı reddettiler ve her zaman temkinli davranıp, maceradan uzak durmaya çalıştılar. Bu hususta özellikle Ca'fer-i Sadık ön plana çıkmaktadır. Kendisi kesinlikle isyandan uzak durduğu gibi, isyana meyilli olan Zeydî akrabalarını da sürekli sükûnete davet etmiştir. Yapılan isyanlar genellikle Ehlîbeyt'in aleyhinde neticlendiğinden Ca'fer-i Sâdık bu tavrıyla ileriye gören bir hikmet ehli olarak daima takdir toplamıştır.

Emevîler'in son dönemlerinde Haşimî muhalefet üç grupta toplanmıştı. Birincisi Emevîler'e muhalif olmakla beraber silaha sarılmayı benimsemeyen, Ca'fer-i Sâdık'ın düşüncelerini kabul eden Hüseyinîler. İkincisi Abdullah b. Hasan ve oğullarının başını çektiği, zalim devlet başkanına karşı icabında silaha sarılmak gerektiğine inanan ve sonradan

172 M. Watt, Zeydîler'in tarihi vaziyetlerini de anlamının zor olduğunu şu şekilde ifade etmektedir. "Zeydîler'in kifayyetli bir tarihini vermek diğer herhangi bir İslâm fırkasını anlatmaktan daha zordur (*İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. 204).

173 N. Mustafa Abdü'l-Hâlık, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet* (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1990, s. 120. "Yalnızca ben ve oğlum kalsak da Hişam'a karşı ayaklanacağız", "İmam perdeyi değil kılıcını çekendir" sözlerinin Zeyd b. Ali'ye ait olduğu rivayet edilmektedir (Ammara. 240).

174 N. Mustafa, 247

Zeydiyye'yi teşkil eden Hasenîler. Üçüncüsü ise daha çok arka planda gizli faaliyet yürütmeyi benimseyen Abdullah b. Abbas'ın torunu Muhammed'e uyan Abbasîler.¹⁷⁵

Zeydiyye'nin usulde Mu'tezilî, fūrûda Hanefî olduğunu daha önce belirtmiştik. İtikadî konularda Zeydîler büyük oranda Mu'tezile'ye uyarlar. Zeydî mezhebinde de tıpkı Mu'tezile gibi en başta gelen prensip, *tevhid ve adl* prensibidir.¹⁷⁶ Amelî konularda Zeydiyye sünnî mezheplere oldukça yakındır. Zeydîler bu hususta büyük oranda Ehlisünnet'e tâbi olmaktadır. Ancak aralarında bazı farklılıklar da yok değildir. Sünnî mezheplerden ayrıldıkları fikhî hükümler konusunda şunlar anılabilir: Ezana, "hayya alel hayril amel" cümlecği eklenir. Cenaze namazı 5 tekbirle kılınır. Bayram namazı cemaatle de tek başına da kılınabilir. Teravîh namazını cemaatle kılmak bidattir. Vitir namazı üç rek'attır ve sünnettir. Zeydîler, fâcîr bir imamın peşinde namaz kılmaya cevaz vermezler ve mest üzerine mesh yapmayı caiz görmezler.¹⁷⁷

Zeydîler ile Ehlisünnet arasında fikhî açıdan yakınlık olduğu gibi siyasal olaylara tavır alma açısından da yakınlık vardır. Ehlisünnet'in iki büyük imamı, İmam-ı Malik (ö. 179/795) ve İmam-ı Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) Zeydî harekete yakınlık duydukları anlaşılmaktadır. Zeydîlerden Muhammed en-Nefsüzzekîyye Medine'yi ele geçirdiği zaman İmam-ı Malik Medine'de bulunuyordu ve şehrin en önde gelen bilgini durumunda idi. Bu yüzden onun Muhammed hareketine karşı alacağı tavır önemliydi. Medine halkı daha önce Abbasî halifesi Mansûr'a biat etmişti. Hem bu yemin ve hem de ayaklanmanın geleceğinden duydukları endişe sebebiyle harekete iştirak edip etmeme konusunda tereddüt içerisinde idiler. Bazıları üzerlerinde Mansûr'a yapmış oldukları biatin sorumluluğu olduğunu dile getirerek İmam-ı Malik'den fetva istediler. Bunun üzerine İmam, Mansûr'a yapılan biatin zor altında yapıldığını dolayısıyla geçersiz olduğunu ilân etti. Bu fetva üzerine tereddüt geçiren insanlar gelip Muhammed'e biat ettiler. Böyle bir fetva vermekle beraber İmam-ı Malik, kesinlikle isyan hareketine iştirak etmedi ve evine kapandı.¹⁷⁸

175 Reşîd Abdullah el-Cümeylî, *Dirâsât fi târihi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Rabat 1984, s. 12.

176 Cafer Sübhânî'ye göre Zeyd b. Ali sadece tevhid ve adl prensibi, Hz. Ali'ye tâbi olma ve cebir ve teşbihden uzak durma konusu üzerinde durmuştur. Bunların dışındaki görüşler zaman içerisinde Zeydî âlimler tarafından ortaya atılmış görüşlerdir (C. Sübhânî, *Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal*. I-VII, Kum 1992, VII, 459).

177 C. Sübhânî, VII, 522.

178 Taberî, VII, 560; İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn (ö. 808/1406), *'el-'İber ve dîvânû'l-Mübtede ve'l-haber*, I-VII, Beyrut 1979, III, 190.

Ebû Hanîfe'ye gelince onun Zeydî harekete karşı takındığı tavrı İmam-ı Malik'in tavrı kadar net bir şekilde ortaya koymak kolay görünmemektedir. Zehebî, Ezdî ve İbnü'l-İmad gibi ikinci el kaynaklara göre Ebû Hanîfe Zeydî harekete açıkça destek vermiştir.¹⁷⁹ Bu müellifler konu ile ilgili rivayeti Halife b. Hayyât'a (ö. 240/854) dayandırmaktadırlar. Aynı şekilde *el-İstiksâda* İbn Haldun'dan naklen, Ebû Hanîfe ve Malik b. Enes'in Zeydîleri hilâfet iddialarında haklı gördüklerini ve bu görüşleri yüzünden her iki imamın da Mansûr tarafından cezaya çarptırıldıklarını söylemektedir.¹⁸⁰

Belâzürî, Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe'nin, Zeyd b. Ali isyanına bizzat iştirak etmemekle beraber, malî yardımda bulunduğunu rivayet etmektedir.¹⁸¹ Bağdadî'ye göre de Zeyd b. Ali, İmam-ı Azam'ın hocasıdır ve ayaklandığı zaman, İmam-ı Azam, ona otuz bin dirhem para yardımında bulunmuştur.¹⁸²

Ebu'l-Ferec el-İsfahanî de benzer görüşleri dile getirmektedir. Ona göre Ebû Hanîfe bir Ehlibeyt mensubu olan İbrahim b. Abdullah'ın Basra'daki isyanına açıkça destek vermiştir. Hatta insanları bu isyana katılmaya teşvik etmiş ve İbrahim'e mektup yazarak ona yol göstermiş, Kûfe'ye gelerek Zeydîler'in desteğini alması gerektiğini kendisine bildirmiştir. Bu açık desteğinden ötürü de Ebû Hanîfe, Mürcie tarafından tenkit edilmiştir.¹⁸³

Şehristânî konuyu daha da ileriye götürmektedir. Diğer kaynaklar genellikle Ebû Hanîfe'nin bulunduğu şehrin yakınındaki Basra'da isyan eden Zeydîlerden İbrahim b. Abdullah ile irtibatından söz ederken Şehristânî, Ebû Hanîfe'nin Medine'de isyan eden Muhammed en-Nefsüzzekiye'ye biat ettiğini ve bunun üzerine Halife Mansûr tarafından müebbet hapse mahkûm edildiğini ve hapiste öldüğünü kaydetmektedir.¹⁸⁴

Süyûtî'ye göre de Ebû Hanîfe, Mansûr tarafından hapsedilmiş ve hapiste ölmüştür. Ayrıca Süyûtî, Mansûr aleyhinde isyana fetva verdiğiinden, Ebû Hanîfe'nin hapiste Mansûr tarafından zehirleterek öldürüldüğünü zayıf bir rivayet olarak kaydetmektedir.¹⁸⁵

179 Zehebî, *Siyer*, V, 223; Ezdî, *Târihu'l-Mevsil*, 188; İbnü'l-İmâa, Ebu'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed (ö. 1089/1697), *Şezerâtü'z-zeheb fîahbâri men zeheb*, I-VIII;..JI, 203.

180 Selevî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Halid en-Nasîrî (1315/1897), *el-İstiksâ li Ahbari Dûvelî'l-Mağribî'l-Aksâ*, Darü'l-Beyzâ, 1954, s. 149.

181 Belâzürî, *Ensâb*, III, 435.

182 Bağdadî (trc. E. R. Fiğlalı), s. 29.

183 Ebu'l-Ferec el-İsfahanî, *Mekâtil*, 366.

184 Şehristânî, 1,158.

185 Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr (ö. 911/1505), *Tarih-i Hulefâ* (nşr. M. M. Abdulhamit), Mısır 1952, s. 259.

Taberî, Ebû Hanîfe'nin ne Zeydîler'e destek verdiğiinden ne de hapsedilmesinden bahseder. Taberî İmam-ı Malik'in Mansûr aleyhine verdiği fetvaya yer verdiği halde, İmam-ı Azam'ın Zeydîler'le ilgili tutumundan söz etmez. Taberî'ye göre Mansûr, Ebû Hanîfe'yi baş kadı olarak görevlendirmek istedi. Ebû Hanîfe ise bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe yeni kurulmakta olan Bağdat şehrinin inşasında görevlendirildi. Bağdat şehrinin inşası 4-5 yıl devam etti ve 149 (768) yılında tamamlandı¹⁸⁶ ve Ebû Hanîfe de 150 (769) yılında vefat etti.¹⁸⁷

İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Zeydî harekete açıkça destek verdiği kanaati çok yaygın bir kanaattir. Zamanın birçok ileri gelen âlimi gibi İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin de bu harekete yakınlık duyduğu anlaşılmaktadır. Halife Mansûr, İmam-ı Azam'ı, İbrahim b. Abdullah isyanından sonra Bağdat şehrinin inşasında görevlendirmiştir. İmam-ı Azam da ölümünden bir yıl öncesine kadar bu görevini sürdürmüştür. Ancak Halife ile aralarında bir baş kadılık meselesi vardı. Halife Mansur'un baş kadılık konusundaki bütün ısrarlarına rağmen Ebû Hanîfe bu görevi kabul etmedi.

---

186 Taberî, VII, 619.

187 İbnü'l-Esîr, V, 594. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş yıllarında TBMM'de görev yapmış olan İzmir milletvekili Seyyit Bey'in konu ile ilgili değerlendirmesi ise şöyledir: "İmam Azam Ebu Hanife Hazretleri, Zeydîyye fırkasının meşhur imamı 'İmam Zeyd'e biat olunmasını el altından fetva verirdi. Onun için Emevîler döneminde darb ve hapsedilmişti. Abbasîler zamanında da müşarunileyh İmam-ı Azam hazretleri, Hz. Hasan'ın evladından 'Nefs-i Zekiyye' denmekle maruf Muhammed Mehdi'ye muavenet ve biat olunmasına gizli gizli fetva verdi. Bunun içindir ki Abbasîlerin ikinci halifesi Ebu Cafer Mansur tarafından heps edilmiş ve nihayet hapishane derununda vefat eylemiştir. (K. Nomer, ŞHCL, İstanbul 1996, s. 356-357).

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEYDİ-ABBÂSÎ MÜCADELESİNİN BAŞLAMASI, ZEYDİLİĞİN TABERİSTAN'A İNTİKALİ ve TABERİSTAN ZEYDİ DEVLETİNİN KURULUŞU

I. ZEYDİ-ABBASÎ MÜCADELESİ

Emevî Devleti'ni yıkmak için bütün muhalif unsurları organize eden Ali evlâdı ile Abbas evlâdı arasındaki anlaşmazlıklar, daha Emevîler yıkılmadan önce ortaya çıkmaya başlamıştı. Emevî Devleti yıkıldıktan sonra bu anlaşmazlıklar iyice belirginlik kazandı. Emevîler'i devirmeye yönelik olarak başlatılan gizli propaganda faaliyetinde çok önemli bir rol üslenerek, *'Âli Muhammed'in Veziri'* sıfatını almış olan Ebû Seleme el-Hallâl (ö.132/750), halifelik makamına Ali evlâdından bir kimsenin getirilmesini istiyordu. Bunun için Abbasîler'den gizli olarak bazı girişimlerde dahi bulundu.¹⁸⁸ O dönemin en meşhur Ehlîbeyt ileri gelenlerinden olan Ca'fer-i Sadık'a başvurdu. Fakat o, genel siyasî tavır içerisinde uygun bir yere oturmayan bu teklifi reddetti. Zira Ca'fer-i Sadık bütün hayatı boyunca bu tür isyan girişimlerinden uzak durmuş ve asla siyasete karışmamıştı. Dahası o isyan taraftarı olan akrabalarını bundan uzak tutmak için ciddi çaba harcamıştı. Ca'fer-i Sadık'ın teklifi reddetmesi ve muhtemelen diğer Ehlîbeyt mensuplarının bu görevi yürütebilecek kapasitede olmamaları, Ebu Seleme'nin bütün içtenlikli çalışmalarını boşa çıkardı. Netice itibarıyla bu durum Abbasîlerin işini kolaylaştırdı. Abbasîler, Ehlîbeyt adına yapılan daveti kendi lehlerine çevirmeyi kolayca başardılar. Hareketin gizli yöneticileri olarak devlet başkanlığı makamını ele geçirdiler. Fakat çok geçmeden Ehlîbeyt mensupları, buna karşı itiraz seslerini yükseltmeye başladılar. Sonraki yıllarda Abbasî-Ehlîbeyt anlaşmazlıklarına paralel olarak Ehlîbeyt mensuplarının başını çektiği bir dizi ayaklanma meydana geldi ve bu ayaklanmaların bir türlü önü alınmadı.

Öte yandan bir Ehlîbeyt mensubunu başa geçirmek için canla başla çalışan yetkili vezir Ebu Seleme, bu emeline ulaşamadığı gibi, kendini de deşifre ederek canını tehlikeye attı ve Abbasîler tarafından öldürüldü. İhtilâl evlâtlarını yemeye ilk olarak ondan başladı.

188 Makdisî, Mutahhar b. Tahir (ö. 355/966), *Kitâbü'l-Bed ve't-Târîh* (nşr. Clement Huart), I-VI, Paris 1899-1919; VI, 69.

A. Muhammed b. Abdullah ve Kardeşi İbrahim'in İsyanları

Temiz yaşantısından dolayı kendisine en-Nefsüzzekîyye (temiz ruh) lakabı verilen Hz. Hasan'ın torununun oğlu Muhammed b. Abdullah ve kardeşi İbrahim ilk Abbasî halifesi Ebu'l-Abbas es-Seffah'a (132–136/749–754) biat etmediler. Bunları biat ettirmek için Halife'nin, babaları Abdullah b. Hasan nezdinde yaptığı girişimler de bir netice vermedi. Halife ne zaman Muhammed hakkında bir şey duysa, ilişkilerinin gayet iyi olduğu Abdullah b. Hasan'a mektup yazardı. O da endişe edecek bir durum olmadığına dair haber göndererek Halife'yi teskin eder ve Halife de buna güvenerek daha fazla meselenin üzerine gitmezdi.¹⁸⁹

Ebu'l-Abbas es-Seffah'dan sonra halife olan Ebû Ca'fer Mansûr (136–158/754–775), ilk iş olarak bu meseleyi ele aldı. Hasenîler'in ileri gelenleri ile bu konu hakkında tek tek görüştü. Bunlar Muhammed'in hilâfet arzusu içerisinde olduğunu ancak bunu elde etmek için fiili bir harekete girişmesinin söz konusu olmayacağını dile getirirken, içlerinden birisi Mânsûr'u şüphe ve endişeye sevk edecek tarzda konuştu. Çok açık olmasa da Muhammed'in isyan edebileceğini ifade etti.¹⁹⁰

Muhammed hakkında böyle şüpheli bir durum ortaya çıkınca Halife Ebû Ca'fer Mansûr babası Abdullah ile irtibata geçerek ondan Muhammed'in ve kardeşi İbrahim'in kendisine gönderilmelerini istediye de bundan bir netice elde edemedi. Daha sonra Halife Mansûr, 140 (758) yılında hacca gittiğinde, Muhammed ve kardeşinin ortaya çıkmalarını istediği hâlde onlar saklandılar ve gelip Mansûr'a biat etmediler.¹⁹¹

Bundan sonra Mansûr işi daha da sıkılaştırdı. Bir taraftan bu hususu nazarî itibara alarak Medine valilerini buna göre tayin ederken, bir taraftan da casuslar görevlendirerek Muhammed ve ailesi hakkında bilgi toplamaya çalıştı. Başlangıçta tayin ettiği valiler pekiyi bir performans gösteremeseler de casuslar önemli bilgiler elde ettiler. Halife, Muhammed'in üzerine gitmekte gevşeklik gösteren valileri hemen görevden aldığından, sık sık vali değiştirmek zorunda kaldı. Sonunda, 144 (762) yılında Riyâh b. Osman adlı vali göreve getirildi. Bu vali kısmen başarılı oldu.¹⁹²

189 Belâzürî, *Ensâb*, III, 308.

190 Taberî, VII, 518. Muhammed'i ihbar eden bu şahıs Hz. Hasan'ın torunu ve Muhammed'in babasının amcalarından Hasan b. Zeyd'dir. Bu ihbardan dolayı başta Muhammed'in babası Abdullah olmak üzere Hasenîler Hasan b. Zeyd'in kendilerini ele verdiğini dile getirerek ona sitem ederlerdi (Taberî, VII, 518).

191 191 Taberî, VII, 522. Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Vazîh (ö. 292/904), *Tarih-i Ya'kubî*, I-II, Beyrut ts, II, 369.

192 192 Taberî, VII, 522. Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Vazîh (ö. 292/904), *Tarih-i Ya'kubî*, I-II, Beyrut ts, II, 369.

Mansûr, casusları vasıtasıyla, Abdullah b. Hasan'ın oğulları ile olan ilişkisini de tespit etmişti. Bu hususta kendisine yardımcı olmadığından Abdullah'ı ve birkaç akrabasını Medine'de hapse attırdı. 144'de hacca geldiğinde son bir ümit olarak, Muhammed'in yerini bildirmesi için İmam Malik b. Enes'i aracı olarak Abdullah'a gönderdi. Abdullah taviz vermeyince kendisi ve diğer tutuklular işkenceye tâbi tutuldular. Özellikle yıllardan beri damadını görmediğine yemin eden İbrahim'in kayınpederi, çok ağır işkencelere uğratıldı. Zira o sırada İbrahim'in hanımı hamile idi.¹⁹³

Bundan sonra tutuklular bin bir eziyet ile Irak'a götürülerek zindana atıldılar. Birçoğu bu zindanda yıllarca hapis kalarak can verdi.¹⁹⁴

Ne vali Riyâh b. Osman'ın faaliyetleri ne de Hasenîler'e yapılan işkenceler, Mansûr'un sonuca ulaşması için yeterli olmadı. Çok arzulu olmasına ve pek çok paralar harcamasına rağmen Muhammed'i bulup ortaya çıkaramadı.

Halife, Muhammed'i bulmak için planlı bir istihbarat faaliyeti yürütürken, Muhammed de İslâm âlemini dolaşarak davetini insanlara ulaştırmaya çalışıyordu. Bütün baskılara rağmen kardeşi İbrahim ile birçok bölgeyi dolaşarak insanları kendisine biate çağırırdı. Bu maksatla Aden'e ve Sind'e gitti. Mansûr'un yakınına, Basra'ya bile geldi.¹⁹⁵ Horasan'da ve Mısır'da kendileri ile mektuplaştığı taraftarları vardı.¹⁹⁶

Neticede Abbasî Devleti bu işyana mani olamadı. 6-7 yıl yer altında devam eden faaliyetler nihayet 145 (763) yılının Cumâdelâhire veya Recep ayında su yüzüne çıktı. Medine'de bir Ehlîbeyt kaynaklı isyan patlak verdi. Bu sırada Mansûr, Bağdat şehrinin inşa planları üzerinde çalışıyordu. İsyân haberini alınca hemen inşa faaliyetlerini bırakıp Kûfe'ye gitti.¹⁹⁷

Halife bir çözüm bulmak maksadıyla sözüne değer verdiği insanlarla istişarelere başladı. Bunlar kendisine Medine'nin tek başına muvaffak olamayacağını, Şam'ın Evlâd-ı Ali'ye düşman olduğunu buna karşılık bu aileye dost olan ve her zaman onları destekleyen Kûfe ve Basra'ya dikkat etmesi gerektiğini ilettiler.¹⁹⁸ Bunun üzerine Mansûr, Kûfe'den Muhammed'e yardım ulaştırılmaması için gereken tedbirleri almaya başladı.¹⁹⁹

193 Taberî, VII, 532.

194 Taberî, VII, 541.

195 Taberî, VII, 549.

196 Taberî, VII, 519.

197 Taberî, VII, 564; İbnü'l-Fakih, 279.

198 Taberî, VII, 565.

199 Belâzûrî, *Ensab*, III, 321.

İsyanı fiilen başlatan Muhammed ise 250 kişilik bir birlik ile Medine'yi ele geçirdi. Valinin engel olmaya çalışması hiçbir şeyi değiştirmede. Medine büyük çoğunluğu itibarı ile Ehlîbeyt taraftarı olduğundan Muhammed, Medine'ye hâkim olmada fazla zorluk çekmedi. Medineliler büyük oranda Muhammed'e biat etmekle beraber, halkın bir kısmı hem hareketin başarısı konusundaki endişe ve hem de daha önce Mansûr'a yapılmış olan biat yemininin sorumluluğundan dolayı bundan imtina ettiler. Biat etmeyenler içerisinde Muhammed'in kendi ailesine mensup insanlar da vardı. Bu arada Medine'yi terk edenler oldu. Cafer-i Sadık bunlardan biriydi. Bu tereddüt, Medine'nin en önde gelen âlimi Malik b. Enes'in fetvası ile giderildi. İmam Malik'in mükrehin yemininin geçerli olmadığına dair bir fetva vermesi Medineliler üzerinde oldukça fazla tesirli oldu ve bu fetvadın sonra yarışircasına Muhammed'e biat etmeğe başladılar. Bununla birlikte fetvayı veren İmam Malik evine çekildi ve isyana iştirak etmedi.²⁰⁰

Muhammed, Medine'ye hâkimiyetini kurduktan sonra Mekke, Yemen ve Şam'a da birlikler gönderdi. Mekke'ye giden vali-komutan burayı ele geçirirken diğerleri bir netice elde edemediler.²⁰¹

İsyandan sonra Mansûr ile Muhammed arasında bir dizi yazışma meydana geldi. Daha çok karşılıklı övünme şeklini alan bu mektuplarla da bir sonuca varılamadı. Mansûr, Muhammed'e isyandan vazgeçtiği takdirde kendisine bol para ve yakınlarını serbest bırakacağını vaat ederken Muhammed ısrarla Mansûr'dan hilâfeti kendisine devretmesini istiyordu. Zira Abbasîler, Alevîler adına ortaya çıkıp, onların isimlerini kullanarak propaganda yapmış ve daha sonra devlet yönetimini ele geçirmişlerdi. Dolayısıyla Muhammed, yönetme hakkının kendilerinde olması gerektiğini düşünüyordu. Kaldı ki ona göre Hz. Ali, Hz. Peygamber'in vasîsi idi. Ali'den sonra da onun oğullarının bu işi devam ettirmeleri onların en tabîî hakları olduğundan, mutlaka yönetimin kendisine devredilmesi gerekmekteydi. Ebû Ca'fer Mansûr ise hilâfette verasetin olamayacağını ileri sürüyordu. Eğer veraset olacaksa amca yoluyla bunda Abbasîler'in daha çok hakları olmalıydı. Hem Hz. Peygamber hastalandığı zaman Ali'yi namaz için öne geçirmemişti. Ayrıca Emevîler tarafından zulme uğratılan Ehlîbeyt mensuplarının intikamlarını, Alevîler değil Abbasîler almıştı. Üstelik Hz. Hasan hilâfeti para ve mal karşılığında Emevîler'e satmıştı. Mansûr'a göre

200 Taberî, VII, 560. Daha sonra Mansûr, Muhammed'e biat etmeyenlerden birisine "Medine'de senin gibi bir kişi daha olsaydı Muhammed şimdi yaşıyor olacaktı." demiştir.

201 Taberî, VII, 561.

mutlaka bir verasetten söz etmek gerekiyorsa verasette böylece elden çıkarılmış olmaktadır.²⁰²

Mektup teatisinden bir netice alınamayınca Mansûr, Medine üzerine 4 bin kişilik bir ordu gönderdi. Muhammed bunu haber alınca savunma hazırlıklarına başladı. Mekke'ye gönderdiği birliği geri çağırıldı. Kısa bir tartışmadan sonra Medine'de kalınarak savunma yapılmasına karar verildi. Hz. Peygamber zamanında, Ahzab Gazvesi'nde olduğu gibi Medine'nin etrafına hendek kazıldı. Hz. Peygamberin uygulamalarına sadık kalınmaya özen gösteriliyordu. Huneyn savaşında kullanılan, üzerinde yılan resmi olan, sarı renkli bir sancak ve *ahad* yazılı bayraklar hazırlandı. Muhammed savaşa katılması için hiç kimseyi zorlamadığından askerlerinin sayısı da aşağı yukarı Bedir'deki kadar olup 300 civarında idi.²⁰³ Zaten 250 kişi ile Medine'yi ele geçirmişti. Bu kadar az askerle 4.000 kişilik düzenli bir orduya karşı konulamayacağı açıktı.

Abbasî ordusu Medine'ye yaklaşınca Muhammed üç gün müddetle teslim olmaya davet edildi. Başkomutan İsa b. Musa, ordusundaki Ehlibeyt mensuplarını barış elçisi olarak Medine'ye gönderdi. Muhammed teslim çağrısını kabul etmeyince saldırıya geçildi. Medine ordusu karşı koymada güçlük çekiyordu. Muhammed isteyenin savaş alanını terk edebileceğini ilân etti. İsteyenlerin gönül rahatlığıyla ayrılabilmeleri için savaş divanını dahi yaktı. Kendisine Mekke'ye gidilmesi tavsiye edildi. O ise Harre gününü hatırlatarak kadınlara ve çocuklara zarar verilir endişesi ile Medine'yi terk etmeyeceğini bildirdi. Az sayıdaki askerleriyle çarpışmalara devam etti ve günün sonuna doğru öldürüldü.²⁰⁴ Böylece 145 yılının Cumadelaire veya Recep ayında Medine'yi ele geçirmiş olan Muhammed, aynı yılın ramazanında yaklaşık üç ay sonra öldürüldüğünden, isyan başarısızlıkla neticelenmiş oldu.²⁰⁵

Muhammed, daha önce kardeşi İbrahim'i Basra'ya göndermiş ve aynı anda Basra'da da isyanın başlatılması planlanmıştı. Ancak İbrahim'in Basra'da çiçek hastalığına yakalanması sebebiyle bu plan gerçekleşmedi.²⁰⁶

Bu isyanda, her ikisi de daha önce Emevîler'e karşı ayaklanmış olan Muaviye b. Abdullah ve Zeyd b. Ali'nin çocukları, Abbasîler'e karşı

202 Taberî, VII, 566. vd.

203 Taberî, VII, 588

204 Taberî, VII, 600

205 Taberî, VII, 609; Belâzürî. *Ensâb*, III. 332; Mes'ûdî, *Tenbih*, 311.

206 Taberî, VII, 552.

Muhammed'in yanında yer almışlardı. Mansûr bu durumu şöyle bir serzenişle dile getirmiştir:

*Ne tuhaf! Bizler Zeyd b. Ali'nin katillerini, onlar Zeyd'e ne yaptılarsa aynı şekilde cezalandırdık. Şimdi ise onun çocukları bize karşı isyan ediyorlar.*²⁰⁷

Muhammed en-Nefsüzzekîyye isyanı Mansûr'u uzun yıllar uğraştıran bir isyan olmuştur. Bu faaliyet Muhammed tarafından yakınları ve özellikle babası Abdullah'ın desteği ile yıllarca gizlice sürdürüldü. Devamlı takip edildiğinden sık sık yer değiştirdi ve İslâm âlemini dolaştı. Dağlarda yaşamak zorunda kaldı. Mansûr çok sıkı takip etmesine rağmen Muhammed'i yakalayamadı. Bu takipten bir netice alamayan Mansûr'un taktik değiştirdiği anlaşılmaktadır. Muhammed'i yakalayamayınca bu sefer onu ortaya çıkarmak üzere çeşitli yollara başvuran Mansûr, komutanları adına Muhammed'e sahte mektuplar yazarak onu isyana davet etti.²⁰⁸ Muhammed bu mektuplara inanmış gibi görünmektedir. Zira Abbasî ordusu Medine'ye doğru gelirken o, Horasanlıların ve Abbasî ordusundaki komutanlardan Humeyd b. Kahtabe'nin kendisine biat ettiklerini ve kendisini görünce ordusuna katılacaklarını düşünüyordu.²⁰⁹

Muhammed, Mansûr'un sahte mektuplarına inanarak ortaya çıkma yanışını yapmakla birlikte, Mansûr'un onu ortaya çıkarmak için hileli taktiklere başvurması ve onu ortaya çıkarınca da 'tilkiyi deliğinden çıkarmakla" övünmesi, Muhammed'in çok başarılı bir yeraltı faaliyeti yürüttüğünü göstermektedir.

Yukarıda, aynı anda ayaklanmak amacıyla Muhammed'in kardeşi İbrahim'i Basra'ya gönderdiğini kaydetmiştik Tam tespit edilemeyen bir tarihte Basra'ya gelen İbrahim, Basra'yı savaşız teslim aldı. Kardeşinin ölümünün ardından o da Basra'da ayaklandı. Kardeşinin ölümüne duyduğu üzüntü onu daha da kamçıladi. Basra'dan sonra doğruya doğru da birlikler gönderdi ve İran'ın güney kısmını da ele geçirdi.²¹⁰ Bu ayaklanma Mansûr'u Medine'deki ayaklanmadan çok daha fazla endişeye şevketti. Zaten müşavirleri Muhammed, Medine'de ayaklandığı zaman Basra'ya dikkat çekmişlerdi. Basra, Medine gibi mahrum değildi. Medine'yi dış bağlantısını keserek, ambargoyla bile dize getirmek mümkünken, Basra için böyle bir şey

207 Taberî, VII, 604.

208 Taberî, VII, 559.

209 Belâzürî, *Ensab*, III, 327.

210 Taberî, VII, 638.

imkânsızdı. Bu coğrafi farklılık yüzünden Mansûr'un istişare ettiği insanlar, devamlı Basra'yı kontrolde tutması gerektiğini kendisine hatırlatmışlardı.

Dikkat edilmesi gereken bir şehir de Alevîlerin her zaman çok taraftar buldukları Kûfe idi. Basra ayaklanması üzerine Mansûr müşavirlerinin tavsiyeleri doğrultusunda Kûfe üzerindeki kontrollerini iyice sıklaştırdı; İbrahim ayaklanınca Kûfe için için kaynamaya başlamıştı bile. Mansûr üç kısma ayırdığı 1500 kişilik ordusu ile Kûfe'nin etrafında nöbetleşe sürekli devriye gezdirdi. Gece sokağa çıkma yasağı ilân edildi. Zanlı görülenler hapsedildi. Herkese Abbasîler'in resmî rengi olan siyah giyme mecburiyeti getirildi. İbrahim'e meyilli oldukları tespit edilenler katledildi.²¹¹ Buna rağmen Kûfe'de İbrahim'e gizlice biat edenler oldu.²¹²

Mansûr bu şekilde Kûfe'yi kontrol altına aldıktan sonra diğer bölgelerden Basra'ya gelebilecek yardımlara da mani olmak için tedbirler aldı. Stratejik bir mevki olduğu anlaşılan Kadisiyye'ye bir birlik göndererek giriş çıkışları gözetim altında tutmaya çalıştı. Bunun yanı sıra Mansûr daha başka yerlerden, özellikle Musul'dan gelebilecek yardımlara da engel oldu.²¹³

Basra isyanı konusunda Mansûr'u endişeye sevk eden bir diğer husus da ordusunun yanında olmayışı idi. Medine'ye gidenler henüz dönmemişti. Otuz bin kişilik bir ordu İran'da, kırk bin kişilik başka bir ordu ise Afrika'da bulunuyordu. Buna rağmen Mansûr kısa zamanda bir ordu toplamayı başardı. İran'a haber gönderdi. Medine'den İsa b. Musa'yı süratle geri çağırdı ve meydana getirdiği 15 bin kişilik bir orduyu yine İsa b. Musa komutasında Basra'ya şevketti. Bu arada İbrahim de Basra'dan hareketle Kûfe'ye 16 fersah mesafede olan Bahamra mevkiine geldi. Aslında Kûfe'ye gitmek istiyordu ama buna fırsat bulamadı. Çünkü o Bahamra'ya geldiğinde düşmanı da karşısında karargâh kurmuştu. Burada yapılan savaşta İbrahim mağlup oldu ve öldürüldü (25 Zilkade 145/14 Şubat 763).

Bu savaşta İbrahim yeterince kararlı davranmadı.²¹⁴ Zeydîler'in canla başla savaşmaları onu mağlubiyetten kurtaramadı.²¹⁵ Hâlbuki Abbasî yönetiminden hoşnutsuzluk duyanlar İbrahim'e biat etmişlerdi ve böylece İbrahim'in etrafında çok geniş bir taraftar kitlesi oluşmuştu. Bu güç iyi

211 Taberî, VII, 631.

212 Taberî, VII, 632.

213 Taberî, VII, 647.

214 C. Cahen, *İslâmiyet: Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar* (trc. E. Nermi Erendor), İstanbul 1990, s. 67.

215 Taberî, VII, 647.

organize edilebilseydi Abbâsî yönetimi daha başlangıçta, Alevî yönetimi hâline dönüşebilirdi.

İbrahim'i destekleyen grupların başında Zeydîyye ile Mu'tezile geliyordu. Bunlar bütün gayretleri ile onun yanında sonuna kadar savaştılar. İbrahim öldüğü zaman yanında bunlardan başka kimse kalmamıştı. Birçoğu İbrahim'le beraber savaş meydanında can verdi.²¹⁶ Bunun yanında İbrahim zamanının bir kısım âlimlerince de desteklenmişti.²¹⁷ Daha önce de değinildiği gibi sonraki kaynaklar, İbrahim'e destek veren âlimler arasında İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'yi (ö. 150/767) de saymaktadırlar.²¹⁸

Muhammed ve İbrahim isyanlarını bastırdıktan sonra Halife, Ebû Ca'fer, *Mansûr* lâkabını almıştır.²¹⁹ Muhammed, İbrahim'i Basra'ya gönderdikten sonra oğlu Abdullah'ı bir grup Zeydî ile destek kıtası olarak aynı yere gönderdi.²²⁰ Biraz önce zikredildiği gibi Taberî, Zeydîler'in İbrahim'in etrafında kahramanca savaştıklarını açıkça kaydetmektedir. Bütün bu kayıtlar Emevî Devleti'nin son zamanlarında ortaya çıkan Zeydîliğin artık bu yıllarda müstakil bir grup olarak teşekkül etmiş olduğunu göstermektedir.

İbrahim b. Abdullah'ın ölümünün ardından Zeydîler, Zeyd b. Ali'nin oğlu İsa'ya biat ederek faaliyetlerine gizlice devam ettiler.²²¹

B. Hüseyin b. Ali ve Yahya b. Abdullah İsyaları²²²

Mansûr'dan sonra halife olan oğlu Mehdî (158–169/775–785) döneminde, Ehlibeyt açısından sakin bir dönem yaşandı. Mehdî hapiste bulunan Alevîler'i serbest bıraktı. Hatta Cehşiyârî'ye göre onun döneminde veziri Ya'kûb b. Davud'un da tesiri ile Zeydîler devlet görevlerine tayin edildiler.²²³

Ancak Mehdî'den sonra göreve gelen Hâdî (169–170/785–786) döneminde aynı sükûnet devam etmedi. Hâdî'nin halife olmasından yaklaşık 9 ay sonra Ali evlâdının Hasenî kolundan Hüseyin b. Ali²²⁴

216 Taberî, VII, 647; Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 378; Eş'arî, 154.

217 Taberî, VII, 634.

218 Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348), *Siyeru â'lâmü'n-nübelâ* (nşr. Şuayb Arnavud), IXXIII, Beyrut, ts., VI, 223; İbnü'îmâd, II, 203.

219 Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 311.

220 Taberî, VIII, 33; Zirikli, I, 41.

221 Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, 366.

222 Yahya b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib.

223 Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs, *Kîtâbü'l-Vüzerâ ve'l-küttâb*, Kahire 1980, s. 158.

224 Hüseyin b. Ali b. Hasan b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib.

Medine'de isyan etti (Zilkadenin başı 169/Mayıs 786).

Hâdî'nin Medine valisi Hz. Ömer'in torunlarından Ömer b. Abdülaziz'in Evlâd-ı Ali'ye kötü davranması, özellikle nebiz içerken yakaladığı Muhammed en-Nefsüzzekîyye'nin oğlu Ebû'z-Zift Hasan'ı Medine sokaklarında teşhir etmesi, isyanın başlamasına sebep oldu. Aslında Alevîler daha önce Hicri 169 yılının hac mevsiminde Mekke'de ayaklanmak üzere Hüseyin b. Ali'ye biat etmişlerdi.²²⁵ Ebû'z-Zift hadisesi bir kıvılcım vazifesi gördü. Medine Alevîleri (Mübeyyiza) kararlaştırılan günden birkaç gün önce ayaklanarak, Mescid-i Nebevî'yi işgal ettiler. Hüseyin b. Ali halktan biat alarak Abbasî halifesini tanımadığını ilân etti.²²⁶ Medine'deki Abbasî taraftarlarının (Müsevvide) desteğindeki valiyi mağlup ederek, Mescid'e hâkim olduğu gibi, Beytümâl'e de el koydu. Ertesi gün Müsevvide ile Mübeyyiza arasındaki çarpışmalar devam etti. Bu çarpışmalarda daha sonraki yıllarda kendilerinden söz ettirecek olan, Hüseyin'in yakınlarından, Yahya b. Abdullah ve bunun kardeşi İdris, büyük kahramanlıklar gösterdiler. Halk ise bu fitneye karışmamak için evine çekilerek kapılarını kapadı.²²⁷

Ünlü Abbasî komutan Mübarek et-Türki'nin hac niyeti ile Medine'ye gelmesi, Müsevvide'yi ümitlendirdi. Ancak Mübarek et-Türki'nin bir Ehlibeyt mensubuna karşı savaşmak istememesi yüzünden Abbasî taraftarları isyanı bastırmayı başaramadılar.²²⁸ Hüseyin b. Ali, 10 gün kadar Mescid-i Nebevî'yi elinde tuttuktan sonra Mekke'ye gitti. (24 Zilkade 169).

İsyan haberini alan Halife başta hacıları korumakla görevli olan koruma birliği olmak üzere, merkezden Hüseyin üzerine peş peşe küçük birlikler şevketti. Bu birlikler ile Hüseyin taraftarları, terviye günü (arefeden bir gün önce), Mekke ile Medine arasındaki Fah Vadisinde savaşa tutuştular. Bazı kaynakların Kerbelâ'dan sonra en kanlı olay diye tavsif ettikleri²²⁹ bu çarpışmalar sırasında Hüseyin ve birçok akrabası kılıçtan geçirildi.²³⁰

Böylece Fah isyanı bitmiş oldu. Fakat iş burada bitmedi. Ali evlâdından, tarihte büyük rol oynayacak olan iki kişi bu muharebeden kaçıp kurtulmayı başardılar. Bu iki kişi Yahya b. Abdullah ve İdris b. Abdullah idi. Yahya İran'a, İdris ise Kuzey Afrika'ya kaçtı. İdris, Fas'ta İdrisîler Devleti'nin temellerini attı.

225 Taberî, VIII, 193.

226 Buthânî, 79; H. D. Yıldız (ed), *DGBİT*, III, 121.

227 Taberî, VIII, 195.

228 Taberî, VIII, 195.

229 Hamevî, IV, 287.

230 Taberî, VIII, 197; Belâzürî, *Ensâb*, III, 355; Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 336.

Yahya b. Abdullah'a gelince, Muhammed en-Nefsüzzekeyye'nin üvey kardeşi olan Yahya, az önce de zikredildiği gibi Fah isyanında Hüseyin b. Ali'nin yanında kahramanca savaşmıştı. İlk defa tarih sahnesine çıkmış olduğu bu savaştan Yahya yaralı olarak kurtuldu ve savaşa katılanlar takip edildiğinden bir müddet saklandı.²³¹ Yaklaşık bir yıl sonra (170) gizlice biat almaya başladı. Bir taraftan biat alırken bir taraftan da İslâm beldelerini dolaşıyordu. Daha rahat faaliyet yürütebilmek için koruyucu bir melceye ihtiyacı vardı.²³² Yahya, Halife Musa el-Hâdî'nin takibatı altında Yemen'e, Mısır'a ve Mağrib'e gitti. Bu sırada Hâdî vefat etti ve yerine geçen kardeşi Hârûnürreşîd (170–193/786–809) Yahya üzerindeki takibatı daha da sıkılaştırdı.²³³

Hârûnürreşîd'in takibatını şiddetlendirmesine paralel olarak Yahya, güvenli bir mekân ve taraftar bulmak amacıyla doğuya yöneldi²³⁴ ve Rey'e geldi. Orada bir buçuk ay kaldıktan sonra Horasan'a gitti. Oradan Cüzcân ve Belh'e geçti. Hârûnürreşîd'in devam eden takibi altında yaklaşık üç yıl Horasan bölgesinde dolaştıktan sonra, o sırada Türkler'in hâkimiyetinde olan Mâverâünnehir'e gitti.²³⁵

Yahya 70 kadar taraftarı ile Mâverâünnehir'e geldiğinde Türk hakanı onu çok iyi karşıladı ve en güzel şekilde ağırladı.²³⁶ Hârûnürreşîd casusları vasıtası ile Yahya'nın yerini tespit edince Hakana elçi göndererek, Yahya'yı istedi. Ancak hakan buna yanaşmadı. Yahya'nın daveti ile gizlice Müslüman olan Hakan, Yahya'ya sahip çıktı. Yahya, Hakan'ın yanında yaklaşık iki buçuk sene ikamet etti.²³⁷

Geçen bu 4–5 yıllık gizli faaliyetler neticesinde İslâm beldelerinin hemen hemen her kesiminde, içerisinde Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî gibi tanınmış âlimlerin de bulunduğu çok sayıda insan Yahya'ya biat etti.²³⁸

231 Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, 465.

232 Buthânî, 80; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, 465.

233 Hasenî, 56. Muhallî'ye göre Yahya b. Abdullah, Yemen'in San'a şehrinde ders okumuş ondan sonra Habeşistan'a gitmiştir (*el-Hedâik*, 174).

234 Buthânî, 80.

235 Hasenî, 56.

236 Hasenî, 57.

237 Hasenî, 57. Hakan'ın makamını kaybetme endişesinden dolayı müslüman olduğunu gizlediği rivayet edilmektedir (*Hasenî*, 57).

238 Muhallî bu biatten dolayı Hârûnürreşîd'in İmam-ı Şafiî'ye baskı yaptığını kaydetmektedir (*Muhallî*, 175). Hasenî de İmam-ı Şafiî'yi Yahya'ya biat eden âlimler arasında saymaktadır (*Hasenî*, 55). Ayrıca Ebu'l-Ferec el-İsfahânî yine bir mezheb imamı olan Malik b. Enes'in Medine'de Yahya'ya hürmet ettiğini zikretmektedir (*Ebu'l-Ferec el-İsfahânî*, Mekatil, 464).

Yahya'nın dâîler'i peş peşe bu konuda sevindirici haberler getirdiler. Deylem'de Yahya ile ayaklanacak insanlar vardı. Bunlar onun yanlarına gelmesini istiyorlardı. Bunun üzerine Yahya, Hakan'ın bütün gönülsüzlüğüne rağmen Mâverâünnehir'den ayrılarak, Kûmis yolu ile Servin b. Sörhab'ın hâkimiyetindeki Taberistan dağlarını aşarak Deylem'e gitti.²³⁹

Yahya, Deylem'de de güçlenmeye devam etti. Köylerden, şehirlerden insanlar akın akın ona yöneldiler. Bunu haber alan Hârûnürreşîd²⁴⁰ bir Ehlîbeyt mensubunun savaşçı Deylemliler'le işbirliği yapması ile ortaya büyük problemlerin çıkabileceğinden endişe duymaya başladı. Bermekiler'den Fadl b. Yahya'yı doğu bölgelerine vali tayin ederek emrine 50 bin kişilik bir ordu verdi ve Yahya'yı barış veya savaş yolu ile Bağdat'a getirmekle görevlendirdi.²⁴¹ Fadl içinde büyük komutanların bulunduğu ordusu ile Rey'e geldi. Soğuşu ve karı çok olan Eşeb mevkiine karargâh kurdu.²⁴² Buradan Deylem Meliki Cüstan ile yazışarak Yahya'nın kendisine teslim edilmesini istedi. Cüstan bu isteği kabul etmedi.²⁴³ Fadl soğukkanlılıkla ve sabırla yazışmaya devam etti. Barış yoluyla Yahya'yı teslim alabilmek için elinden geleni yaptı.²⁴⁴ Paranın gücünden yararlanma cihetine giden Fadl, kocası üzerinde çok tesirli olan, Melik'in karısına oldukça pahalı hediyeler ve mücevherler gönderince Melik, Yahya'yı teslim etmeğe razı oldu.²⁴⁵

Yahya teslimden başka seçenek kalmadığını anlayınca Halife'den emanname istedi. Emannamenin Halife'nin bizzat kendi el yazısı ile yazılı olmasının yanında önde gelen Hâşimîler ve güvenilir ülemanın da emannameye imza koymalarını şart koştu. Bu istek Halife'ye bildirilince Halife böylesine önemli bir meselenin suhuletle halledilmesinden dolayı duyduğu sevinçle emannamayı derhal gönderdi. Bunun üzerine Yahya Fadl'a teslim oldu.²⁴⁶ Bu başarısından ötürü Fadl'ın Halife katındaki değeri oldukça yükseldi.²⁴⁷

Fadl tarafından Bağdat'a getirilen Yahya'yı Halife çok iyi karşıladı. Onu

239 Hasenî, 57.

240 Taberî, VIII, 242.

241 Muhallî, 179; es-Sâbî, 17.

242 Taberî, VIII, 242.

243 Muhallî, 179.

244 Taberî, VIII, 242.

245 Hasenî, 58; Buthânî, 81; Muhallî, 191.

246 Taberî, VIII, 243; Hasenî 85; Buthânî, 80; Muhallî, 191.

247 Taberî, VIII, 242.

güzel bir eve yerleştirip, insanlarla görüşmesine imkân sağladı.²⁴⁸ Yahya aynı yıl Halife'nin veya Fadl'ın izni ile hacca gitti. Oldukça cömert bir insan olan Fah kahramanı Hüseyin b. Ali, yüklü miktarda bir borç bırakmıştı. Savaşız teslim olması üzerine Yahya, Halife'den aldığı büyük bağışlarla bu borçları ödedi. Hicaz'da halk Yahya'yı el üstüne tutuyordu. Hasenî'nin aktardığı bir hatıraya göre hac sırasında Yahya'nın Evlâd-ı Fâtma'dan biri olduğunu fark eden insanlar, ona ulaşabilmek için âdeta birbirlerini eziyorlardı.²⁴⁹ Muhtemelen Yahya burada uzun müddet kalmayı düşünüyordu. Ancak bir grup Hicazlı'nın, biat aldığı ve Horasan'a dâîler gönderdiğine dair ihbarda bulunmaları üzerine²⁵⁰, Hârûnürreşîd onu zorla Bağdat'a getirtti.²⁵¹

Bundan sonra Hârûnürreşîd, Yahya'ya verdiği emanı iptal etmenin yollarını aramaya başladı. Halife, kararı önceden verilmiş gibi gözükten bu iptal için zamanın önde gelen âlim ve kadılarının da onayını almak istiyordu. İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Muhammed b. Hasan ve Hasan b. Ziyad buna karşı çıktılar ve emannamenin iptal edilmesi için yeterli şartların oluşmadığını ileri sürdüler. Bu yüzden İmam-ı Muhammed'in müftülük vazifesi bir müddet askıya alındı. Öte yandan Yahya, emannamenin iptal edilebileceğinden endişe etmiş olmalı ki. Muhallî'ye göre Medine'ye gittiğinde emannameyi İmam-ı Malike arz ederek, ondan sağlam ve geçerli olduğuna dair fetva almıştı.²⁵² Ancak bunlar devletin iradesini değiştirmek için yeterli olmadı. Emannameyi iptal etmeyi kafasına koymuş olan Halife başka âlim ve kadılardan destek alarak, hedefini gerçekleştirdi. Yakın adamlarından Ebu'l-Bahterî ve Abdullah b. Zübeyir'in neslinden olup ve aynı zamanda Ehlibeyt'ten nefret eden Bekkâr b. Abdullah ile kaynaklarda isimleri tasrih edilmeyen, Zühre ve Mahzun oğullarından iki kişi, Halife'nin emannameyi iptal etme fikrini onayladılar. Birlik ve beraberliği bozmaya teşebbüs suçu gerekçe gösterilerek emanname iptal edildi²⁵³ ve Yahya tutuklanarak hapse konuldu.²⁵⁴ Yahya'nın hapis hayatı uzun sürmedi. Zira hapsedilmesinin üzerinden fazla bir zaman geçmeden öldü.²⁵⁵

Genellikle bu tür ölümlerin ardından ortaya atıldığı gibi Yahya'nın ölümünden sonra da Halife'nin onu zehirlediği yahut boğdurduğu gibi

248 Taberî, VIII, 243.

249 Hasenî, 53.

250 Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, 472.

251 Hasenî, 63.

252 Muhallî, 205.

253 Taberî, VIII, 244; Hasenî, 63; Buthânî, 81.

254 Hasenî, 63. Buthânî, 81.

255 Hasenî, 63.

iddialar ortaya atılmıştır.²⁵⁶ Ebû İshak es-Sâbî, Halifenin Yahya'yı Rakka'da hapsedtiğini ve fakat ona herhangi bir kötü muamele yapmadığını ancak taraftarlarının Yahya'nın zehirletilerek öldürüldüğünü iddia ettiklerini kaydetmektedir.²⁵⁷

Muhallî, Yahya'nın Deylem'de fazla kalmamasına rağmen bazı Deylemliler'in onun eliyle Müslüman olduğunu, onun zamanında Deylem'de mescitler inşa edildiğini öne sürerken²⁵⁸ es-Sâbî, Alevîler'den Deylem'e ilk gelen kimsenin Yahya b. Abdullah olduğunu ancak Hârûnürreşid'den kaçarak buraya iltica ettiğini ve burada fazla kalamadığını, dolayısıyla Deylemliler'i İslâm'a çağırmaya fırsat bulamadığını kaydetmektedir.²⁵⁹

Yahya'nın takibat sırasında Deylem'e gitmiş olması kendisinden sonraki Alevîler için tehlike anında doğuya giderek canlarını kurtarabilecekleri konusunda yol gösterici oldu.²⁶⁰ Bundan sonra devlet baskısı altında bunalan Alevîler doğuya özellikle Taberistan ve Deylem'e iltica ettiler.

Yahya'nın dâîleri Deylem'de kendileri ile isyan edecek bir topluluğun bulunduğu haberini getirmişler, o da bu yüzden Deylem'e gitmişti. Ancak Deylem Meliki Cüstan yeterince dirençli davranmamıştı. Hârûnürreşid ise çok kararlıydı, savaş yahut barış yolu ile Yahya'yı ele geçirmek istiyordu. Bunun için 50.000 kişilik güçlü bir ordu sevk etmişti. Yahya b. Abdullah niçin teslim olup Bağdat'a geldiğini soranlara Huyey b. Ahtab el-Yahudî'nin şu şiiri ile cevap verdi:

Alçaltmadı andolsun İbni Ahtab nefsinin.

Kul yalnız kalır, Allah mahrum bırakırsa kendisini,

Direndi sonuna kadar, cihat etti,

Korumak için izzetini, gidebileceği her yere gitti.²⁶¹

Yahya b. Abdullah'ın teslimi ve ölümü ile Zeydîler büyük darbe aldılar. Uzun zaman davet faaliyetlerini gizlice sürdürmek zorunda kaldılar. Ancak davalarından vazgeçemediler. Yahya b. Abdullah'ın ölümünden yaklaşık çeyrek asır sonra yeni bir isyan daha başlattılar.

256 Taberî, VIII, 244; Buthânî, 84.

257 es-Sâbî, 18.

258 Muhallî, 197.

259 es-Sâbî, 17.

260 es-Sâbî, 18.

261 Taberî, VIII, 244; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, 469.

C. Muhammed b. İbrahim²⁶² ve Muhammed b. Muhammed b. Zeyd İsyanları

Hârûnürreşîd'den sonra hilâfete gelen oğlu Emîn (193–198/808–813) zamanında, bir önceki dönemin aksine Alevîler açısından sakin bir dönem yaşandı.²⁶³ Emîn'i katlederek hilâfeti ele geçiren Me'mûn (198–218/813–833) Alevîlere iyi davrandığı halde onun zamanında Ehlibeyt kaynaklı ayaklanmalar durmadı. Muhammed b. İbrahim adlı Alevînin başını çektiği ayaklanma da bu dönemde meydana gelen ayaklanmalardandı.

Hayatını Medine'de geçirmekte olan ve İbn Tabâtabâ diye bilinen Muhammed b. İbrahim, Emîn-Me'mûn savaşı devam ederken 196 (812) yılında hac vazifesini ifa etmek üzere Mekke'ye gitti. Mekke'de insanlar yoğun bir şekilde etrafına toplanarak onu isyana teşvik ettiler. Ancak o fitne çıkar endişesi ile şimdilik geri plâna çekilmeyi tercih etti. Alevîler'in ileri gelenlerinden Nasr b. Şebîb, Muhammed'e gelip Kûfe'deki taraftarları ile istişare ve işbirliği sorumluluğunu üzerine alarak ona isyan teklifini arz etti. Bu şekilde aradan iki yıl geçtikten sonra Nasr b. Şebîb tekrar hacca gitti. Oradan Medine'ye uğrayarak Muhammed'i ziyaret etti ve onu ısrarla Abbasîler'e karşı isyana teşvik etti. Her isyan hazırlığında olduğu gibi Kûfe'de keskin kılıçların onu beklediğini dile getirdi. Bunun üzerine Muhammed b. İbrahim teklifi kabul etti ve el-Cezîre'de buluşma vadi ile birbirlerinden ayrıldılar.²⁶⁴

Emîn-Me'mûn savaşında Me'mûn'un saflarında büyük kahramanlıklar göstererek *emîr* lakabını almış olan Ebû's-Seraya es-Serî b. Mansûr eş-Şeybânî (ö.200/815), Me'mûn'un hilâfeti ele geçirmesinden sonra kendisine fazla ihtiyaç kalmadığından, ikinci plana itilerek bazı maddî imkânlardan mahrum edilince etrafına topladığı süvariler ile eşkıyalık yapmaya başlamıştı. Bir müddet muhtelif şehirleri dolaşarak soygun yaptıktan sonra Rakka'da, Kûfe'ye gelmekte olan İbn Tabâtabâ'ya katılarak ona biat etti. (199/815). Ebû's-Seraya'nın katılması ile İbn Tabâtabâ daha da güçlendi. Askerî sevk ve idareyi Ebû's-Seraya'ya devrettikten sonra ayrı ayrı yollardan Kûfe'ye giderek burayı ele geçirdiler. Kûfeliler İbn Tabâtabâ'ya biat ettiler.²⁶⁵

Kûfe'nin işgal edilmesi üzerine Kûfe'deki vekiline çok kızan Irak valisi Hasan b. Sehl (ö.236/815) hemen İbn Tabâtabâ üzerine bir ordu gönderdi.

262 Muhammed b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib.

263 Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, 509.

264 Zirikî, VI, 182.

265 Taberî, VIII, 529.

Ancak gelen ordu İbn Tabâtabâ tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı (29 Cemâziyelâhir 199/14 Şubat 815). İbn Tabâtabâ zaferin neticelerini yasayamadan ertesi gün esrarlı bir şekilde aniden vefat etti. Bu şaibeli ölüm şüphelerin Ebû's-Seraya'ya yönelmesine neden oldu.²⁶⁶ İbnü'l-Esîr'e göre hâkimiyeti tek başına elinde tutabilmek için İbn Tabâtabâ'yı, bizzat Ebû's-Seraya zehirleterek öldürmüştür.²⁶⁷

İbn Tabâtabâ'nın ölümünden sonra Ehlibeyt'in Hüseyinî kolundan genç yaştaki Muhammed b. Muhammed b. Zeyd²⁶⁸ Ebû's-Seraya tarafından İbn Tabâtabâ'nın yerine geçirilerek kendisine biat edildi. Pek tabii ipler Ebû's-Seraya'nın elinde idi. Bütün idarî ve askerî işleri kendisi yürütüyordu.²⁶⁹

Kûfe'yi Alevîler'den kurtarmak üzere gönderdiği ordunun tamamen ortadan kaldırılmasından sonra Irak valisi Hasan b. Sehl ikinci bir ordu gönderdi. Ebû's-Seraya bu orduyu da mağlup etti. Bu zaferden sonra moral ve güç kazanan Alevîler bütün bölgelere dağıldılar. Ebû's-Seraya Basra ve Vasıt'ı da ele geçirdi ve diğer önemli merkezlere valiler gönderdikten sonra Kûfe'de para bastırarak paranın üzerine Saf Suresi ayet 4'ü yazdırdı.²⁷⁰

Irak valisi, Ebû's-Seraya'nın durdurulamadığını görünce kendinden önceki vali Herseme b. A'yen'e (ö.200/816) – ki bu vali görevden alınınca küsüp Horasan'a gitmişti- elçi göndererek, ondan yardım istedi. Herseme b. A'yen önce reddetse de sonra ısrarlı teklif ve ricalar üzerine Bağdat'a geldi. Ebû's-Seraya'ya karşı harp vazifesini üstlenerek, Kûfe'ye doğru harekete geçti. Haber, Ebû's-Seraya'ya ulaşınca o da savaş için Kûfe dışına çıktı. Sarsar nehri kenarında meydana gelen savaşı kaybeden Ebû's-Seraya Kûfe'ye geri geldi. Şansın aleyhlerine döndüğünü gören Alevîler, Kûfe'yi yağmalayıp Kûfe'deki Abbasî taraftarlarını şehir dışına sürdüler.²⁷¹

Herseme b. A'yen, Kûfe'yi muhasara altına aldı. Muhasaradan yılan Ebû's-Seraya bir süvari birliği ile Muhammed b. Muhammed'i de yanına alarak Kûfe'den ayrıldı (Muharrem 200/Ağustos 815). Arkasından gönderilen bir askerî birlik tarafından yakalanarak Hasan b. Sehl'e getirilen Ebû's-Seraya idam edildi. Başı Horasan'da bulunan Me'mûn'a gönderilirken gövdesi de Bağdat köprüsü üzerinde asıldı.²⁷²

266 Taberî, VIII, 529.

267 İbnü'l-Esîr, VI, 305.

268 Muhammed b. Muhammed b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b; Ebî Tâlib.

269 Taberî, VIII, 529.

270 Taberî, VIII, 530. "Allah kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşanları sever." (es-Saf 61/4).

271 Taberî, VIII, 531.

272 Taberî, VIII, 535.

Herhangi bir ceza verilmeden Me'mûn'a gönderilen Muhammed b. Muhammed ise ertesi yıl vefat etti.²⁷³ Böylece yaklaşık 10 ay süren isyan da bitmiş oldu.

Muhammed b. İbrahim Zeydî imamlarındandır.²⁷⁴ Kalkaşendî'ye göre bunun taraftarları olan Zeydîler, onun dedesi ve Hz. Hasan'ın torunu olan İbrahim'den tevarüsen imamete müstahak olduğunu iddia ederek, onu desteklediler ve biat ettiler. Irak'ın büyük bir bölümüne hâkim olan Muhammed b. İbrahim yukarıda bahsedildiği gibi isyan ettiyse de bu isyan bastırıldı.²⁷⁵ Onun ardından Me'mûn kardeşi Kasım er-Ressî'yi takibata aldı. O da Hindistan'a kaçtı ve 245'te (859) vefat edinceye kadar orada kaldı. Kasım er-Ressî'nin oğlu Hüseyin babasının ölümünün ardından Yemen'e gitti.²⁷⁶ Orada Yemen Zeydî Devleti'ni kurdu.

D. Muhammed b. Kasım es-Sûfi İsyanı²⁷⁷

Muhammed b. Kasım Horasan'da ortaya çıkıp "Ehlibeyt'ten üzerinde ittifaka varılacak bir kimse için biate" diye davette bulunarak Abbasîler'e isyan eden Alevîler dendir.

Hakkında çok fazla malumat bulunmayan Muhammed b. Kasım'ın isyandan önceki hayatı ile ilgili bilgi veren kaynak İbnü'l-Esîr'dir. Buna göre Muhammed başlangıçta Medine'de düzgün yaşantısı ile tanınan bir kimse idi. Genellikle olduğu gibi hariçten gelen Ehlibeyt taraftarları onu da isyana teşvik ettiler. Özellikle sık sık Hicaz'a gelerek onu tanıyan, onun yaşantısına hayran olan ve giderek onun imamete en lâyük kişi olduğunu düşünmeye başlayan Ebû Muhammed adlı bir Horasanlı, onu isyana teşvikle biat ettikten sonra hac mevsimlerinde guruplar halinde getirdiği Horasanlıları da ona biat ettirdi. Bu şekilde taraftarlarının artması üzerine Muhammed b. Kasım, Medine'den ayrılarak Horasan'a gitti.²⁷⁸

Mes'ûdî'nin verdiği bilgiden Muhammed'in Horasan'a gitmeden önce bir müddet Kûfe'de bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁹ Ehlibeyt kaynaklı isyanlarda Kûfe ile Horasan'ın paralel hareket ettiği dikkate alınırsa, bu rivayetin doğru olduğu tahmin edilebilir.

273 Taberî, VIII, 556.

274 Zirikî, VI, 182.

275 Kalkaşendî, V, 47.

276 Kalkaşendî, V, 47. Yemen Zeydî imamları işte bu Kasım er-Ressî'nin soyundandırlar. Hüseyin b. Kasım'ın oğlu Yahya el-Hâdî, Halife Mutezid (279–289/892–902) döneminde 288'de Yemen Zeydî Devleti'ni kurmuştur. (Kalkaşendî, 332).

277 Muhammed b. Kasım b. Ömer b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâiib.

278 İbnü'l-Esîr, VI, 442.

279 Mes'ûdî, Mürûc, IV, 52.

Mes'ûdî'ye göre Muhammed b. Kasım Kûfe'de ibadet ile meşgul iken, Halife Mu'tasım-Billâh'tan (218–227/833–842) korkarak, buradan ayrıldı.²⁸⁰ Rakka'ya gitti.²⁸¹ Oradan Horasan'a geçip gizlice Horasan'ın Merv, Serahs ve Nesâ gibi bazı merkezlerini dolaşarak halktan biat aldı. Kendisini yeteri kadar güçlü hissedince Horasan'ın Tâlekan şehrinde isyan ederek Abbasîleri tanımadığını ilân etti.²⁸² Bunun üzerine Abbasîler'in Horasan valisi Abdullah b. Tahir tarafından Talekan'a asker gönderildi. Talekan dağlarında aralarında defalarca çarpışmalar meydana geldikten sonra vali Abdullah, Muhammed'i ele geçirmeye muvaffak oldu ve onu halkın galeyana gelmesinden endişe ettiği için gizlice Halife Mu'tasım'a gönderdi. Halife de Muhammed'i Samerra'da hapsedti. (Rebîülevvel 219/ Mart 834).²⁸³

Bundan sonra kaynaklarda Muhammed'in hapisten kaçış macerası hikâye edilmektedir. Muhammed bir müddet hapis yattıktan sonra Tâlekan'dan gelen birkaç taraftarı Muhammed'in yattığı hapisanenin bulunduğu çiftliğe işçi ve hizmetçi olarak girmeyi başardılar. Bir Ramazan bayramı gecesi insanların bayram hazırlıkları ile meşgul oldukları sırada, önceden hazırladıkları ip merdiveni hapisanenin çatısındaki küçük pencereden sarkıtarak, Muhammed'i hapisten kurtardılar.²⁸⁴

Hapisten kurtulmayı başaran Muhammed b. Kasım kayıplara karıştı. Halife Mu'tasım'ın bulana yüz bin dirhem vad etmesine rağmen bulunamadı.²⁸⁵

Muhammed b. Kasım'ın bu şekilde hapisten kaçırılmasının ardından bir daha izine rastlanmadığını öne süren kaynaklar yanında, Vasıt'a gidip orada vefat ettiğini, Mu'tasım ve Vasık döneminde gizlendikten sonra Mütevekkil döneminde tekrar tutuklandığını ve hapiste öldüğünü ifade eden kaynaklar da vardır.²⁸⁶

Eb'ul-Ferec el-İsfahânî, Muhammed b. Kasım'ın, Vasıt'ta öldüğü rivayetinin daha doğru olduğunu ileri sürerken, Zehebî, İbnü'n-Neccâr adlı bir tarihçiden naklen, Vasıt'ta Muhammed'e ait bir meşhedin

280 Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 52.

281 Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, 579.

282 Taberî, IX, 7.

283 Taberî, IX, 7; Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 52.

284 Taberî, IX, 7; Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 52.

285 Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, 587.

286 Taberî, IX, 8; Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 52; Zirikî, VII, 225.

bulunduğunun söylendiğini kaydetmektedir.²⁸⁷

Muhammed b. Kasım, Zeydî mezhebinin Carudiyye ekolüne mensuptu ve aynı zamanda Mutezilî fikirlere de sahipti.²⁸⁸ Bu Mu'tezilî fikirleri yüzünden bir ara Kûfeli taraftarları kendisini terk ettiler.²⁸⁹ Daha çok Horasan, Taberistan, Deylem ve Kûfe'de kendisine destek bulmuştu. Taraftarları onun ümmetin mehdîsi olduğuna, ölmediğine ve bir gün gelip dünyayı adaletle dolduracağına inanıyorlardı.²⁹⁰

İlim sahibi ve ibadete düşkün bir kimse olup, yünden mamul beyaz elbise giyerdi. Bu yüzden kendisine sûfî ebyaz (beyaz sûfî) lakabı verilmişti.²⁹¹

II. ZEYDİLİĞİN TABERİSTAN'A İNTİKALI

Hız. Ömer döneminden itibaren doğuya yönelen İslâm orduları, Horasan'ı kısa zamanda fethettiler. Horasan fazla zorluk çıkarmadan İslâmiyet'i kabul etti. Sonraki yıllarda Emevîler'e karşı gizli propaganda faaliyetini başlatan Abdullah b. Abbas'ın torunu Muhammed'in dâilerine şöyle dediği rivayet edilmektedir:

*Kûfe Ali, Basra Osman taraftarıdır. el-Cezîre sadık Harûri'dir. Şam Muâviye'den başkasını tanımaz. Mekke-Medine Şeyheyne destekler. Siz Horasan'a gidin. Zira orada sağlam kâplî ve sağlam vücutlu insanlar vardır.*²⁹²

Emevîler'in halka ve özellikle Ehlibeyt mensuplarına karşı baskıcı bir siyaset takip etmeleri zaten başlangıçtan beri kendilerine muhalif olan kitlenin daha da genişlemesine sebep oldu. Muhalif unsurlar daha çok Irak'ın Kûfe şehrinde ve Horasan bölgesinde yoğunlaşmışlardı. Gerek Emevîler'e gerekse Abbasîler'e karşı ayaklananlar bu iki merkezde kendilerine kolaylıkla taraftar bulabiliyorlardı. Horasan Kûfe'ye nazaran devlet merkezinden daha uzak ve dolayısıyla daha güvenli olduğundan, Irak bölgesinde tutunamayanlar buraya intikal ederek, canlarını emniyete almaya çalışıyorlardı. Horasan'da her zaman muhalefeti destekleyen güçlü bir kitle vardı. Bu cümleden olarak, ilgili bölümde de anlatıldığı gibi,

287 Zehebî, *Tarih* (nşr. Abdüsselâm Tedmürî). Beyrut 1989, s. 210–220, 389; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, 587.

288 Eş'arî, 41.

289 Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, 579.

290 Mes'udî, *Mürûc*, IV, 52; Eş'arî, 141.

291 Zirikli, VII. 225.

292 Makdîsî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 293.

Emevîler'e karşı ayaklanan Yahya b. Zeyd ve Abdullah b. Muâviye canlarını emniyete almak ve davet çalışmalarını devam ettirebilmek için Horasan'a iltica etmişlerdi.

Horasan ve Kûfe Emevî Devleti yıkılıncaya kadar bu fonksiyonlarını devam ettirdiler. Yaklaşık Hicrî 100'lü yıllarda Abbas evlâdı ve Ali evlâdının işbirliği ile gizli dâîlik hareketi başlatıldı. Bu hareket Suriye hac yolu üzerinde bulunan, Humeyme²⁹³ kasabasından idare ediliyordu. Bununla beraber bütün aktif çalışmalar, fiilî kalkışmalar, Kûfe ve Horasan'da ortaya konuluyordu. Kûfe aynı zamanda Horasan ve Humeyme arasında irtibat vazifesini sağlayan merkez konumundaydı. Gizli dâîlik hareketinin başlamasından yaklaşık otuz yıl sonra Horasan'da odaklaşan Emevî karşıtı unsurların, bu bölgeden başlatmış oldukları isyan giderek büyüdü ve neticede Emevî Devleti ortadan kaldırıldı.

Horasan'ın kuzeyinde yer alan Taberistan bölgesinin, uzun yıllar İslâmî fetihlere karşı direnmesi hususu Giriş'te izah edilmişti. Fethedildikten sonra bile, Abbasîler, coğrafi özelliğinden dolayı Taberistan dağlarına tam olarak hâkim olamadılar. Genellikle bu yüksek kısımları ellerinde bulunduran Taberistan İspehbedleri, gerek fethetmeye karşı direnirken, gerekse ülkelerinin Müslümanların eline geçmesinden sonra muhalif unsurlarla işbirliği yapmayı sürdürdüler. Emevîler'in Taberistan'ı ele geçirme teşebbüsleri devam ederken, 78 (697) yılında bir grup Haricî Taberistan'a sığındı. Sonradan aralarında anlaşmazlık çıksa da Taberistan ispehbedleri Emevîler'e karşı bu Haricîler'i desteklediler. Bu durum Abbasîler döneminde de devam etmiştir. Ebû Müslim'in Halife Mansûr tarafından öldürülmesinden sonra İspehbed Hurşîd, 137 (754) yılında Ebû Müslim'in öcünü almak üzere isyana girişen Zerdüşî Sunbâd'ı destekledi ve onun halifenin birlikleri tarafından yenilmesi üzerine kendisine sığınmasını kabul etti.²⁹⁴

Taberistan yerlilerinin, Abbasîler'e muhalif olanlara bu şekilde kucak açmaları Zeydîler'in işini kolaylaştırdı. Yıllarca Abbasîler'e karşı mücadele ettikten sonra mağlubiyetle neticelenen isyanların ardından pey der pey doğuya doğru göç ederek kendilerine kucak açan Taberistan'a veya komşu bölgelere yerleşmeye başladılar. İlgili bölümde de ifade edildiği gibi bu manada İran'ın kuzey bölgelerine iltica eden ilk Zeydî Yahya b. Abdullah olmuştur. Onun ardından bu ilticalar devam etti. Abbasîler'e karşı mücadele etmek açısından ortak kaderi paylaşan Taberistan yerlileri ile

293 H. D. Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I, 31.

294 H. D. Yıldız (ed.), *DGBİT*, V, 452.

Zeydîler ortak düşmana karşı ittifak yaptılar. Başka bir ifade ile uzun zaman İslâm fetihlerine karşı direnen Taberistanlılar, Abbasîler'e boyun eğmek zorunda kalınca, Abbasî muhalifi Zeydîler'e kucak açtılar. Zeydîler müstakil devletlerini kurabilmek için uygun bir mekân arıyorlardı. C. Cahen onların bu arayışlarını şu şekilde dile getirmektedir:

*Zeydîler'in halifeliği ele geçirmek gibi bir amaçları yoktu. Küçük de olsa bir bölgede kendi devletleri için uygun bir melce bulmak üzere fırsat kolluyorlardı.*²⁹⁵

Zaman içerisinde göç ederek Taberistan'a gelen Ehlibeyt mensupları, ileride de anlatılacağı üzere, daha çok Taberistan-Deyleman sınırında yer alan Rûyân²⁹⁶ bölgesine yerleşmişlerdi. Taberistan Zeydî Devleti'nin kurulmasına yol açan isyan bu bölgede başlatıldı. Tahirî yönetime baş kaldıran yerliler isyanı idare etmek üzere daha önce buraya yerleşmiş olan mültecî seyyidlerden birine başvurmuşlardı. Neticede yerliler ile bu göçmenlerin işbirliği sayesinde Taberistan'daki Tahirî yönetime son verilerek burada bir Zeydî devlet kuruldu.

Taberistan'da ilk defa bir Zeydî devlet kuran Hasan b. Zeyd olmakla beraber, Zeydîlik bu bölgeye ilk defa Hasan b. Zeyd'le girmiş değildir. Zeydîlik buraya, Hasan b. Zeyd'in Taberistan'a gelişinden birkaç yıl önce vefat eden Yemen Zeydîleri'nin imamı, Kasım b. İbrahim er-Ressî (ö. 246/860) tarafından getirilmiştir.²⁹⁷ Daha Kasım hayatta iken taraftarları, onun görüşlerini bu bölgelerde yaydılar.²⁹⁸ Kasım b. İbrahim en çok kendisine Taberistan'ın doğusundaki Rûyân'da taraftar buldu. Rûyanlılar Kasım b. İbrahim'in fıkına tâbî oldular ve ondan sonra bunlar *Kasımîyye* olarak tanınıldar.²⁹⁹

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşıldığı gibi, Zeydîzm'in Taberistan'daki ilk faaliyet alanı Batı'daki Rûyân bölgesi ve bu bölgenin de özellikle Kelâr ve Şalûs şehirleri olmuştur. Kasım b. İbrahim'in ölümünden 4 yıl sonra Hasan

295 C. Cahen, 173.

296 Hazar'ın güneyi coğrafi yapı itibarıyla iki kısımdır. Denize yakın olan kısmı düz, denizden daha uzak olan kısmı ise dağlıktır. Kıyı şeridindeki en büyük şehir Âmül, dağlık kısmındaki en büyük şehir ise Rûyân'dır (*Yakut el-Hamevî, III, 104*). Rûyân hem şehrin hem de bölgenin adıdır. Bu bölge Taberistan'ın batısında ve Taberistan-Deyleman arasında yer alır. Hemen hemen Üstündâriyye ile aynıdır. Abbasîler tarafından Taberistan'dan sonra ele geçirilmiştir. 250/864 tarihi itibarıyla bu bölgenin batısında henüz fethedilmemiş olan Deylem ve daha batıda da Gilan bulunmakta idi.

297 Madelung, *Der İmam Kasım b. İbrahim er-Ressî*, 91.

298 M. S. Khan, *a.g.m.*, 264.

299 Madelung (nşr.), *Ahbârü Eimmeti'z-Zeydîyye*, Beyrut 1987, s* 11.

b. Zeyd'in gelişi ile Zeydizm, Rûyân'da gerekli güce ulaştı. Yerliler Tahirî yönetime karşı ayaklandılar ve Hasan b Zeyd'e yöneldiler. Hasan b. Zeyd bu bölgede *dâî* ilân edilen ilk kişidir. Ancak Rûyan'ın dışında Zeydizm hiçbir zaman çok güçlü görünmemektedir. Başkent Âmul'de her zaman açık bir sünî çoğunluk vardı.³⁰⁰

IV. (IX.) yüzyıl coğrafyacılarından Makdisî Taberistan ve çevre bölgelerdeki insanların mezheplere göre dağılımı konusunda şöyle bir tablo vermektedir. Ona göre Cürcan'da Hanefî, Gilan'da Hanbelîler çoğunluktadır. Deylem ise Şîî'dir. Taberistan'ın ovalarının bir kısmı Hanefî, dağları ise Havanik'tir.³⁰¹

III. TABERİSTAN ZEYDİ DEVLETİNİN KURULUŞU VE BİRİNCİ DÖNEMİ

A. HASAN b. ZEYD

1. Taberistan'a Gelişi ve Taberistan'daki Tahirî Yönetime Son Vermesi

Hasan b. Zeyd'in³⁰² tarih sahnesine çıkması, Hazar Denizi'nin güneyinde Tahirîler'e karşı başlatılan ayaklanmaya önderlik etmesi için kendisine yapılan çağrı ile başlamaktadır. Bundan önceki hayatı hakkında elde ettiğimiz bilgi oldukça azdır. Cûşemî onun Medine'de doğup, gençliğini orada geçirdiğini ve daha sonra Irak'a göç ettiğini rivayet etmektedir.³⁰³

Hasan b. Zeyd'in Irak'a gelişi, Ehlibeyt mensuplarına iyi muamele etmeyen Abbasî halifesi Mütevekkil (232–249/847–861) hilâfetinin son yıllarına rastlamaktadır.³⁰⁴ Geliş amacının ise, Ehlibeyt mensuplarına yapılan baskılarla mücadele etmek olduğunu, yine Cûşemî nakletmektedir.³⁰⁵

300 Madelung, *The Alid Rulers of Tabaristan, Daylaman and Gilan*, *Atti Del Terzo Congresso Di StudiArabie Islamici* (Napoli 1967), pp. 483–492.

301 Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 365. Hevanik rakiplerini boğarak öldürme yöntemini benimseyen gruba verilen isimdir.

302 Soy kütüğü şöyledir: Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (Taberî, IX, 271). Annesinin ismi ise: Âmine bint Abdillâh b. Ubeydullah el-A'rec b. Hüseyin el-Eşğâr b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'dir (İbn İnebe, *Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali* (ö. 828/1428), *Umdetüt-Tâlib fi Ensâbı Âli b. Ebî Tâlib*, Kum 1996, s. 111).

303 Cüşemî, 127; Ayrıca bk. İbni İsfendiyar, 94.

304 Abbasî halifelerinden Mütevekkil, Ehl-i beyt'in hoşnut olmadığı halifelerin başında gelir. Mütevekkil, Veziri Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'ın da teşviki ile başta Hz. Hüseyin olmak üzere Kerbelâ şehitlerinin ziyaret edilmesini yasaklamış, daha sonra da buradaki türbe ve evleri yıktırarak tarla yaptırmıştır (Taberî, IX, 185; İbn İsfendiyar, 224).

305 Cüşemî, 127.

Ancak Irak'ta bulunduğu birkaç yıllık süre zarfında, Mütevekkil ve ondan sonra gelen halifelere karşı nasıl bir mücadele verdiği konusunda bilgi bulunmamaktadır. Sadece Safedî onun Irak'ta bulunduğu günlerde oldukça sıkıntılı günler yaşadığını ve sürekli daha güvenilir mekânlar aradığını kaydetmektedir.³⁰⁶

Hasan b. Zeyd Irak'ta bulunduğu sırada, Ehlibeyt mensupları, Yahya b. Ömer adlı bir Alevî önderliğinde isyan ettiler. (250/864).³⁰⁷ Abbasî Devleti tarafından zorlukla bastırılan bu isyana Zeydîler'in iştirak ettiğini, Taberî özellikle belirtmektedir.³⁰⁸ Hasan b. Zeyd'in bu isyana katılıp katılmadığı hususu ise, kaynaklarda sarih bir şekilde ortaya konmuş değildir. Bununla birlikte onun söz konusu isyana iştirak ettiği sonucuna varmak mümkündür. Zira az önce zikredildiği gibi Cüşemî onun Irak'a böyle bir faaliyet için geldiğini kaydederken, Safedî onun Irak'ta büyük sıkıntılarla karşılaştığını ve buradan ayrılmının yollarını aradığını belirtmektedir. Ebû İshak es-Sâbî ise, Yahya b. Ömer isyanının bastırılmasından sonra, Abbasî Devleti'nin, özellikle isyanın elebaşlarına yönelik çok sıkı bir arama-tarama faaliyeti başlattığını, bunun üzerine isyana karışan Ehlibeyt mensuplarının muhtelif bölgelere dağılıp saklandıklarını ve bu olaylardan sonra Hasan b. Zeyd'in Rey'de ortaya çıktığını nakletmektedir.³⁰⁹ Nitekim Müneccimbaşı, Yahya b. Ömer isyanının ardından, Alevîler'in korkuya kapılarak etrafa dağıldıklarını ve bu hengâmede Hasan b. Zeyd'in de Taberistan bölgesine gittiğini kaydetmektedir.³¹⁰ Araştırmacılardan Abdülemîr eş-Şâmî ve A. Mahmud Subhî, kaynak göstermeksizin Hasan b. Zeyd'in Yahya b. Ömer isyanının elebaşlarından biri olduğunu ifade etmektedirler.³¹¹ Yukarıda kısaca bahsedilen hadiselerin seyrinden Hasan b. Zeyd'in Yahya b. Ömer isyanına karıştığı ve bu isyandan sağ olarak kurtulduktan sonra da birkaç arkadaşı ile İran'ın Rey şehrine iltica ettiği anlaşılmaktadır. O burada kendi halinde bir hayat yaşarken, daha kuzeyde önemli olaylar cereyan etmekte idi. Taberistan-Deyleman sınırında bir toprak ihtilâfı sebebiyle yerli halk tarafından Tahirîler'e³¹² karşı büyük bir isyan başlatılmıştı.

306 Safedî, XII, 20 .

307 Taberî, IX, 226; İbn İsfendiyar, 227.

308 Taberî, IX, 267.

309 es-Sâbî, 18.

310 Müneccimbaşı, Şeyh Ahmed b. Lütfullah el-Mevlevî (ö. 1113/1702), *Câmiu'd-Düvel* (Osm. trc. Şair Nedîm ve dğr.), Mil, Matbaa-ı Âmire 1868,1, 410.

311 Abdülemîr eş-Şâmî, *Târîhu'l-fırkatî'z-Zeydiyye*, 233; A. Mahmut Subhî, *Fi İlimi'l-keîâm: ez-Zeydiyye*, 151.

312 Tahirîler, Abbasî Devleti içinde kurulan ilk müstakil hanedandır. İran menşelidir. Emîn-Me'mûn mücadelesinde Me'mûn lehinde çok belirleyici rol oynamış olan, komutan Ta-

Halife Müstaîn-Billâh (248–252/882–866), Kûfe'deki Yahya b. Ömer isyanının bastırılmasında önemli yararlılıklar gösteren Bağdat emniyet müdürü (sahibü'ş-şurta) Tahirî Muhammed b. Abdullah'ı ödüllendirmek amacıyla ona Taberistan-Deyleman sınırında bulunan Rûyân bölgesindeki asafîden (devlete ait topraklar) araziler iktâ etti. Hâlbuki bu araziler, sınır şehirleri Kelâr ve Şalûs halkları için hayati öneme sahipti. Araziler verimli ve ormanlıktı. Yerliler burada hayvanlarını otlatıp, kışlık yakacak ve kereste ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Arazinin ellerinden alınmasına razı değillerdi. Muhammed b. Abdullah'ın bu yeni arazileri eski arazilerine katmak için bölgeye kâtibini göndermesi, ahaliyi harekete geçirdi. Bölgedeki Tahirî hâkimiyetine son verecek olan isyan hareketi böylece başlatılmış oldu.

Bu iktâ meselesi aslında bardağı taşıran son damla olmuştu. Öteden beri bölge halkının yönetimden şikayetleri vardı. Taberistan âmili Süleyman b. Abdullah'ın idare tarzı halkı memnun etmemekteydi, Süleyman yönetimi hemen tamamen yardımcısı Muhammed b. Evs el-Belhî'ye bırakmış, el-Belhi ise âmilliklere atadığı oğulları ve akrabaları vasıtası ile ahali üzerinde baskıcı bir siyaset takip etmekteydi.³¹³ Yönetimden razı olmayan yerli halk, bir de bu arazi gaspı ile karşılaşınca, ayaklanma kaçınılmaz hâle geldi. Ayaklanmanın bir sebebi de Tahirî yönetimin dolayısıyla Abbasîler'in bölge üzerindeki otoritelerinin zayıflamasıdır. Zira dönemin Horasan valisi Muhammed b. Tahir, zayıf karakteri ve eğlenceye düşkünlüğünden dolayı yönetimde başarılı olamıyordu.³¹⁴ Müstaîn'in halifelğine rastlayan bu dönemde Abbasîler'in bölge üzerindeki otoriteleri oldukça zayıflamıştı.³¹⁵

Ayaklanmayı, Rüstem'in oğulları diye meşhur olan ve eskiden beri araziye tehlikelere karşı koruyan iki cesur kardeş, Muhammed b. Rüstem ve Ca'fer b. Rüstem idare etmekteydi. Bunlar araziye teslim almak üzere gelen görevli kâtibi kovdular. Mamafih işin nereye varacağı hususundan da endişe etmeye başladılar. Bir taraftan ahaliyi Muhammed b. Evs'e karşı organize ederken, bir taraftan da o zaman Mecûsi olan Deylemli komşularından yardım istediler. Deylemli lider Vahsudan b. Cüstan bu yardım isteğini

---

hir b. Hüseyin tarafından Horasan'da 205'de kurulmuştur. Tahirîler ile Abbasîler arasındaki ilişkiler eskiye dayanmaktadır. Bunların dedeleri Abbasî propagandasına iştirak ettiler ve bunun mükâfâtı olarak daha sonra valilikler kazandılar. Tahirî Hanedanı 65 yıl devam ettikten sonra 259'da Saffârilere tarafından ortadan kaldırılmıştır. (H. D. Yıldız (ed.), *DGBİT*, V, 401).

313 A. C. Paşa, *Kıyasî Enbiyâ ve Tevharîhi Hulefa*, İstanbul 1981, 11, 94.

314 H. D. Yıldız, *DGBİT*, V, 411.

315 M. S. Khan, *a.g.m.*, 259.

olumlu karşıladı. Zira onlar da memleketleri üzerindeki fetih girişimlerinden dolayı Taberistan yönetimi ile savaş halinde idiler. Rüstem'in oğullarının istekleri olumlu karşılanınca neticede Rûyân ile Deyleman arasında, Tahirî yönetime karşı bir işbirliği anlaşması yapıldı. Ancak asıl önemli olan, bu isyanı sürükleyecek, isyancıları bir bayrak altında toplayacak liderin bulunup ortaya çıkarılması idi. Bu maksatla daha önceden gelip Rûyân'a yerleşmiş olan, Alevîlerden Muhammed b. İbrahim'e müracaat ettiler. Maksatları onu başlarına geçirmekti. Kendilerini ancak Peygamber evlâdından bir kimsenin tek bayrak altında toplayabileceğine inanıyorlardı.

Abbasî Ehlibeyt çekişmesine ve akabinde gelen devlet baskısına paralel olarak, Ehlibeyt mensupları çeşitli zamanlarda çeşitli bölgelere iltica etmek zorunda kalmışlardır. Genellikle Ehlibeyt'in mağlubiyeti ile sonuçlanan bu savaşların ardından ortaya çıkan zorunlu göçler özellikle Ali er-Rıza'nın veliahtlığının boşa çıkması ve Halife Mütevekkil'in baskılarının artması üzerine doruğa ulaşmıştır. Mevlâna Evliyaullah el-Âmûlî'ye göre, Ali er-Rıza, Me'mûn tarafından halef tayin edilince, yakınları bunun gerçekleşmesi ümidiyle Irak'ın doğu taraflarına ve Rey bölgesine göç ettiler. Fakat bu gerçekleşmeyince, Ali er-Rıza'nın gerek Hasenî, gerekse Hüseyinî koldan olan akrabaları, Taberistan ve Deylem dağlarına sığındılar.³¹⁶ Bundan daha büyük iltica hareketleri Mütevekkil zamanında meydana geldi.³¹⁷ Mütevekkil'in baskıları yüzünden bazı Ehlibeyt mensupları, Ali er-Rıza'nın ölümünden sonra olduğu gibi Taberistan ve Deyleman dağlarına sığınmak zorunda kaldılar.³¹⁸ Muhammed b. İbrahim böyle bir göç neticesinde gelip Rûyân'ın Kecûr şehrine yerleşmiş olmalıdır.

Aslında Muhammed b. İbrahim'e yapılan bu müracaat ilk değildi, daha önce de Peygamber evlâdına yönelik bu tür müracaatlar vaki olmuştu. Zaman zaman bir kısım bölge halkı, baskıcı Tahirî yönetimden kurtulmak için bu mültecî Seyyitler'den yardım talep etmişlerdi.³¹⁹ İbn İsfendiyar'da, bu mültecî seyitler ile yerli halk arasındaki ilişkiler hakkında kısa bir kayıt yer almaktadır. Ona göre bölgeye yerleşmiş olan Peygamber evlâdının ahali nazarındaki imajı oldukça iyi idi. Mazbut yaşantıları ve dini samimiyetleri ile halka tesir etmişlerdi. Bu sebepten halkın onlara karşı

316 M. Emin el-Âmûlî, *Ayânü's-Şîa*, I-XI, Beyrut 1983, V, 85 (Evliyaullahtan naklen). Bir kısmı buralarda şehid edildi, kabirleri ziyaret yeri oldu. Bunların torunları ise bu bölgelere yerleşti (Rabino, *Mazandaran and Astarâbâd*, ts).

317 Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, 615.

318 *Ayânü's-Şîa*, V, 85 (Evliyaullahtan naklen).

319 *Ayânü's-Şîa*, V, 88 (Evliyaullahtan naklen): Mar'aşî, 129.

olan güven ve itimadı sonsuzdu.³²⁰ Evliyaullah'a göre Muhammed b. Evs'in zulmünden bıkan insanlar, Kecûr'a yerleşmiş olan Muhammed b. İbrahim'e şöyle dediler:

*Bütün benliğimizle bu cemâatin (Tahirîlerin) şerrinden size sığınıyoruz. Size inanıyoruz ve Âli Muhammed (s.a.)'den, başımıza geçip, bizi adalet ve insafla yönetecek, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin siretleri üzere yürüyecek bir seyyid talep ediyoruz. Bu zulmü defetmesi için ona biat etmek istiyoruz.*³²¹

Muhammed b. İbrahim isyana liderlik etme talebini ehil olmadığı gerekçesi ile reddetmekle beraber, halkın yoğun isteği üzerine, onlara, Rey'de ikamet etmekte olan eniştesi Hasan b. Zeyd'i tavsiye etti. Zira o bu iş için uygundu; savaş tecrübesine sahipti ve yetenekliydi.³²² Neticede Rûyân ileri gelenlerinden Abdullah b. Vendaûmîd başkanlığında teşkil edilen bir heyet, Muhammed b. İbrahim'in bizzat kaleme aldığı bir davet mektubu ile Rey'e doğru yola çıkarıldı.³²³

Hasan b. Zeyd bir müddetten beri burada sessiz beklemekte idi. eş-Şamî'ye göre o zaten bu işe hazırды. Zihni sürekli bu düşünce ile meşguldü, isyan edip Zeydîler'in yarım kalan ideallerini gerçekleştirmek istiyordu. Şartların olgunlaşması için şimdilik susmayı tercih etmişti.³²⁴

Şartlar olgunlaşmış olmalı ki Hasan b. Zeyd gelen isteğe olumlu cevap verdi. Heyeti çok iyi ağırladı, heyet başkanına hil'at giydirdi. Yazmış olduğu cevabî mektubu onlara verip uğurladıktan sonra, kendisi de kuzeye doğru hareket etti. Sarp Elburz Dağlarını aşarak, Rûyân'a ulaştı.³²⁵ Bu durum Tahirîler'i endişelendirdi. Bölgenin aktif yöneticisi Muhammed b. Evs'in kardeşi Ali b. Evs halkın isyan etmesine engel olmak amacıyla, Rûyân'ın ileri gelenlerinden Abdullah b. Saîd ve Muhammed b. Abdülkerim nezdinde girişimlerde bulundu fakat bunlar hiçbir netice vermedi. Bu arada Hasan b. Zeyd, 25 Ramazan 250/1 Kasım 864'de Rûyân'ın küçük bir köyü olan Saîdabad'a ulaştı.³²⁶

320 İbn İsfendiyar, 228.

321 *Ayânü's-Şîa*, V, 88 (Evliyaullahtan naklen).

322 es-Sâbî, 20.

323 Taberî, IX, 273; İbn İsfendiyar, 228; Evliyaullah'a göre Abdullah b. Vendaûmîd, bölgenin reisi idi ve hemen oracıkta Muhammed b. İbrahim ile bir anlaşma yapıldı, anlaşmanın bir sureti Hasan b. Zeyd'e gönderildi (*Ayânü's-Şîa*, V, 89, Evliyaullahtan naklen).

324 eş-Şamî, 273.

325 Hasan b. Zeyd'in oldukça engebeli ve daha da önemlisi çok güvensiz olan bu dağları nasıl aştığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Onun herhangi bir tehlike ile karşılaşmadan Rûyân'a ulaşması, bölge insanının Ehlibeyt'i tanıdığını ve onlara yakınlık duyduğunu göstermektedir.

326 İbn İsfendiyar, 229.

Hasan b. Zeyd Rûyân'a ulaştığı sırada, burası Daru'l-İslâm sınır bölgesi idi.³²⁷ Zira Rûyân'nın doğusunda Abbasîler tarafından fethedilmiş olan Taberistan, batısında ise henüz fethedilmemiş olan Deylem ve onun daha da batısında Gılan bölgeleri yer almakta idi. Hasan b. Zeyd, Rûyân'a gelmeden önce burada Zeydîlik yayılmıştı.³²⁸ Hatta İbni İsfendiyar'daki '*ebnay-ı davet-i Ô'* (Hasan b. Zeyd'in dava arkadaşları)³²⁹ tabiri Zeydîliğin Rûyân'ın dışına taştağını, Deylem'e kadar uzandığını göstermektedir. Zira daha sonra da görüleceği gibi, Hasan b. Zeyd Tahirîler karşısında zor durumda kalıp yardım için Deylem'e müracaat ettiğinde bu *ebna* derhal icabet etmiştir.

Rûyân'da ikamet eden ve Kasım b. İbrahim er-Ressî'ye bağlılıklarından dolayı, "*Kasımîyye*" diye anılan bu Zeydîler yeni harekete destek verme konusunda hiç tereddüt göstermediler. Hasan b. Zeyd, Rey'den ayrıldıktan sonra, öncelikle kendisini davet eden, bu Kasımî-Zeydîler'in yanına geldi. Daha sonra doğuya yönelerek fetih harekâtına başladı. Saîdâbâd köyünde verdiği molada, halkı biate çağırırdı. İçlerinde Abdullah b. Saîd ve Muhammed b. Abdülkerîm'in de bulunduğu Rûyan bölgesinin bazı ileri gelenleri ile müstahkem sınır şehri Kelâr'ın bütün reisleri Saîdabad'a gelip, "*Allah'ın kitabı ve Resulü'nün sünneti üzere hareket etmek, emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker yapmak*" şartıyla, biat ettiler.³³⁰

Böylece Hasan b. Zeyd, Rûyân'da Tahirîler'e karşı başlatılan isyan hareketinin lideri olarak halktan biat almaya başladı. Kendisine *ed-Dâî'l-Kebîr* unvanı verildi.³³¹ Bundan sonra Kelâr'a en yakın şehirler olan deniz tarafındaki Şalûs ve Nîrûs'a haberciler gönderdi. O geceyi Abdullah b. Saîd'in evinde geçirdikten sonra sahil yönündeki başka bir şehre, Kûşîd'e gitti. Halk etrafında toplandı.³³²

Hasan b. Zeyd doğuya doğru ilerlemeye devam ederken bir taraftan da kendisine katılmalar oluyordu. Tabii olarak Tahirîler bundan son derece rahatsız idiler. Ali b. Evs bu harekete mâni olması için süratle kardeşi

327 Madelung, *a.g.m.*, 4.

328 Bunlar, Hasan b. Zeyd'den daha önce bu bölgeye gelen Kasım b. İbrahim er-Ressî'nin (ö. 246/860) bağlılarıdır. Kasımîyye olarak bilinirler (Madelung, *a.g.m.*, 4).

329 İbn İsfendiyar, 235. Ebna: İranlılar ile Yemenliler arasında yapılan evliliklerden doğan etnik ve sosyal zümreye verilen isimdir.

330 İbn İsfendiyar, 229.

331 Bunun yanında *ed-Dâî'i-Evvel* ve *ed-Dâî ile'l-Hak* unvanları da kullanılmaktadır (*Münevver Cimbaş, II, 411*). Kolaylık ve acıklık sağlamak amacı ile bundan sonra, zaman zaman Hasan b. Zeyd yerine sadece *ed-Dâî* unvanı kullanımı tercih edilecektir.

332 İbn İsfendiyar, 229; *Ayânü's-Şî'a*, V, 89 (Evlüyallah'tan naklen).

Muhammed b. Evs'e gitti. Fakat bu hareketin ilerlemesine ve yayılmasına mâni olamadılar. ed-Dâî Hasan b. Zeyd, Saîdâbâd'da aldığı ilk biatten sadece iki gün sonra (27 Ramazan 250), başta kayınbiraderi Muhammed b İbrahim olmak üzere, seyyidler ve halkın coşkulu karşılamaları arasında, Rûyân'ın en büyük şehri Kecûr'a ulaştı.³³³ Bayram namazını kıldırdı ve çok belîğ bir hutbe okudu. Namazdan sonra, Kecûr'un musallasında toplanan, Rûyân bölgesinin bütün önde gelen insanları, büyük bir merasimle kendisine biat ettiler. Hasan b. Zeyd deniz kenarındaki, Şalûs şehrinin ileri gelenlerinden biri olduğu anlaşılan, Hüseyin b. Muhammed el-Haneffî'ye elçiler gönderdi. Bu çağrıya müspet cevap veren Hüseyin b. Muhammed, Şalûs halkı ile gelip Kecûr Camii'nde ona biat etti. Muhammed b. Evs'e tâbî olan Tahîrî taraftarları ise biatten imtina ettiler. Bir kısmı kaçıp merkezi Firrîm olan Şehriyar-Kûh dağı hâkimi, Bavendî Karin b. Şehriyar'a iltihak etti. Bir kısmı da başka yerlere gitti. Hasan b. Zeyd Kecûr'daki bu biat merasimlerini bitirdikten sonra doğuya doğru yoluna devam ederek Nâtil'e geldi ve burada da ahaliden biat aldı.³³⁴

ed-Dâî, Rûyân halkının çok büyük bir kısmının desteğini aldıktan sonra, o zaman Taberistan'ın başkenti durumunda olan Âmül'e doğru hareketine devam etti. Tahîrîler'in adamı Muhammed b. Evs'in bu hareketi durdurmak için, sözlü girişimleri ve propagandaya yönelik çalışmaları hiçbir netice vermedi. Bundan sonra iş silaha havale edildi. ed-Dâî, Nâtil'den sonra Payedeşt'e ulaştı, burada Zeydîler ile Tahîrîler arasında bir müddet devam edecek olan çarpışmaların ilki meydana geldi. ed-Dâî'nin ordusunun başında, Rûyân bölgesi hâkimlerinden (melik) Rüstem b. Vendaûmîd, Muhammed b. Evs'in ordusunun başında ise Muhammed b. İhşîd bulunuyordu. Bu ilk karşılaşmada Hasan b. Zeyd, Muhammed b. Evs'e üstünlük sağladı.

Taberistan'ın başkenti Âmül'e hareket etmeden önce Pâyedeşt'de birkaç gün kalarak hazırlıklarını tamamlayan Hasan b. Zeyd, Muhammed b. Hamza adlı bir adamını yardım istemek üzere Deylem'e gönderdi. Deylemliler bu çağrıya icabet ettiler. Birkaç gün sonra Ümidvâr b. Leşkeristan, Vîhan b. Sehl, Falîzban ve 600 adamı ile Fadlı Refîkî, Hasan b. Zeyd'i desteklemek üzere Payedeşt'e geldiler.³³⁵

Bu şekilde ed-Dâî'l-Kebir, başta Şalûs ve Kelâr şehirleri olmak üzere

333 İbn İsfendiyâr, 229.

334 Taberî, IX, 274; İbn İsfendiyâr, 229.

335 İbn İsfendiyâr, 230.

Rûyan bölgesi ve Deylem'in desteğini almış oldu. Aslında bu Deylem'den gelen ilk destek değildi. Taberî'ye göre, Rûyan'ın biatinin hemen ardından, Deylemli reisler; Kecaya, Lâşam ve Vahsudan b. Cüstan, Rûyân'a gelerek Hasan b. Zeyd'e biat etmişlerdi.³³⁶

Deylemliler'in biat ettiği gün, aynı şekilde Taberistan İspahbedleri³³⁷ ve Taberistan ileri gelenleri destek mesajları gönderdiler, Tahirîler ile mücadele hususunda ed-Dâî'yi cesaretlendirmeye çalıştılar. Bu İspahbedler şunlardı: Badüsban b. Kürdzad, Masmuğan b. Vendeûmid, Vicen b. Rüstem, Hurşîd b. Cesnaf, Hiyen b. Rüstem, Leys b. Kubaz ve Haşkecistan b. İbrahim b. Halil ile adı zikredilmeyen Lâfur İspahbedi.³³⁸

Böylece kısa zamanda, Taberistan'ın güneyindeki, Firrîm Dağı hâkimi Bavendîler ve onlara iltihak eden Tahirî taraftarları hariç, Rûyân ve Deyleman'dan sonra Taberistan da büyük oranda, ed-Dâî'ye biat etmiş yahut destek sözü vermiş oldu. ed-Dâî'l-Kebir bunlardan cesaretle ileri harekâtını sürdürdü, Tahirîler'le yapılan ikinci karşılaşmada da üstünlük sağlandıktan sonra,³³⁹ artık sıra Âmül'e gelmişti.

Âmül, kısa bir süre önce daha doğudaki Sarî'den başşehirlik vasfını almış ve Taberistan'ın en önemli merkezi konumuna yükselmişti. Tahirî valiler burada ikamet etmekte idiler. Başkentin ele geçirilmesi, Taberistan hâkimiyeti açısından büyük önem taşımaktaydı.

Hasan b. Zeyd'in Rûyan'dan Taberistan içlerine doğru ilerlemesi karşısında Tahirîler daha doğuya, eski başkent Sarî'ye çekilmek zorunda kalmışlardı. O, Âmül'ü ele geçirmek üzere harekete geçince, İbn Evs de şehri savunmak için Âmül'e geldi. İki ordu şehir dışında karşılaştılar. Hasan b. Zeyd fazla zorlanmadan bir taktikle şehri ele geçirdi; ordusunun bir kısmı İbn Evs'le savaşırken kendisi bazı askerleri ile arka taraftan dolaşarak Âmül'e girmeyi başardı. Taktik işe yaradı ve karşı tarafın maneviyatı sarsıldı. Bu durumda İbn Evs kaçmak suretiyle canını zor kurtardı (23 Şevval 250/29 Kasım 864).³⁴⁰

ed-Dâî Hasan b. Zeyd Âmül'ü ele geçirdikten sonra, kendisine karşı koyanları cezalandırdı. Deylem b. Ferruhan, Mukâtil ed-Deylemî ve Ali b.

336 Taberî, IX, 273.

337 Daha önce de kaydedildiği gibi Taberistan'daki bazı yerli hükümdarlara ispahbed unvanı verilmekteydi.

338 Taberî, IX, 274; İbn İsfendiyar, 230.

339 İbn İsfendiyar, 230.

340 Taberî, IX, 274.

İbrahim el-İclî gibi muhalif kimseleri öldürttü. Bir diğer muhalif İbrahim b. Halil eman dileyerek kurtuldu. Ertesi gün diğer şehirlerde yaptığı gibi, ahaliyi musallada toplayıp onlardan biat istedi. Tahirîler'e meyilli olanlar dışında, küçük büyük herkes kendisine biat etti.³⁴¹ Hasan b. Zeyd, Âmul'e girdiği zaman, şair Ebu'l-Gamr Hârûn b. Muhammed şöyle bir şiir okumuştur:

Allahu ekber kötülükler silinip gitti,

Taberistan'ı bir nur aydınlattı.

Hasan b. Zeyd kılıcını çekince,

*Zûlüm çığırkanları çekilip gitti.*³⁴²

Âmul'ü ele geçirdikten sonra taraftarları iyice arttı. Kendisine büyük katımlar oldu. Bu arada birtakım hırsız ve çapulcu da onun safları arasına sızdı.³⁴³ ed-Dâî ayın kalan 7 gününü burada geçirdi. Yıllık haracı topladı. Çevre şehirlere valilerini atadı; Muhammad b. Abdülaziz'i Rûyân'a, Ca'fer b. Rüstem'i Kelâr'a ve Muhammed b. Abbas'ı Şalûs'a tayin etti. Âmul halkını ise vali seçme hususunda serbest bıraktı, onlar da ed- Dâî'nin kayınbiraderi Muhammed b. İbrahim'i seçtiler.³⁴⁴ Bu arada hatırı sayılır üç isim, Fena b. Vendeûmîd, Vendâsefcân b. Mahyâr ve Sörhab b. Rüstem gelip iltihak ettiler.³⁴⁵

ed-Dâî'nin ilerleyişi karşısında kaçıp Mamtîr'in yukarılarında bir kaleye sığınan Taberistan Masmuğanlarından biri,³⁴⁶ İbn Evs'in daha önce ahaliye yaptığı Zûlümleri hatırlayarak ed-Dâî'ye katılmaya karar verdi ve bulunduğu kaleden Mamtîr'e inerek durumu ona bildirdi. Bu sırada Sarî'ye saldırmak üzere hazırlık yapmakta olan ed-Dâî, Masmuğan'a Sarî'ye doğru hareket etmesini bildirdi.³⁴⁷ Kendisi de hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Sarî'ye doğru yola koyuldu. Âmul ile Sarî arasında küçük bir köy olan Tercî'de, üç gün kaldıktan sonra daha doğudaki başka bir köye, Çemnû köyüne gitti.³⁴⁸

341 İbn İsfendiyar, 230.

342 İbn İsfendiyar, 230.

343 Taberî, IX, 274.

344 İbn İsfendiyâr, 230.

345 İbn İsfendiyâr, 230.

346 Masmuğan'ın has isimden hanedan ismine dönüştüğü anlaşılmaktadır. Muhtemelen Masmuğan adında bir kişiye dayanan hanedanlar bu ismi unvan olarak kullanmışlardır. Taberîstan Masmuğanı Hasan b. Zeyd'in sadık bir müttefiki idi.

347 İbn İsfendiyâr, 231.

348 İbn İsfendiyar, 231.

Burada ki kısa süreli istirahat sırasında bir seyyid türbesini ziyaret etti.³⁴⁹

Sarı'nın güneyindeki Firrîm bölgesini kontrolü altında tutan Bavendî İspehbed Karin b. Şehriyar, Dâî'ye karşı çıkan yerliler içerisinde en güçlü kişiydi. Yeni durumu kabul etmeyenler ona iltihak etmişlerdi. ed-Dâî ordusu ile Sarı'ya doğru ilerlerken, Karin b. Şehriyar'dan bir mektup aldı. İspehbed mektubunda bağlılığını arz edip, askerî yardım vat ediyordu. Durumdan şüphelenen ed-Dâî, Deylemli danışmanlarla yaptığı istişare sonucunda Karin'e bir mesaj göndererek, sözünde sadık ise kendisine katılmasını istedi. Ancak Karin bu mesaja biraz küstahça bir cevap verdi: "Sizin bana katılmanız daha doğru olur".³⁵⁰

Daha önce de kaydedildiği gibi ed-Dâî'nin ilerleyişi karşısında Tahirîler, Sarı'de toplanmak zorunda kalmışlardı. Taberistan âmili Süleyman b. Abdullah kendilerine doğru geldiği haberini alınca, Tercî yolu üzerindeki Düdan mevkiine, Esad b. Cündan komutasında bir ordu gönderdi. Bunun üzerine ed-Dâî harp konseyini topladı, Şehriyar b. Endiyân adlı yaşlı bir Deylemli şöyle bir teklifte bulundu: "Esad üzerine yürüyeceğini ilân edip, Süleyman üzerine, yani Sarı'ya git. Böylece hem Esad'ı yardımsız bırakacak hem de Süleyman'ı gafil avlamış olacaksın." ed-Dâî bu tavsiyeye uydu ve netice gerçekten öngörüldüğü şekilde tahakkuk etti. Hasan b. Zeyd'in ordusunun uzaklaştığına dair komutanından aldığı haberler üzerine, endişesiz bir şekilde istirahat etmekte olan Süleyman, birden Deylemli askerlerin haykırışları ve Allahû Ekber sedaları ile irkildi. Beyaz bayrakların neredeyse kendisini kuşatmak üzere olduğunu görünce Esad'ın yanına kaçmaktan başka çare bulamadı.³⁵¹ Son kale Sarı'yi de kaybetmiş olmanın verdiği kızgınlık ve hırsıyla Esad'ı gözetlemekte olan karşı tarafın askerlerine saldırıp, epey zayıt verdirdiyse de bu hiçbir şeyi değiştirmediydi; Sarı'de elden çıktı.³⁵² ed-Dâî Hasan b. Zeyd, Âmül'de olduğu gibi, Sarı'deki muhaliflerini de kılıçtan geçirdi. Süleyman'ın sarayı ateşe verildi.³⁵³

Sarı'nın fethinden sonra Taberistan'dan atılan Süleyman daha doğruya Esterabad'a gitti. Hasan b. Zeyd ise Sarı'de 40 gün kaldı. Deylemli askerler elde etmiş oldukları muazzam ganimetlerle memleketlerine döndüler. Onların ardından o da Âmül'e gitmek istiyordu. Ordu komutanı İsfehbed

349 Mar'aşî, Seyyid Zahiruddîn (ö. 892/1487), *Târihi Taberistan ve Rûyân ve Mazenderân*, Tahran ts., s. 132.

350 İbn İsfendiyar, 231.

351 İbni İsfendiyar, 232.

352 Taberî, IX, 274; İbn İsfendiyar, 232.

353 İbn İsfendiyar, 232; Mar'aşî, 132.

Badüşban, Süleyman'ın ne yapıp yapamayacağını anlamak için Çamnû'da bir müddet beklemeyi önerdi. Gerçekten birkaç gün sonra Badüşban'ın endişelerinde haklı olduğu görüldü. Süleyman Horasan'dan aldığı askerî destek ile geri dönüp karşı atağa geçti. Deylemlilerle savaşımlarından mahrum kalmış olan Hasan b. Zeyd, Horasan destekli bu güç karşısında tutunamadı. Yerli muhalifi Karin b. Şehriyar'da Süleyman ile ittifak yapmıştı. Geri çekilmeye mecbur kalan Hasan b. Zeyd yakın şehirlerden topladığı askerlerle düşmanı karşıladıysa da ağır bir yenilgi almaktan kurtulamadı. Ordusunun tamamen yok edilmesine ancak şahsî gayret ve cesareti ile mâni olabildi.³⁵⁴

Süleyman b. Abdullah kendisine destek veren Horasan eşrafi ve yerli müttefiki İsfahbed Karin b. Şehriyar ile muzaffer bir komutan olarak Âmül'e girdi.³⁵⁵ İbn İsfendiyar Süleyman'ın Âmül'e girdikten sonra halka nasıl muamele yaptığı hakkında bilgi vermemektedir. Taberî'ye göre ise Süleyman, kendisine ihanet eden Âmül halkına oldukça iyi davranmış, askerlerinin onlara eziyet etmelerine mâni olmuştur. Ahali de kendisinden özür dilemiştir.³⁵⁶

Böylece Hasan b. Zeyd, Tahirîler karşısındaki ilk önemli yenilgisini almış oluyordu. Yerli müttefikleri İsfahbed Badüşban, Masmuğan Fena b. Vendeûmîd ve Hurşid b. Cesnaf ile Deylem sınırına çekilmek zorunda kaldı. Silahları hatta bazı askerlerinin elbiseleri bile ellerinden alınmıştı. (203/867).³⁵⁷

Bu kötü durumdan kendisini Deylemliler'den başkasının kurtaramayacağını düşünen Hasan b. Zeyd, Deylem ve Gîlan'dan yardım istedi. İbn İsfendiyar'ın 'Ebnây-ı daveti ô' diye vasıflandırdığı Deylem ve Gîlan'daki taraftarları derhal icabet ettiler. Savaş için hazırlıklar tamamlandıktan sonra, ertesi yıl (254/868) beraberce düşman müttefiklerin bulunduğu Lâvic nehri kenarına geldiler. Hasan b. Zeyd saldırı planı için durumu Deylemliler ile istişare etti. Deylemliler mekânın süvariler için uygun olmadığını beyanla, önce İsfahbed Karinin piyadelerine saldırmayı teklif ettiler. Piyadeler bertaraf edilince, süvarileri bu uygunsuz mekânda tesirsiz hale getirmek çok kolay olacaktı. Hasan b. Zeyd genellikle olduğu gibi Deylemliler'in bu teklifine uydu. Deylemliler cengâverler ani bir saldırı ile piyadeleri dağıttılar. Süvariler ise çalılıklara takıldılar, bir kısmı kaçtı

354 İbn İsfendiyar, 234.

355 İbn İsfendiyar, 234.

356 Taberî, IX, 307.

357 İbn İsfendiyar, 234.

bir kısmı esir edildi. Bu sefer hezimet sırası Süleyman'a gelmişti. Çok ağır bir yenilgi aldı. Önde gelen komutanlarından Esad b. Cündan, Enûşirvan Hezar Merdî, Ali b. el-Ferec, Attaf b. Ebi'l-Attaf eş-Şâmî, İspehbed Ca'fer b. Şehriyar, İspehbed Kari'nin komutanı Dazmihr, Aziz b. Abdullah ve Ubeyd b. Yezid öldürüldüler.³⁵⁸

Hasan b. Zeyd, Âmül'e gelerek burada 12 veya 15 gün kaldı. Yenilgiye rağmen Süleyman mücadeleyi bırakmak niyetinde değildi. Böyle zor anlarda Hasan b. Zeyd Deylem'e Süleyman ise Horasan'a yardım için müracaat ederlerdi. Bu sefer de öyle oldu, Süleyman, Horasan valisi Muhammed b. Tahir'den yardım istedi. Anâtûr b. Buhtunşah ve Cesnaf b. Mâs, hatırı sayılır bir güç ile yardıma geldiler. Bu güç Süleyman'ı cesaretlendirdi. Zira o anda ed-Dâî'nin gücü de azalmıştı. Çünkü yine Deylemliler elde ettikleri ganimetlerle memleketlerine dönmüş, yerli müttefik İspehbed Badüsban ise dağlık bölgeye, Karin b. Şehriyar üzerine gönderilmişti. Bu arada ed-Dâî lehinde bir gelişme meydana geldi. Başlangıçta kendisine biat ettiği halde sonradan desteğini çeken Deylem Cüstanîleri'nin lideri Cüstan b. Vahsudan öldü ve 4 bin taraftarı ed-Dâî'l-Kebir'e iltihak etti.³⁵⁹

ed-Dâî, hâlihazır güçleri ile üzerine gelmekte olan Süleyman'ı Sarî-Âmül arasındaki Çemnû köyünde karşıladı. Ancak sonuç aleyhine oldu ve Âmül'e geri çekildi. Süleyman ise Sarî'ye yerleşti. Daha önce Esterabad'a götürdüğü aile fertlerini de Sarî'ye getirtti.³⁶⁰ Karin b. Şehriyar'ın iki oğlu Mazyar ve Rüstem beşyüz kişi ile Süleyman'a katıldılar. Galibiyet haberi Muhammed b. Tahir tarafından Bağdat'a bildirildi.³⁶¹ Biri Sarî'ye diğeri Âmül'e yerleşmiş olan hasımlar savaş için hazırlık yapmaya başladılar. ed-Dâî bir ordu oluşturarak yine Çemnû'ya geldi. Bu arada, yerli müttefiki İspehbed Badüsban, Süleyman'ın müttefiki İspehbed Karin ile savaşıyordu. Badüsban yardım istedi. Kelâr, Âmül ve Deylemliler'den oluşturulan üç birlik yardıma gönderildi. Bu yardımlarla Badüsban karşı tarafı hezimete uğrattı. Böylece dağlık bölgede Zeydîler, Tahirîler'e üstünlük sağlamış oldular. Daha aşağıdaki düzlüklerde ise ed-Dâî, müttefikleri Masmuğan, Ca'fer b. Rüstem, Leys b. Fena ve Vicen b. Rüstem'den aldığı destek ile Çemnû'ya geldi. Süleyman'da savaş için Sarî'den ayrıldı. Badüsban öncü kuvvetlerle, Süleyman'a zayıf verirdiyse de tam bir netice elde edilemeden kurban bayramı dolayısıyla çarpışmalar kesildi. Süleyman, Deylem hâkimi

358 İbn İsfendiyar, 235.

359 İbn İsfendiyar, 235; Mar'aşî, 133.

360 İbn İsfendiyar, 237.

361 Taberî, IX, 307.

Hurşîd'den de yardım istedi. Bu amaçla, ona yedi bin altın ve taraftarlarına dağıtması için kaftanlar gönderdi. Lâkin bütün bu malzemeler ed-Dâî'nin Şalûs valisi tarafından ele geçirildi.

Artık Hasan b. Zeyd-Süleyman b. Abdullah mücadelesinin finaline gelinmişti. Hasan b. Zeyd bayramdan sonra tekrar müttefiklerinin bulunduğu Çemnû'ya geldi. Onlardan yeniden biat aldı. Ordusunu iki kısma ayırdı. Bir harp taktığı olarak bir bölümünü tamamen beyaz bayraklarla donattı, diğerlerini ise pusuya yatırdı. Taarruza geçen Süleyman beyaz bayrakların bulunduğu kısma yönelince, pusudaki grup arkadan saldırdı. İki ateş arasında kalan Süleyman çok büyük zayıat verdi ve kaçmaktan başka çare bulamadı.³⁶² Anâtur b. Buhtunşah, Muhammed b. Kesîr, Cesnaf b. Mâs, Muhammed b. Ayyaş, Fadl b. Abbâs ve Ali b. Mansûr gibi birçok önemli adamını kaybetti (254/868).³⁶³ Zaferden sonra Deylemliler askerler Sarî'yi yağmalayıp, birçok kişiyi katlettiler.³⁶⁴

Bu ağır yenilginin ardından Süleyman, Cürcan'ın Esterabad şehrine kaçtı. Ailesini Sarî'de bırakmak zorunda kalmıştı. ed-Dâî'nin arkadaşlarından Muhammed b. Hamza'ya mektup yazarak, çocuklarının kendisine gönderilmesi hususunda şefaathçi olmasını istedi. Durum ed-Dâî'ye iletildiği zaman o bu talebi geri çevirmedi ve gelen mektubun altına bir şiiri de yazarak hem mektubu ve hem de aile fertlerini Süleyman'a gönderdi.³⁶⁵

Bu zaferle Zeydîler Taberistan'da kesin olarak hâkimiyet sağladılar. Tahirîler ise buradan ümitlerini kestiler. Bu durum muhaliflere de tesir etti. Muhalefetin başı İspehbed Karin bile, Masmuğan'ın şefaati ile Hasan b. Zeyd'e biat etti. Tam güven vermeyen bu şahsın iki oğlu sadâkat garantisi olarak rehlin alındı.³⁶⁶

Hasan b. Zeyd, Tahirîler'i Taberistan'dan çıkardıktan sonra bir müddet daha iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kaldı. Bunlar genellikle İspehbed ve Masmuğanlar'la alâkalı idi. Önce, başından beri ed-Dâî'ye sadık kalan yerli müttefiki Masmuğan, Deylemliler'in serkeşlikleri yüzünden isyan etti. ed-Dâî onu nazik mesajlarla ikna etmeye çalıştı ise de başarılı olmadı. Sonuna kadar direnen İspehbed Karin b. Şehriyar da isyan etti. Bunun üzerine ed-Dâî

362 Taberî, IX, 274; İbn İsfendiyar, 237.

363 İbn İsfendiyar, 237; Müneccimbaşı, II, 412.

364 İbn İsfendiyar, 237.

365 Taberî, IX, 275; Cûsemî, 130; İbn İsfendiyar, 238; Mar'aşî, 133.

366 Müneccimbaşı, II, 411.

daha önce rehin aldığı iki oğlunu Sarî valisi Hasan b. Muhammed el-Akîkî'ye göndererek, hem Masmuğan'ın, hem de İspehbed'in tutuklanmasını emretti. el-Akîkî, Masmuğan'ı ikna edip isyandan vazgeçirmeyi başardı ve o sırada isyan etmiş olan İspehbed Karî'nin torunu Rüstem üzerine Mihrevân'a yürürken, ed-Dâî'nin bizzat kendisi, İspehbed Karî'nin isyan ettiği dağlık bölgelere taarruz etti. Buralarda tekrar sükûneti sağladıktan sonra Âmül'e döndü.³⁶⁷

Böylece Taberistan-Deyleman sınırındaki Kelâr ve Şalûs şehirlerinde, Tahirîler'e karşı başlatılan isyana önderlik etmesi için davet edilerek 250 (864) yılının sonuna doğru Taberistan'a gelen Hasan b. Zeyd, yaklaşık dört yıllık bir mücadeleden sonra Taberistan'ı hâkimiyeti altına aldı. Aslında iki yıldan az bir zamanda Taberistan'ı ele geçirmişti ancak Tahirîler, Horasan'dan aldıkları destekle onu Taberistan'dan çıkarttılar. Bundan sonra Hasan b. Zeyd Deylemli askerlerin de yardımı ile iki yıla varan bir mücadele neticesinde Tahirîler'i buradan çıkararak bölgeye tekrar hâkim olmayı başardı (254/868). Hasan b. Zeyd bölgeye tamamen hâkim olduktan sonra, valilerine bir tamim gönderdi; *İtikadî ve amelî konularda sadece Kitap, Sünnet ve Hz. Alî'den gelen sağlam rivayetlere uyulması, Hz. Alî'nin ümmetin en üstünü olarak benimsemesi, cebir ve teşbihe kail olmaktan uzak durulması, tevhid ve adli benimseyen muvahhitlere tuzak kurulmaması, Şîa'nın aleyhinde çalışılmaması ve Allah ve Emirü'l-Mü'mininin düşmanlarının faziletine dair rivayette bulunulmaması*, gibi maddeleri içeren bu tamimin bütün Taberistan'da uygulanmasını emretti³⁶⁸ ve bunlara muhalefet edenlerin cezalandırılacağını da ayrıca vurguladı.³⁶⁹

Hasan b. Zeyd'in bir devlet kurması akrabalarının da ilgisini çekti. Pey der pey yanına gelmeye başladılar. Abbasî-Ehlibeyt savaşları sebebiyle birçok Ehlibeyt mensubu, bulunduğu yerden göç etmek zorunda kalmıştı. Bunlar kendilerine sığınacak mekânlar arıyorlardı. Bir Ehlibeyt mensubunun kurmuş olduğu devletten daha iyi bir melce bulunamazdı. Bu sebeple, başta Hicaz, Suriye ve Irak'tan olmak üzere, çok sayıda Alevî akın akın Hasan b. Zeyd'in yanına geldiler.³⁷⁰ O kadar ki, 300 civarında akrabası,

367 İbn İsfendiyar, 239.

368 Mar'aşî'ye göre tamim Deylem ve Gilan'ı da kapsamaktadır (*Mar'aşî*, 134). Ayrıca tamimde; Namazda besmelenin açıktan okunması, kunut dualarının sabah namazında okunması, cenaze namazının 5 tekbirle kılınması, mest üzerine meshin terk edilmesi, ezan ve ikamete 'haya ael-hayri'l-amel' cümlesinin eklenmesi gibi maddelerde yer almaktaydı.

369 İbn İsfendiyar, 240; Cûşemî, 128.

370 İbn İsfendiyar, 243. İbn İsfendiyar bu kimselerin adedinin çok olduğunu belirtmek için

onun korumalığını yürütmek üzere her an onunla beraber hareket etmekteydiler. Üçüncü Zeydî devlet başkanı Nasır el-Utrûş bu durumu şu şekilde tasvir etmiştir:

*Akrabaları ile yürüdüğünde İbn Zeyd,
Gökte yıldızlarla çevrili dolunay gibidir.*³⁷¹

2. Bağdat'la İlişkiler

Hasan b. Zeyd'in Bağdat ile olan ilişkileri bir manada Rey bölgesine hâkim olma mücadelesi şeklinde cereyan etmiştir. Bu ilişkiler içerisine, Irak bölgesindeki isyankâr Alevîler ile olan irtibatını da katmak gerekir. Zeydîler'in Taberistan'da ayaklandıkları sırada, Irak'ta da benzer olaylar meydana geliyordu. Bunların en önemlisi büyük Zenç isyanıdır. Abbasîler, bu ayaklanmalarla da uğraşmak zorunda idiler. Bu isyanların Taberistan'da bir Zeydî devletin kurulmasını kolaylaştırdığı söylenebilir. Hasan b. Zeyd bir taraftan Taberistan'da Tahirîler ile mücadele ederken, bir taraftan da Irak'taki Alevîler'le irtibatını sürdürdü. 252'de (868) Kûfe'de yakalanan bir Alevî'nin cebinden Hasan b. Zeyd'den gelen mektuplar çıktı.³⁷²

Rey bölgesi ticarî ve sınaî açıdan önemli olduğu gibi, askerî açıdan da stratejik bir noktada idi. Doğu-batı ve kuzey-güney geçişi itibarı ile kavşak durumunda olması ve Taberistan'a yakınlığı Rey'in önemini daha da artırıyordu. Bu yüzden Hasan b. Zeyd Taberistan'a hâkim olduktan sonra, batıya güç göndermeyi ihmal etmedi. 250 (864) yılı içerisinde, Rey üzerine bir birlik gönderdi. 14 Zilkade 250/19 Aralık 864 tarihinde arkadaşları güneyden Demavend ve Fîruzkuh'u aldıktan sonra Rey sınırına ulaştılar. Bu yılın sonuna gelinmeden Rey Hasan b. Zeyd'le aynı ismi taşıyan bir akrabası tarafından fethedildi.³⁷³ Tahirî âmil buradan çıkartıldı. Yine bir diğer akrabası Muhammed b. Ca'fer, Rey'e vali tayin edildi. İki-üç yıl içerisinde Rey, Zeydîler'le Tahirîler arasında 4-5 kez el değiştirdi. ed-Dâî'nin ilk Rey valisi Muhammed b. Ca'fer iyi bir yönetim sergileyemedi. Reyîliler ondan memnun kalmadılar. Bunun üzerine Horasan valisi Muhammed b. Tahir, Muhammed b. Mîkâl komutasında bir ordu gönderdi.³⁷⁴ Rey Zeydîler'den

---

onları ağaç yapraklarına benzetmiştir (*İbn İsfendiyar, 240*).

371 Cüşemî, 129.

372 Taberî, IX, 370; Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed (ö. 453/1061), *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*, Leipzig 1923, s. 332.

373 Taberî, IX, 275.

374 İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (ö. 421/1030), *Tecâribü'l-ümem*, I-III, 1915; VI, 574.

geri alındı ve tekrar Bağdat'a bağlandı. Fakat bu durum uzun sürmedi. ed-Dâî Rey'in elden çıktığını duyunca, Vacin adlı komutanı emrinde ikinci bir ordu gönderdi. Vacin, Tahirîler'i mağlup etti ve Rey'i ikinci kez Zeydîler adına fethetti.³⁷⁵ Fakat Tahirîler bu önemli mevkiyi bırakmak niyetinde değillerdi. Muhammed b. Tahir büyük çabalarla ed-Dâî'nin adamlarını esir ederek bir kez daha Rey'i geri almayı başardı ve bu zaferi Bağdat'a bildirdi.³⁷⁶

Bir müddet sonra ed-Dâî'nin müttefiki ve destekçisi Deylemi lider Cüstan b. Vahsudan ile ed-Dâî'nin adamları Ahmed b. İsa ve Hüseyin b. Ahmed el-Kevkebî beraberce Rey'i tekrar fethettiler. Bu ittifak Cüstan b. Vahsudân'ın isteği ile gerçekleşmişti. Cüstan'ın desteği ile Zeydîler Rey'den sonra batıya doğru ilerleyişlerini sürdürdüler. Kazvin, Ebher ve Zencan'ı da ele geçirdiler.³⁷⁷

İbn İsfendiyar'a göre bu olay 254'te meydana gelmiştir. Taberî de, Deylemî-Zeydî ittifakı ile Rey'in fethedildiğinden kısaca bahseder ama ona göre hâdis 252'de meydana gelmiş ve Cüstan b. Vahsudân Rey halkından 2 bin dirhem aldıktan sonra şehri terk etmiştir.³⁷⁸ Cüstan b. Vahsudân 254'ten önce Hasan b. Zeyd'den desteğini çektiğine göre Taberî'nin verdiği rakam daha doğru görünmektedir.

Abbasîler ile Tahirîler arasında, yönetim sorumluluk sınırı olarak Hemedan tesbit edildiğinden,³⁷⁹ Cüstanî-Zeydî ittifakının Hemedan'a yaklaşması, Abbasî Devletini harekete geçirdi. Rey-Hemedan hattı üzerindeki bütün şehirler, Hasan b. zeyd tarafından, ele geçirilince, Bağdat duruma müdahale etme ihtiyacı hissetti. Halife Müstâîn-Billâh, İsmail b. Ferrâşe komutasında Hemedan'a bir ordu gönderdi.³⁸⁰ Ordunun görevi küzey-doğudan gelen Deylemî-Zeydî akınlarına karşı Irak sınırını korumaktı.³⁸¹

Bundan bir müddet sonra, Cüstan b. Vahsudan'ın isteği üzerine, Rey'in fethi için Hasan b. Zeyd tarafından gönderilen, Kasım b. Ali, Tahirîler'in Rey valisi Abdullah b. Azîz'i tutuklayıp Hasan b. Zeyd'e gönderdi. Abdullah b. Aziz gelir gelmez idam edildi. Bu haber halifeye ulaştınca, Halife Mu'tez,

375 Taberî, IX, 275.

376 Taberî, IX, 309.

377 İbni İsfendiyar, 243.

378 Taberî, IX, 372.

379 Taberî, IX, 272.

380 Taberî, IX, 272.

381 Taberî, IX, 272.

Tahirîler’i devreden çıkararak bizatihi kendisi Zeydîler ile mücadele etme kararı aldı. Musa b. Boğa ve Müflih es-Saymerî komutasında Zeydîler’e karşı güç gönderdi. Musa, Kazvin’de Hasan b. Zeyd’in adamları ve Cüstan b. Vahsudân’dan müteşekkil ittifak ile karşılaştı. Yapılan savaşta, tecrübeli Musa b. Boğa, Zeydîleri ağır bir yenilgiye uğrattı. Komutan el-Kevkebî Deylem’e kaçtı.³⁸²

Musa b. Boğa ve arkadaşları Kazvin’den sonra Rey’i de ele geçirdiler. Amaçları sadece Rey’i kurtarmak değil Taberistan’ı da ele geçirmektir. Bu amaçla komutan Müflih, emrine verilen ordu ile Kûmis’e, oradan da Cürcan’a kadar ilerledi.³⁸³

Taberistan, güneyden tamamen Elburz sarp dağları ile çevrili olduğundan ve bu dağların güvensizliğinden dolayı, buraya nüfuz etmek isteyen ordular, Cürcan’ı dolaşmak zorunda idiler. Abbasî komutan Müflih de, Cürcan’a oradan da batıya dönerek Cürcan-Taberistan sınırındaki, Temîşe’ye geldi. Hasan b. Zeyd müttefiki İspahbed Badüsban ile 10 bin kişilik bir ordu hazırladı. Müflih Temîşe’yi geçip Sarî’ye saldırdı. Sarî valisi Hasan b. Muhammed el-Akîki bir müddet savunma yapmasına rağmen fazla dayanamadı; darmadağın edildi. Müflih, Sarî’yi aldıktan sonra Âmul’e saldırdı, Hasan b. Zeyd hiç karşı koymadan batıya doğru geri çekildi ve her zaman olduğu gibi Deyleman’a sığındı. Müflih, Taberistan’ı ele geçirdi. Hasan b. Zeyd’in evini tahrip etti. (255/869).³⁸⁴

Hasan b. Zeyd, Deylemliler’den yardım istedi ise de gerekli yardımı sağlayamadı. Deylemliler doludizgin üzerlerine gelmekte olan Müflih’ten çekindiler. Mamafih bu sefer de imdadına Bağdat’taki karışıklıklar yetişti. Müflih tam rakibini köşeye sıkıştırmıştı ki Rey’de bulunan Musa b. Boğa tarafından geri çağrıldı. Zira Bağdat’ta Türkler’in çıkardığı karışıklıklardan endişelenen Halife Mu’tez’in annesi, orduyu geri çağırılmıştı. Bu durum Hasan b. Zeyd’in muhaliflerini çok endişelendirdi. Onlar ed-Dâî’nin Taberistan’ı istila etmesi üzerine burayı terk etmişler ve Müflih’le beraber geriye dönüp evlerine yerleşmişlerdi. Müflih’in görünür bir sebep yokken dönüş kararı alması, onları hem hayrete hem de üzüntüye şevketti. Müflih başlangıçta konu ile ilgili sualleri cevapsız bıraktı. Daha sonra ne olursa olsun Musa b. Boğa’ya muhalefet edemeyeceğini kendilerine bildirdi.³⁸⁵ Bu muhalifler tekrar Hasan b. Zeyd’in insafına terk edildiler.

382 Taberî, IX, 378; İbn İsfendiyar, 244; İbn Haldun, *el-İber*, 23.

383 İbn İsfendiyar, 244.

384 Taberî, IX, 382.

385 Taberî, IX, 406; İbn İsfendiyar, 244.

Müflih ayrıldıktan sonra ed-Dâî tekrar Taberistan'a döndü. Daha sonra Rey valisi Abdülaziz b. Ebî Dülef, Rey'i boşalttı. Bunun üzerine ed-Dâî adamlarından Düleys diye meşhur olan Kasım b. Ali'yi buraya gönderdi. İbnü'l-Esîr'e göre Kasım b. Ali de Muhammed b. Ca'fer gibi son derece kötü bir yönetim sergiledi; şehrin demirden mamul kale kapılarını söküp, Taberistan'a gönderdi.³⁸⁶

Müflih'in ayrılmasından sonra Tahirîler de Taberistan'dan tamamen ümitlerini kestiler. Abbasî ordusunun Hemedan'a gelmesi, ne Tahirîler'in giderek güç kaybetmesine mâni olabildi, ne de Zeydîler'in batıya doğru ilerlemesine. Tahirîler Zeydîler'le başa çıkamadılar. Yaklaşık 4–5 yıllık bir mücadele sonunda Taberistan âmili Süleyman b. Abdullah ve onun yardımcısı Muhammed b. Evs Horasan'dan ayrılıp Bağdat'a gittiler.³⁸⁷

Böylece Bağdat yönetimi Hasan b. Zeyd'e yönelik, bu ilk doğrudan teşebbüsünde başarılı olamadı. Bu iş peydey pey Horasan'ı ele geçirmekte olan Saffârî Ya'kûb b. Leys'e havale edildi.

3. Saffârî Ya'kûb b. Leys ile Mücadelesi³⁸⁸

Hasan b. Zeyd'in Taberistan'a hâkim olmaya çalıştığı yıllarda gerek Irak'ta gerekse Horasanda isyanlar ve birtakım anarşik hadiseler zuhur

386 İbnü'l-Esîr, VII.

387 Taberî, IX, 399.

388 Saffarîler'in kurucusu Ya'kûb b. Leys'dir. Sistan'da bakırcılık yapan bir aileye mensup olduğundan kendisine Saffâr (Bakırcı) denmiştir. Hasan b. Zeyd ise Ya'kûb'a savaşlardaki büyük sebat ve direnci sebebiyle sendân (örs) lakabını takmıştı. Ya'kûb ilk defa, Sistan'da Tahirîler'e isyan eden Salih b. Nasr hareketine katılarak tarih sahnesine çıktı. Daha sonra Salih'le araları açıldı. Yapılan savaşta Ya'kûb onu mağlup ederek Sistan'a hâkim oldu. (247/861). Böylece Ya'kûb daha sonra oldukça genişleyecek, ta Bağdat kapılarına dayanacak olan güçlü hareketine başlamış oldu. Önce Tahirîler'in hâkimiyetine son vererek tam bağımsızlığını ilân etti. (253/867). İleri hareketine devam ederek, büyük bir muvaffakiyetle Bağdat yakınlarına kadar geldi. Aslında çok mütevazı bir isteği vardı. Bağdat'a emniyet müdürü (sahibü-ş-şurta) olmak istiyordu. Halife Mutemid buna razı olmadı. Veliht Muvaffak'ı onu durdurmakla görevlendirdi. Veliht, Ya'kûb'u karşılamak üzere hareket etti ve beklenenin aksi oldu. Ya'kûb yenildi. Tekrar Bağdat'a saldırmak üzere hazırlık yaparken ruhunu teslim etti (265/879). (H. D. Yıldız, *BGBİT*, V, 429). Vasiyeti üzerine yerine kardeşi Amr geçti. Amr Bağdat'la barış cihetine gitti. Bununla beraber bir müddet sonra içine düştüğü hırs ateşinin kurbanı oldu; Sâmânîler'in hâkimiyetinde bulunan Mâverâünnehr'i halifeden istedi. Halife istemediği halde, gücünden çekindiğinden isteğini yerine getirdi; Bir taraftan da Sâmânî Emiri İsmail'e mektup yazarak Mâverâünnehr üzerindeki hâkimiyetinin sürdüğünü bildirdi. Neticede Saffarîler ile Sâmânîler karşı karşıya geldiler. Sâmânîler galip geldi. Amr esir edilerek Bağdat'a gönderildi (289/902). Amr'dan sonra çöküş aşamasına giren Saffarîler, nihayet Sâmânîler'in Sistan'ı da ele geçirmeleri ile hâkimiyetlerine son verildi. (298/811) (İbnü'l-Esîr, V, 326; H. D. Yıldız, *DGBİT*, V, 421–447).

etmekte idi. Bunlara bir de zaman zaman ortaya çıkan Bağdat'taki yönetim içi anlaşmazlıklar eklenince Hasan b. Zeyd'in işi daha da kolaylaştı. Bu karışıklıklar onun daha rahat hareket etmesini ve gözlerden uzak kalmasını sağladı. Gerek Abbasîler gerekse Tahirîler çıkan karışıklıklarla uğraşmak zorunda idiler. Bu dönemde ortaya çıkan isyanların en önemlileri Irak'taki Zenc ve Horasan'daki Ya'kûb b. Leys isyanlarıydı.

Horasan'ı idare eden Abbasî vali Muhammed b. Tahir, bölgeyi iyi yönetemiyordu. Merkezî hükümet ise Irak'taki büyük Zenc isyanı ile meşguldü. Hırslı ve kurnaz bir kişi olan Ya'kûb b. Leys es-Saffâr, bu zaatlardan istifade ederek isyan etti ve giderek güçlendi. Merkezî hükümetin karşı çıkmasına rağmen, Horasan ve çevre bölgelerdeki önemli merkezleri ele geçirdi. Tahirîler'in hükümrânlığına büyük ölçüde son verdi. Muhammed b. Tahir'in atadığı Sistan âmilini görevden uzaklaştırdı ve başkent Nişabur'u da ele geçirdikten sonra, Halife Mu'temid Alellah'a (256–279/870–892) mektup yazarak, Taberistan'daki Alevî hâkimiyetine son vermek istediğini bildirdi. Neticede Halife, Horasan yönetimini Ya'kûb'a vermek zorunda kaldı.³⁸⁹

Uzun zaman Ya'kûb'la mücadele eden Sistân Âmili Abdullah b. Muhammed es-Siczi ve kardeşleri Nişabur'a sığınmışlardı. Ya'kûb'un burayı da ele geçirmesi üzerine, bu sefer Taberistan'a Hasan b. Zeyd'e sığındılar. Birlikte Ya'kûb'a karşı asker toplamaya başladılar. Zaten Taberistan'a saldırma niyetinde olan Ya'kûb, Hasan b. Zeyd ed-Dâî'ye bir mektup yazarak, Abdullah ve kardeşlerini geri istedi. ed-Dâî'nin bu isteği kabul etmemesi savaş için yeterli sebep oldu.

Ya'kûb, Abbasîler adına Cürcan'ı yönetirken ed-Dâî tarafına geçen Ahmed b. Muhammed es-Sikkîni'yi Esterabad ve Cürcan karşılığında ikna edip yanına aldıktan sonra, Taberistan'ın giriş kapısı olan Temîşe'ye doğru harekete geçti (260/874). ed-Dâî, Temîşe boğazındaki köprüleri yıkıp, yolları tahrip ettiyse de, Ya'kûb'un Taberistan'a girmesine mani olamadı.³⁹⁰ Temîşe'den Taberistan'a giren Ya'kûb en yakın şehir olan Sarî'ye geldi. Sarî valisi Hasan el-Akîkî mukavemet edemedi; Âmül'e çekildi. Ya'kûb ise takibe devam etti. Zeydîler için birkaç kez yaşanan, Taberistan şehirlerini pey der pey düşmana terk ederek geriye çekilme olayı, bir kez daha yaşandı. Ya'kûb Âmül'e gelince ed-Dâî Rûyân'a, Ya'kûb Rûyân'a ilerleyince bu sefer Kelâr'a,

389 İbn İsfendiyar, 245; *Ayânü's-Şîa*, V, 90 (Evliaullah'tan naklen).

390 *Ayânü's-Şîa'da* Ya'kûb'u Taberistan halkının davet ettiğine dâir bir kayıt vardır (*A'yânü's-Şîa*, V, 91).

Kelâr'a gelince de Şirz'e çekildi. Ya'kûb, Şirz halkına haber göndererek, Hasan b. Zeyd'in teslim edilmesini istedi ise de onlar buna yanaşmadılar ve onu vermemek için canla başla mücadele ettiler. Bu savunmada Deylemliler kadınlar bile aktif rol aldılar. Reisleri Kevkebân, Hasan b. Zeyd'i himaye etmekte çok kararlı davrandı. Bütün bunlara geçit vermez sarp dağ engeli, bir de ardı arkası kesilmeyen yağmurlar eklenince, Ya'kûb hedefine ulaşamadı. Bu tabiat şartlarının güçlüğü karşısında, ağır zayıflar vererek geri dönmek zorunda kaldı.³⁹¹

Ya'kûb b. Leys'in Taberistan macerası yaklaşık 4 ay sürdü. Bu 4 ay içerisinde Taberistan halkı, savaşın getirdiği ağır sıkıntılara tekrar katlanmak zorunda kaldılar. Ya'kûb, Rûyân'ın en büyük şehri Kecûr'a otağ kurdu. Baskı ve zorlama ile halktan iki yıllık vergi topladı. Bu yüzden Rûyân'da ekmek sıkıntısı başladı. Rûyânlılar Ya'kûb'un tayin ettiği valiye itaat etmediklerinden çok ağır bir şekilde cezalandırıldılar. Hasan b. Zeyd'in birçok önemli adamı ister istemez karşı tarafa geçti. Ya'kûb bunların bir kısmını yönetimde görevlendirdi. Leys b. Fenâ'yı Rûyân bölgesine, İspehbed Badûsban'ı ise Taberistan bölgesine vali tayin etti. Ya'kûb Taberistan'ı ele geçirse de, Deylem'e nüfuz edemedi ve Horasan'a dönmek zorunda kaldı. Geri dönerken keyfiyeti bir mektupla makam-ı hilâfete arz etti. Önündeki bütün engelleri aştığını; köprüler tahrip edilip geçitler kapatılmasına rağmen Taberistan'a girdiğini, Hasan b. Zeyd'in Sarî'deki savunmasını kırdığını, Taberistan, Horasan ve dağlık bölgelerden gelen kimselerden oluşan ordusunu dağıtıp, birçoğunu katlettiğini, binlerce esir aldığını ve fakat sarp Şirz Dağı engelini aşamadığını, halifeye bildirdi.³⁹²

Hasan b. Zeyd'in mağlubiyeti üzerine Abdullah ve kardeşleri Rey'e sığındılar. Ya'kûb, vali Salâniyye'den mültecileri istedi ve aksi takdirde sonunun çok kötü olacağını bildirdi. Rey halkı bu tehditten çok korkmuştu. Neticede mülteciler Ya'kûb'a teslim edildiler. Ya'kûb acımasız bir şekilde onları katletti. Rivayete göre Nîşabur'da bu savunmasız tutuklular çiviyle duvara çakılarak öldürülmüşlerdir (260 / 873).³⁹³

Ya'kûb ayrılır ayrılmaz Hasan b. Zeyd, Deylaman'dan Taberistan'a döndü. Ya'kûb'a yardım edenleri cezalandırdı; Şalûs'u yakıp yıktı, arazileri

391 Taberî, IX, 509; İbn İsfendiyar, 246. Müneccimbaşına göre bu savaşlarda Ya'kûb'un tam 40.000 askeri telef olmuştur (*Müneccimbaşı, II, 412*).

392 Taberî, IX, 509.

393 H. D. Yıldız, *DGBİT*, V, 426.

Deylemliler'e iktâ etti.³⁹⁴ Vakit geçirmeden Cürcan'a gitti ve orada Ya'kûb tarafından serbest bırakılan kardeşi Muhammed'le buluştu.³⁹⁵

4. Cürcan'a Hâkim Olması ve İç Karışıklıklar

Hasan b. Zeyd, Taberistan'a hâkim olduktan sonra, gerek batı gerekse doğu yönünde ilerlemeye gayret etti. Onun batı yönündeki gayretleri ve bunların bizzat Abbasî halifeleri tarafından nasıl durdurulduğu yukarıda anlatılmış olduğundan burada doğudaki faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

Taberistan'ın doğusunda Cürcan eyaleti yer almaktadır. Taberistan ile Cürcan iklim, insan yapısı, dinî ve mezhebi oluşum gibi çeşitli noktalarda farklılıklar arz etmektedirler. Burada özellikle insan yapısı ve mezhep durumu hakkında kısaca durmakta yarar görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, IV. asır İslâm coğrafyacılarından Makdisî, Cürcanlılar'ın ince ruhlu, mürüvvet sahibi, vakur ve iyi ahlâklı kimseler olduklarını, Cürcan'da mezhep kavgalarının çok fazla yaşandığını, kavgaların odağında Deylemliler ile Sâ mânî Türkleri'nin yer aldığını, burada hâkim mezhebin ise Hanefî mezhebi olduğunu kaydetmektedir.³⁹⁶

Taberistan-Cürcan sınırında stratejik öneme sahip Temîşe şehri yer almaktaydı. Taberistan'ın giriş kapısı mahiyetinde olan bu şehre, Kisrâ Enûşirvan, başta Türk akınları olmak üzere, Taberistan'a yönelik saldırıları engellemek maksadıyla, dağlık bölgeden başlayıp Hazar Denizi'nin içlerine kadar uzanan bir set yaptırmıştı.³⁹⁷

Temîşe, Taberistan ile Cürcan arasında tam bir dar geçit durumunda idi. Hasan b. Zeyd, Cürcan'a ilk defa Zilhicce 253'de (Aralık 867), kayınbiraderi Muhammed b. İbrahim ile Leşkeristân-ı Deylemî komutasında bir ordu göndermişti. Bunlar 253 (867) yılının son ayı ile 254 (868) yılının ilk iki ayını bu bölgede geçirdiler. Ancak Deylemliler ganimet olmadığını görünce Muhammed'i terktiler. Bu sebeple o da peşlerinden Taberistan'a dönmek zorunda kaldı.³⁹⁸

Rey'in fethinden sonra Muhammed b. İbrahim tekrar Cürcan'a gönderildi. Cürcan halkı Muhammed'e boyun eydi. Böylece bu sakin ve itaatkâr ülkede kolay bir şekilde hâkimiyet sağlanmış oldu.³⁹⁹

394 Taberî, IX, 512.

395 İbn İsfendiyar, 246.

396 Makdisî, *Ahsenüt-tekâsîm*, 358.

397 İbn Rüşte, 150.

398 İbn İsfendiyar, 242.

399 İbn İsfendiyar, 243.

Taberistan'dan geri çağırılan Abbasî komutan Müflih, Cürcan valiliği ümidi ile bu bölgeye gitmişti. Ancak Halife Mutez-Billâh'ın yönetimi Ahmed b. Muhammed es-Sikkîni'ye vermesi üzerine Müflih Irak'a döndü.⁴⁰⁰ Müflih'in ayrılmasından sonra Hasan b. Zeyd, Cürcan'a davet edildi. O da bu bölgeye gelip hâkimiyetini kurdu. Horasan valisi Muhammed b. Tahir buna mani olmak için büyük masraflarla bir ordu hazırlayıp bölgeye gönderdiyse de başarılı olamadı. (257/871).⁴⁰¹

Hasan b. Zeyd, Taberistan'dan ayrılınca müttefiki Leys b. Fena, Âmül'de isyan etti. Bunun üzerine o da Taberistan'a döndü. O dönünce bu sefer Deylemliler Cürcan'da, gayri meşru işlere tevessül ederek ahaliyi rahatsız etmeye başladılar. Evlere gizlice girip hırsızlık yapıyorlardı. Hasan b. Zeyd'in Cürcan'daki vekili Muhammed b. İbrahim, bunlarla başa çıkamadı; ona itaati reddettiler. Muhammed durumu bir mektupla devlet başkanına bildirdi. Mektupta şöyle diyordu:

*“Sen Deylemliler'in ne iğrenç bir karaktere sahip ve otoriteye karşı çıkmaya ne derece meyyal olduklarını biliyorsun. Bana itaat etmiyorlar ve ahaliyi taciz ediyorlar.”*⁴⁰²

Devlet başkanı ed-Dâî Hasan b. Zeyd ise Leys isyanı ile meşgul olduğundan Cürcan'a dönemedi, kardeşi Muhammed'i gönderdi. Muhammed gelince Deylemliler'in lideri Dekiyye bir kısım adamlarını alarak, İsferyin'de bulunan Tahirî komutan Hârûn eş-Şârî'nin yanına gitti ve Cürcan'a saldırması için onu tahrik etti. Bunun üzerine beraberce Cürcan'a yürüdüler. Diğer Deylemliler de onlara katıldı. Bu müttefik güçle başa çıkamayan Muhammed b. İbrahim ve Muhammed b. Zeyd, çaresiz Taberistan'a dönmek zorunda kaldılar.⁴⁰³

Deylemliler'in Hârûn eş-Şârî'nin saflarına katılmalarındaki ana gaye, ganimet elde etmektir ama eş-Şârî onlara istediklerini veremedi. Ganimet anlaşmazlığı ittifakı böldü. Bunun yanı sıra Cüncanlı lider İshak, Deylemliler'in güvenilmez insanlar oldukları hususunda eş-Şârî'yi aydınlatıp ikna edince eş-Şârî, Deylemliler'den uzaklaştı. Aralarındaki ilişkiler tamamen bozuldu. Deylemliler, Hazar Denizi kenarındaki Süleymanabad'da toplandılar. Tehlike arz eden bu durum karşısında Cürcan halkı her an bir barbarlıkla karşı karşıya gelebileceği endişesine

400 İbn İsfendiyar, 244.

401 İbnü'l-Esir, V, 248.

402 İbn İsfendiyar, 246.

403 İbn İsfendiyar, 246.

kapıldı. Ama eş-Şârî onlara fırsat vermedi. Cürcanlılar ile işbirliği yaparak bu eski dostlarını ağır bir şekilde cezalandırdı ve çoğunu kılıçtan geçirdi.⁴⁰⁴

Deylemliler'in bu şekilde tecrit ve tenkil edilmeleri, onların çok yardımını gören ama aynı zamanda gayri meşru işlere bulaşmamaları için çok uğraşan Hasan b. Zeyd'i, ziyadesi ile sevindirdi.⁴⁰⁵ Çünkü büyük bir problemden dolayı olarak kurtulmuştu. Öte yandan Abbasiler'le işbirliği yaparak Taberistan'a hâkim olma sevdasına kapılan Leys b. Fenâ, onlarla anlaşmazlığa düşerek katledilince, Hasan b. Zeyd, Taberistan'da yeniden asayiş sağladı ve Cürcan'a hareket etti. O ulaşmadan önce eş-Şârî, epey ganimet toplamış olarak Horasan'a döndü. Cürcan'a gelen ed-Dâî, eş-Şârî ile işbirliği yapan birçok sivil insanı öldürdü ve mallarına el koydu.⁴⁰⁶

Hamza b. Yûsuf es-Sehmî (ö. 427/1036), gerek Hasan b. Zeyd gerekse Deylemliler'in Cürcan'daki faaliyetleri hakkında daha tarafsız bilgi vermektedir. Ona göre Deylemliler'in ahaliye verdikleri rahatsızlıklardan dolayı, bazı Cürcanlılar mallarını satıp Nişabur'a göç ettiler. Hasan b. Zeyd ise Cürcan'ın bazı ileri gelen, bilginlerini öldürttü. Bunlardan biri Ebû Hanîfe eş-Şehîd el-Esterabadî'dir.⁴⁰⁷

ed-Dâî'l-Kebir, Cürcan'a geldikten sonra da Deylemliler kanun dışı işlerine devam ettiler. Yağma ve hırsızlıktan menedilemiyorlardı. Bu yüzden ed-Dâî onları cezalandırdı. İbn İsfendiyar'a göre onlarca insanın el ve ayağını kestirdi.⁴⁰⁸ Bu sebeple birçok taraftarı onu terk ederek eski muhalif Karin b. Şehriyar'ın torunu ve halefi İspahbed Rüstem'e katıldı. Başından beri Zeydîler aleyhine olabilecek hiçbir fırsatı kaçırmayan Bavendîler, bu karışıklıklar sırasında da isyan ettiler. Karin b. Şehriyar'ın halefi Rüstem kendi hâkimiyet bölgeleri Firrîm'in doğusundaki Kûmis'i işgal ederek Vali Kasım b. Ali'yi hapsedti. Tahirîler'in Nişabur valisi Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî'den⁴⁰⁹ yardım istedi. Hasan b. Zeyd derhal Kûmis üzerine yürüdü.

404 İbn İsfendiyar, 247.

405 İbn İsfendiyar, 247.

406 İbn İsfendiyar, 247.

407 Sehmî, Ebu'l-Kasım Hamza b. Yûsuf (ö. 427/136), *Târîhu Cürcan*, Beyrut 1987, s. 521. Ebû Hanîfe el-Esterabadî rey ekolüne mensup bir fakih idi. Fetva makamıydı. Ehlibeýt'e düşman olduğu hususunda ed-Dâî'ye ihbar edildi. O da onu hapsedti. Ebû Hanîfe el-Esterabadî hapiste öldü. Öldükten sonra ed-Dâî'nin emri ile Cürcan'da cesedi asıldı. Memleketi Esterabad'dan bir gurup insan gece gizlice cesedi kaçırarak Cürcan kabristanlığına defnettiler ve kabri tespit edilerek kabrinden çıkarılmaması için kabrin üstünü tesviye ederek gizlediler. (*Sehmî*, 521).

408 İbn İsfendiyar, 248.

409 Ahmed b. Abdullah, Herat yakınlarındaki Hucistan'dandır. Tahirîler adına hareket edeceğini ilan ettiği halde, onlar adına hutbe okumadı. Nişâbur'u hem Tahirîler'e hem de

Bölgeyi işgalden kurtardığı gibi Rüstem'i de cezalandırdı.⁴¹⁰

Bu sırada Hasan b. Zeyd'i derinden sarsan bir olay meydana geldi. Çok sevdiği, başından beri çok büyük yardım ve desteğini gördüğü kayınbiraderi Muhammed b. İbrahim vefat etti. Acı haber üzerine kumandayı kardeşi Muhammed'e bırakarak geri döndü. Tam bu sırada Nişabur ordusu da Cürcan'ı işgal etti.⁴¹¹ Bunun üzerine ed-Dâî kardeşine haber göndererek derhal orduyu daha batıya, Temîşe'ye doğru çekmesini istedi. el-Hucistânî, Ribat-ı Hafs'a kadar onları takip etti. Cürcan'ın öteki yakasındaki Bekrâbâd'a karargâhını kurdu. Birçok kimseyi hapsettiği gibi, tüccarların mallarına da el koydu ve bölgeyi yakıp yıktıktan sonra Nişabur'a geri döndü. (266/879).⁴¹²

ed-Dâî'nin el-Hucistânî karşısında zor duruma düşmesi, uzun zamandan beri onun Sarî valiliğini yürüten, Hasan b. Muhammed el-Akîkî'yi baş olma sevdasına sürükledi. Halk arasında ed-Dâî'nin tutuklandığına dair bir şayiye yayarak, halktan zorla biat almaya başladı. Biat etmeyenlerin boynunu vurdu. ed-Dâî'nin ordusu ile yaklaşmakta olduğu haberini alınca da kaçıp Esterabad'da bulunan İspehbed Rüstem'e sığındı.⁴¹³

ed-Dâî, Esterabad'a doğru yürüyüşüne devam etti. Rüstem'in karargâhına yaklaşıldığında, 500 atlı seçerek geceleyin yola çıkardı. Gün ışımadan ani olarak Rüstem'e baskın yapmalarını emretti. Rüstem bu ani baskına karşı koymaya fırsat bulamadan canını zor kurtarabildi.⁴¹⁴ Aynı şekilde üç arkadaşı ile ovalara doğru firar eden el-Akîkî ise Muhammed b. Zeyd tarafından yakalanarak, ed-Dâî'nin huzuruna getirildi. el-Akîkî eman dilemeye çalıştı fakat ed-Dâî yüzünü başka tarafa çevirerek, Türk-i Rûmî adlı adamına el-Akîkî'nin başını vurmasını emretti.⁴¹⁵ Hatırı sayılır Alevîler'in şefaati fayda vermedi.⁴¹⁶ Sıra Rüstem'e gelmişti, Hasan b. Zeyd, kardeşi Muhammed'i onun üzerine gönderdi. Rüstem'in eman dilemesi üzerine canı bağışlandı ama malına el kondu ve bundan sonra ordu toplamaması

Saffarîler'e karşı savundu. 268/882'de daha önce çok eziyet ettiği iki hizmetçisi tarafından sarhoş iken öldürüldü.

410 İbn İsfendiyar, 248.

411 İbnü'l-Esir'e göre Hucistânî'nin Cürcan'a saldırmasının sebebi, Hasan b. Zeyd'in düşmanları Şerkuboğulları'na yardım etmesidir (*el-Kamil*, V, 252).

412 Taberî, IX, 552; İbn İsfendiyar, 248.

413 İbn İsfendiyar, 248; Müneccimbaşı, II, 413.

414 İbn İsfendiyar, 249.

415 Taberî, IX, 552; İbn İsfendiyar, 249; *A'yânü's-Şî'a'ya* göre Muhammed b. Zeyd el-Akîkî'yi Cürcan'da yakalayıp zincire vurarak Âmül'e göndermiş, burada Hasan b. Zeyd tarafından Sâdât-ı Ekâbir'in şefaatine rağmen boynu vurulmuştur (*A'yânü's-Şî'a*, V, 91).

416 *Mar'aşî*, 137.

hususunda kendisinden teminat alındı.⁴¹⁷

Böylece Taberistan ve Cürcan'da asayiş yeniden sağlanmış oldu. ed-Dâî kardeşi Muhammed'i Cürcan'a gönderip kendisi de Taberistan'a döndü. Bir müddet sonra hastalandı. 20 yıla yakın, Hazar Denizi'nin güney bölgelerinde oldukça çileli sayılabilecek bir hayat sürdürmüştü. Artık ata bile binemiyordu. Yaşı 70'e gelmişti. Bir yıl devam eden hastalığı sonunda, 19 sene 8 ay hükmettikten sonra 3 Recep 270'de (6 Ocak 884) pazartesi günü Âmül'de vefat etti.⁴¹⁸ Âmül'de daha önceden kendisi için yaptırmış olduğu türbeye defnedildi. Kubbemsi olan bu türbenin, hicrî IX. yüzyıl başlarında ayakta olduğu kaydedilmektedir.⁴¹⁹

5. Kişiliği

R. Strotman'a göre Alevîler arasında politik güç kazanma, ruhanî liderliği üstlenmekten geçiyordu. Ali taraftarları ruhanî liderliği üstlendikleri zaman ancak bir birlik teşkil edebilmişlerdir. Alevîler içerisinde ise bunu sadece, Kasım b. İbrahim er-Ressî ve Hasan b. Zeyd başarabilmiştir.⁴²⁰

Hasan b. Zeyd oluşturduğu bu birlik-beraberlik sayesinde, Ali taraftarları arasında çok nadir görülen bir işi başararak, Taberistan'da Alevî bir devlet kurdu.⁴²¹ Zira o Alevîler'de nadir görülen⁴²² bir kararlılığa ve güce sahipti. Zamanının emsalsiz kahramanlarından dirayetli bir devlet adamı ve yılmaz bir savaşçı idi.⁴²³

Hasan b. Zeyd dindar bir kimse idi. Dini ilimlere vâkıftı, şiir ile de ilgileniyordu.⁴²⁴ Taberistan'da gücünün doruğunda iken huzuruna gelen bir şair onu övmek maksadı ile şöyle bir şiir okudu:

417 İbn İsfendiyyar, 249.

418 es-Sâbî, 20; İbn İsfendiyyar, 249; Müneccebaşı, II, 413. Taberî'ye göre vefat ettiği ay Recep yahut Şaban ayıdır (Taberî, IX, 666).

419 Bazı müellifler Hasan b. Zeyd'in kabrinin Cürcan'da olduğunu kaydetmektedirler (msl. el-Menîni, *el-Fethu'l-Vehbî*, 481). Bu kabir Hasan b. Zeyd'in değil kardeşi Muhammed'in kabridir (krş. *Ayânü's-Şîa*, 91).

420 R. Strotman, "al-Zaydiyya", *İA*, 549–551.

421 Hasan b. Zeyd'in kurmuş olduğu bu devlet, çeşitli başlıklar adı altında ele alınmıştır. Bu başlıklar şu şekildedir: *ed-Devletü'z-Zeydiyye*, *ed-Devletü'l-Aleviyye*, *ed-Devletü'l-Haseniyye*, *ed-Devletü't-Taberistaniyye*. Bu teşekkül hiç şüphesiz müstakil bir devlet olma vasfını haizdir. Halil Edhem bu hususa şu şekilde değinmektedir: "250'de Taberistan'a sahip olan Alevîler sikke dahi darp etmiş olduklarından bu kısımda kendi başına bir devlet olmak üzere ahzi mevki edüp... (*Düvel-i İslâmiyye*, 171). Alevî Devletler hakkında daha geniş bilgi için bk. *A'yânü's-Şî'a*, V, 80 vd.

422 Fr. Buhl, "Hasan b. Zeyd", *İA*, V (I), 313.

423 Cüşemî, 127.

424 Fr. Buhl. *a.g.md*.

Allah birdir, İbn Zeyd'de birdir.

Buna şiddetle itiraz eden Hasan b. Zeyd, mısrayı “Allah birdir, İbn Zeyd ise kuldur” şeklinde düzelttikten sonra, şairi huzurundan kovdu. Makamından aşağı inerek secdeye kapandı.⁴²⁵ Bu olaydan sonra söz konusu şairle birkaç kez daha karşı karşıya geldiler. Şair gelip, şiir dili ile kendisinden özür diledi. Başka bir zaman, Mihrican günü bu şair Arapçadaki nefi edatı (la) ile başlayan bir şiir okudu. Hasan b. Zeyd kendinden emin bir şekilde şiirin nefi edatı ile başlamasının yanlış olduğunu söyledi. Şair fırsatı kaçırmadı. En yüce ifade olan şahadet cümlesinin nefi edatı ile başladığını belirterek, Hasan b. Zeyd'in övgü ve takdirini kazanmayı bildi. Bu zekâ dolu çıkışı sayesinde kendisini affettirdiği gibi on bin dirhem bahşış almayı da başardı.⁴²⁶

Hazar Denizi'nin güney bölgelerinde bir Zeydî Devleti'nin kurulması, bu bölgelerin İslâmlaşması açısından çok fazla bir değişiklik ortaya koymamıştır. Zira Taberistan zaten bu devletin kurulmasından yıllar önce İslâmiyet'i benimsemeye başlamıştı. Yerli hanedan Bavendîler'in 9. hükümdarı ve Hasan b. Zeyd'in en amansız muhalifi Karin b. Şehriyar Hasan b. Zeyd'in bu bölgeye gelişinden on yıl evvel (240/854) İslâm dinini kabul etmişti.⁴²⁷

Deyleman'a gelince, bilindiği gibi bu bölge Abbasîler tarafından fethedilemedi. Dolayısıyla Zeydîler'den önce burada İslâmiyet yayılma imkânı bulamadı. Halife Hârûnürreşîd 189'da Rey'e geldiği zaman, Deylem Melik'i Merzûbân b. Cüstan'ın, bizzat Halife'nin yanına gelerek, İslâm dinini kabul etmesi⁴²⁸, Deyleman'ın İslâmlaşmasının münferit hadiselerle sınırlı kaldığına işaret etmekten öte bir şey ifade etmez.

Deyleman'ın İslâmiyeti kabulü Hasan b. Zeyd zamanında başladı. Bununla beraber onun zamanında da iç bölgelere nüfuz edilemedi. Bu husustaki gelişmeler çok sınırlı kaldı. Deyleman'ın yaygın bir şekilde İslâm dinini kabul etmesi, ileride de anlatılacağı üzere Taberistan Zeydî devlet başkanlarının üçüncüsü Hasan b. Ali el-Utrûş zamanında meydana gelmiştir.

Abbâsî-Ehlibeyt mücadelesi de bölgenin İslâmlaşmasına, aynı zamanda Zeydîliğin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Abbâsî baskısından

425 Cüşemî, 130.

426 Cüşemî, 130.

427 E. Mercii, “Bavendîler”, *DİA*, V, 214.

428 Taberî, VIII, 316.

kaçarak, bölgeye sığınan Ali evlâdı ile gerek Rûyân gerekse Deyleman halkı arasında bir yakınlık meydana geldiğini yukarıda anlatmıştık. Deylemliler, Abbasîler'in baskılarından kaçarak Deylem'e sığınan Ali evlâdı vasıtasıyla İslam'la müşerref olmaya başlamışlardı.⁴²⁹

Hasan b. Zeyd, Zeyd b. Ali'ye nisbet edilen Zeydî mezhebine mensup idi.⁴³⁰ Zeydîyye ile Mu'tezile arasında çok yakın bir irtibat olduğunu daha önce ifade etmiştik. Bu iki mezhebin ilişkili olduklarının bir delili de Hasan b. Zeyd'in, aşırı bir şekilde Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini savunmuş olmasıdır. ed-Dâî'l-Kebir bir gün Âmül'de bir sokaktan geçerken duvarda, "Kur'an mahluk değildir, kim mahluk derse kâfir olur" şeklindeki, Müsevvide (Abbasîler)'den kalma yazıyı gördü. Atının dizginlerini çekip, bir müddet yazıyı öfkeli bakışlarla inceledikten sonra yoluna devam etti. O gittikten sonra mahalle sakinleri telâşla yazıyı kazıdılar. ed-Dâî itiyadı olmadığı halde aynı sokaktan geri döndü ve yazının kazındığını görünce halkın telâşını haklı çıkaracak şu sözü söyledi: "Allah'a yemin olsun ki kendilerini kılıçtan kurtardılar."⁴³¹

Aynı şekilde Hasan b. Zeyd'in hâkimiyetini sağladıktan sonra yayınladığı tamimde de Zeydîyye ile Mu'tezile arasındaki irtibat ve benzerliğin izlerini görmek mümkündür. Zira bu tamimde Mu'tezile'nin beş usulünün en başında yer alan *tevhid ve adl* terimlerine özellikle vurgu yapılmıştır. Ayrıca biat formatında "emri bil maruf nehî anil münker" maddesine de mutlaka yer vermiştir.

B. MUHAMMED b. ZEYD

1. Hasan b. Zeyd'in Yerine Geçmesi

Hasan b. Zeyd'in erkek evlâdı yoktu. Yerine kardeşi Muhammed'in geçmesini istiyordu. Hastalığı sırasında vasiyetini de bu doğrultuda yaptı; damadı Ebu'l-Hüseyin Ahmed'e, "derhal Âmül'e gelip yönetimi ele alması için" Muhammed b. Zeyd'e haber göndermesini emretti. Aynı zamanda herhangi bir boşluk doğmaması için Muhammed gelinceye kadar Damat, onun adına halktan biat alacaktı. Fakat Damat, ne Muhammed'e haber gönderdi ne de onun için biat aldı. Dahası Hasan b. Zeyd ölür ölmez

429 T. Yazıcı, "Deylem", *DA*, IX, 263.

430 İbn Haldun, *el-İber*, IV, 10.

431 Cüşemî, 132; İbn İsfendiyar, 241.

yönetime el koydu. 'el-Kaim bi'l-Hak' unvanını almayı bile ihmal etmedi.⁴³²

Bu sırada halkın bir kısmının onu desteklediği anlaşılmaktadır. Diğerlerini de kendi tarafına çekmesi fazla zor olmadı. İktidar imkânları ve hazinedeki para sayesinde, özellikle Deylemli liderlerin çoğu ona biat ettiler. Hatta Hasan b. Zeyd'i başından beri destekleyen İspahbed Badüşban ve zaten her zaman muhalifi olan İspahbed Rüstem de damada katıldılar.⁴³³

Muhammed ağabeyinin ölüm haberini alır almaz, derhal ordusu ile Taberistan'a doğru hareket etti. Rıbât-ı Hafs'a gelindiğinde Damat Ebu'l-Hüseyn'in kendi askerleri üzerindeki ayartma girişimlerine muttali oldu. İbn İsfendiyar'a göre Ebu'l-Hüseyn ta buralara kadar adamlarını göndererek, rüşvetle Muhammed'in askerlerini yanına çekmeye çalışmaktaydı. Hatta büyük paralarla Muhammed'e suikast düzenlemek bile istedi. Bunu başaramadı ama ordunun Cürcan'a geri dönmesini sağladı. Muhammed de ordusunun peşinden mecburen geri döndü. Damat için yakasını bırakmadı; Cürcan halkına para ve pahalı hediyeler göndererek, Muhammed'i Cürcan'a sokturmadı. Muhammed'in imdadına Râfi b. Herseme yetişti. Râfi Cürcanlılar'la savaşarak bölgeyi ele geçirdi ve Cürcan'ı Muhammed'e teslim etti.⁴³⁴

Muhammed b. Zeyd, Taberistan'dan yardımına müracaat edilinceye kadar Cürcan'da kaldı. Damat Ebu'l-Hüseyn, devlet başkanlığı görevini ancak 10 ay sürdürebildi. Taraftarlarından şahsî menfaat temini için para toplama yahut gasp etme cihetine gidince, yardım için Muhammed'e çağrı yapıldı. Bunun üzerine o da ordusu ile derhal Cürcan'dan hareket etti ve Cumâdelülâ 271'de (Ekim 884) Sarî'ye ulaştı.⁴³⁵

Muhammed b. Zeyd'e karşı koyacak gücü kendisinde bulamayan Ebu'l-Hüseyn batıya doğru çekilmeye başladı. Deylem sınırına kadar süren bir takip neticesinde bizzat Muhammed tarafından yakalanarak Âmül'e getirildi. Orada sorgulaması yapıp serbest bırakıldıktan sonra, Âmül fakihlerinin şikâyeti üzerine tekrar tutuklandı. Çünkü 10 aylık yöneticiliği sırasında hem hazineyi hesapsız kullanmış hem de insanlardan para gasp

432 es-Sâbî, 20; İbn İsfendiyar, 249; Mar'aşî. 138; *A'yânû's-Sî'a*, IX, 338.

433 İbn İsfendiyar, 250.

434 İbn İsfendiyar, 250. Muhammed'in iktidarı ele geçirmek için uğraştığı bu sıralarda Râfi b. Herseme'de Tahirîler'in Taberistan vali vekili olarak atanmıştı. Râfi'nin bir devlet politikası olarak Muhammed'e yardım etmesi mümkün olamaz. Çünkü Tahirîler ile Zeydîler her zaman birbirleri ile mücadele halinde olmuşlardır. Eğer bu rivayet doğru ise Rafi' bunu kendi kararı ile yapmış olmalıdır. Daha sonra, Horasan valiliğinden uzaklaştırılınca gidip Muhammed'e biat etmesi, Muhammed'e yardım edebileceği işaretini vermektedir.

435 İbn İsfendiyar, 250.

etmişti. Zimmetine geçirdiği paralara el konulduktan sonra, en yakın destekçisi Leysem-i Deylemî ile zincire vurularak, Sarî'ye gönderildiler. Bundan sonra bir daha da kendilerinden haber alınmadı. İbn İsfendiyar'a göre muhtemelen yolda öldürülmüşlerdir.⁴³⁶

Böylece yaklaşık 10 ay süren bu problem halledilmiş oldu. Hemen düzenlenen bir merasimle Muhammed devlet başkanı ilân edildi.⁴³⁷ Ağabeyi Hasan b. Zeyd'in *ed-Dâi'l-Kebîr* unvanına nispetle, ona da *ed-Dâi's-Sağîr* unvanı verildi. Artık Muhammed faaliyetlerine başlayabilirdi.

Bavendî Karin b. Şehriyar'ın ölümü üzerine yerine, torunu Rüstem geçmiş ve Zeydiler arasındaki bu ihtilâfta Rüstem, Damat Ebu'l-Hüseyn tarafında yer almıştı. Muhammed hâkimiyeti ele alır almaz, ilk iş olarak, Rüstem üzerine asker gönderdi. Rüstem'i sahip olduğu dağlık Firrîm bölgesinden sürüp çıkardı ve tacını tahtını elinden aldı. Daha sonra Saffârî emîri Amr b. Leys'in araya girmesi ile yıllık haracını muntazaman ödemek ve yeniden askerî güç oluşturmamak şartı ile affedildi.⁴³⁸

Hasan b. Zeyd, daha önceki Tahirî valilerin yaptığı gibi yönetim merkezi olarak Taberistan'ın Âmül şehrini seçmiş ve orada ikamet etmişti. Muhammed ise yıllarca valilik yaptığı Cürcan'ı tercih ederek, yönetimi oraya taşıdı.

2. Bağdat ve Râfi b. Herseme ile İlişkileri

Hasan b. Zeyd, Zeydiler'in hâkimiyet sahasını batıda Rey ve Kazvin'e kadar uzatmayı başarmıştı. Onun ölümünden birkaç yıl evvel Türk asıllı Abbasî komutan Özgütekin ile babası Astekin, Kazvin'i işgal ettiler.⁴³⁹ Daha sonra Muhammed'in iktidara gelişinin ikinci yılında, Kazvin'de bulunan Özgütekin, Rey'i de işgal etti. (Rebîülevvel 272/Ağustos-Eylül 885). Bunun üzerine Muhammed, Taberistan, Deylem ve Horasanlılardan oluşan kalabalık ordusu ile Cürcan'dan hareket etti. Demgan ve Semnan yolunu takip ederek Huvar'a, oradan da Rey yakınlarındaki Vehravan'a ulaştı.⁴⁴⁰ Burada meydana gelen savaşta Zeydiler, Irak ordusu karşısında çok ağır bir yenilgi aldılar.⁴⁴¹

436 İbn İsfendiyar, 251; Süyûtî, 525.

437 İbnü'l-Esîr, V, 407.

438 İbn İsfendiyar, 251.

439 Taberî, IX, 549.

440 Demgân, Semnân, Huvâr ve Vehrâvân, Taberîstan'ın güneyinde yer alan Kûmis bölgesine bağlı şehir merkezleridir. Elburz dağlarının güneyinde doğu-batı arasında uzayan bir hat üzerinde yer almaktadırlar. Rey'den Cürcan yahut Nişabur'a hatta Elburz dağlarının geçilmezliği ve güvensizliği nedeni ile Taberistan'a bile bu hat üzerinden gidilmekteydi.

441 İbn Haldun, *el-İber*, III, 332; İbnü'l-Esîr, V, 418.

Cürcan, Muhammed'in buradan ayrılışını müteakip Tahirîler'in Horasan valisi Râfi' b. Herseme⁴⁴² tarafından işgal edildiğinden, Muhammed tekrar Cürcan'a dönemedi, kuzeye Larican'a gitti.⁴⁴³ Ertesi yıl Horasan'daki karışıklıklar sebebiyle Râfi, Cürcan'dan ayrılmak zorunda kalınca, Muhammed sahil yoluyla tekrar buraya döndü. Dönerken Âmul'de bir müddet kalarak büyük bir merasimle oğlu Zeyd'i sünnet ettirdi ve onu kendisine halef tayin ederek; adına sikke bastırıldı ve hutbe okuttu. (273/889–887).⁴⁴⁴

Daha önce Muhammed, Karin b. Şehriyar'ın torunu Rüstem'i hâkim olduğu bölgeden sürüp, çıkardığında, Saffârî Amr b. Leys'in araya girmesi ile barış sağlanmıştı. Rüstem barış şartlarına aykırı davranmış olmalı ki Muhammed onun mallarını müsadere etti. Bunun üzerine Rüstem de kaçıp Horasan valisi Râfi'ye sığındı ve Cürcan'a saldırması için onu tahrik ve teşvik etti.⁴⁴⁵

Bu arada Râfi' de Horasan'daki asayişli sağlamıştı. Rüstem'in kendisine sığınmasından 7 ay sonra onu da ordusunun başına geçirerek Cürcan üzerine yürüdü ve Cürcan'ı işgal etti (275/891).⁴⁴⁶ Muhammed hiç karşı koymadan batıya doğru çekilerek, Esterabad ile Temîşe arasındaki Cüheyne kalesine kapandı. Tam 6 ay, yiyecek sıkıntısı baş gösterinceye kadar, arkadaşları ile burada savunma yaptı. Ama direnmeyi daha fazla sürdüremedi. Kaleyi Râfi'ye bırakarak, Temîşe'ye çekilmek zorunda kaldı. Oradan düşman takibi sebebiyle daha batıya, Kecûr'a geriledi (Zilhicce 277/Mart 891). Kecûr'da bir müddet daha savunma yaptı.⁴⁴⁷ Muhammed, Kecûr'da savunma yaparken Râfi kendisi Şalûs'da kalıp başta komutanı Muhammed b. Hârûn olmak üzere, diğer mütteliklerini Muhammed üzerine şevketti. Muhammed de Deylemli askerler ve Rûyân bölgesinden özellikle Kelâr'dan aldığı destekle savunma yapıyordu. Karşı tarafı zaman zaman zora sokmasına rağmen düşmanı püskürtmeyi başaramadı. Deyleman'a sığındı.⁴⁴⁸

Cüstanî reis Cüstan b. Vahsudân, Muhammed'e yardım etmek

442 271/884'de Halife Mu'temid (256–279/870–892) daha önce hâkimiyetlerine son verilen Tahirîler'i tekrar Horasan'a hâkim kılmak amacıyla Amr b. Leys'i azlederek yerine Muhammed b. Tahir'i tayin etti. Ancak o Horasan'a gitmedi, yerine Râfi b. Herseme'yi vekil olarak atadı (*Zirikî, III, 36*).

443 İbn İsfendiyyar, 252.

444 İbn İsfendiyyar, 252.

445 Mar'aşî, 139.

446 İbnü'l-Esîr, V, 434.

447 Mar'aşî, 139.

448 Mar'aşî, 139.

maksadıyla bulunduğu dağlık bölgeden aşağı inince, Râfi buna fırsat vermemek için bizzat kendisi Şalûs'dan hareketle Tâlekân yoluyla Cüstan'ın hâkimiyet sahasına girdi ve burayı tahrip etti (Safer 278/Mayıs 891). Cüstan, Muhammed'e yardımdan vazgeçmek zorunda kaldı. Râfi, Deylem içlerine kadar girmesine rağmen Muhammed'e ulaşamadı. Zira o, Râfi'nin Deylam içlerine girmesi üzerine daha kuzeye Gilan'a geçti.⁴⁴⁹

Taberistan halkı bu takip sırasında sıkıntılı günler geçirdiler. Yerli hanedanlar işgalden sonra hemen Râfi'nin tarafına geçtiler. Râfi zahirelere el koyduğundan, fiyatlar yükseldi, yiyecek sıkıntısı baş gösterdi.⁴⁵⁰

Yaklaşık iki yıl devam eden bu meşakkatli takip Râfi açısından tam bir başarı elde edilemeden sona erdi. Râfi' Muhammedi elinden kaçırdıktan sonra başlarında komutanı Muhammed b. Hârûn olmak üzere ordusunun bir kısmını Taberistan'da bırakarak kendisi, Deylem Irak sınırında bulunan müstahkem Kazvin şehrine oradan da Rey'e geçti. Râfi ayrıldıktan sonra Muhammed Taberistan'a döndü. Râfi'nin komutanı Muhammed b. Hârûn ve müttefiki İspahbed Rüstem, Şalûs'da garnizon kurmuşlardı. Muhammed b. Zeyd'i buraya sokmadılar.⁴⁵¹ Daha sonra bunlar Râfi, Amr b. Leys mücadelesi esnasında, Râfi'nin isteği üzerine Taberistan'dan ayrılıp, ona yardıma gittiler.

Bu arada Bağdat'ta önemli hadiseler yaşandı. Halife Mu'temid'in ölümünden sonra yerine Mu'tezid (279–289/892–902) geçti ve Horasan yönetimini Saffarîler'e verdi. Râfi'yi de Horasan valiliğinden azletti. Râfi'nin bu karara karşı çıkması üzerine Mu'tezid, Dülefliler'den⁴⁵² Ahmed b. Abdülaziz b. Ebî Dülef'i Irak valiliğine atadı ve emrine bir ordu vererek Râfi üzerine gönderdi. Irak ordusu Râfi'yi mağlup ederek Rey'den uzaklaştırdı. (Zilkade 278/Ocak-Şubat 892).⁴⁵³

Bu durumda Râfi üç düşmanla birden karşı karşıya gelmişti. Üçüyle aynı anda mücadele edecek güce sahip değildi. Horasan'ı yeniden ele

449 İbn İsfendiyar, 254.

450 İbn İsfendiyar, 253; İbnü'l-Esîr, V, 434.

451 Mar'aşî, 139; krş. *Ayânüş-Şia*, IX, 338.

452 Dülefi Hanedanı 825/897 yılları arasında el-Cibâl bölgesinde hüküm süren bir hanedanıdır. Arap asıllıdır. Ailenin cediti Ebû Dülef Me'mûn ve Mu'tasım'ın önde gelen adamlarındandı. Bu Dülefliler'den Bekir b. Abdülaziz, 284'te İsfahan civarında meydana gelen savaşta yenilgiye uğratılınca Taberistan'a Muhammed'in yanına gitti (*Taberî*, X, 63). Muhammed ona çok iyi davrandı. Ona çok büyük ihsanlarda bulundu. Onu Rûyân'a vali tayin etti. Fakat Bekir b. Abdülaziz, Âmül'den ayrılıp Rûyân'a gitmek üzere Nâtil'e ulaştığı zaman, zehirleterek öldürüldü (*İbn İsfendiyar*, 95).

453 İbn İsfendiyar, 254; İbnü'l-Esîr, V, 457.

geçirmek amacıyla, diğer iki düşmanı Zeydîler ve Dülefililer ile barış imzaladı. Bu cümleden olarak o sırada Deylem'de bulunan Muhammed'e haber göndererek, ona barış teklif etti. İsteğinin kabulü üzerine Taberistan'ı Muhammed'e bırakarak, kendisi Cürcan'a yerleşti ve Muhammed'e biat etti. (281 /895).⁴⁵⁴

Saffarîler karşısında Zeydîler ile Horasan valiliği elinden alınan Râfi b. Herseme'nin dönemin şartları icabı ittifak yaptıkları anlaşılmaktadır. İbn İsfendiyar Râfi'nin Muhammed'e biat ettiğini açıkça kaydetmektedir.⁴⁵⁵ Nitekim Muhammed de ona para ve Zeydîler'in hâkimiyetini simgeleyen beyaz bayraklar vererek Cürcan, Dihistan ve Câcerim bölgelerinde kendisi için biat almasını istemiştir.⁴⁵⁶ Buna rağmen Muhammed'in bu eski düşmanı Râfi'ye güvenmediği de açıktır. Anlaşmadan sonra Muhammed, anlaşmada belirtilen Saffarîler'e karşı Râfi'ye vereceği askerî yardım sözünü yerine getirmemiştir. Râfi'nin Muhammed'le yaptığı bu ittifak üzerine İspehbed Rüstem, Saffarîler ile yakınlaşma gereği duydu. Ancak Râfi buna izin vermedi. Muhammed'in emri ile İspehbed'i tutuklayıp bölgesini İstilâ etti ve burayı Ebû Nasr et-Taberî'ye verdi (282Z896).⁴⁵⁷

Râfi'nin asıl amacı Nişabur'u ele geçirmektir. Muhammed b. Zeyd'den destek sözü aldıktan sonra en az iki kez Nişabur üzerine yürüdü. Ama amacına ulaşamadı. İkinci kuşatmada Amr b. Leys'in de uzakta olmasından istifade ederek bir müddet şehre hâkim olup orada Muhammed adına hutbe okuttuysa da Amr geri dönerek onu mağlup etti ve Hârizm'e sürdü. Râfi Hârizmliler tarafından katledildi. (283/897).⁴⁵⁸

Râfi b. Herseme'nin ortadan kaldırılması ile Horasan tamamen Saffarîler'in hâkimiyetine girdi (284/894).⁴⁵⁹ Halife, Rey'i de Saffarîler'e bağlayınca, hâkimiyet sahaları oldukça genişledi ve Rey'den tâ Ceyhun nehrine kadar uzadı. Buna rağmen Amr b. Leys tamahkârlığa düştü ve Halife Mu'tezid'den o sırada Sâ mânîler'in⁴⁶⁰ elinde bulunan Mâverâünnehr'i'de

454 İbn İsfendiyar, 255.

455 İbn İsfendiyar, 255; Mar'aşî, 140.

456 İbn İsfendiyar, 256.

457 Mar'aşî, 140.

458 İbnü'l-Fakih, 577.

459 İbnü'l-Fakih, 577.

460 Hicrî III. asrın sonuna doğru Mâverâünnehr tabii valiliğinden doğan Sâ mânîler, yaklaşık bir asır sonra, Gazneliler ve Türkistan hanları tarafından yıkılmıştır. Sâ mânîler İran menşelidir. Abbasîler'e genellikle sadık kalmışlar, Abbasî yönetimi de onların hâkimiyetini tanımıştır. Sâ mânî sülalesinin cediti Sâ mân, Zerdüşt dinini terk ederek müslüman olmuştur. Merkezi Buhara olan Sâ mânî Devleti, güçlü rakipleri Saffarîler'in hâkimiyetine son vererek topraklarını batıda, ta Hemedan ve Nihâvend'e kadar genişletmeyi başar-

istedi. Halife istemeyerek de olsa, buna muvafakat etti. Bir taraftan da Sâ mânîler'e haber göndererek Mâverâünnehr'in onlara ait olduğunu bildirdi. Böylece hilâfetin doğusundaki iki önemli güç karşı karşıya gelmiş oldu. Mâverâünnehr üzerine kopan gürültüde Saffarîler ile Sâ mânîler kozlarını paylaştılar. Netice Sâ mânîler lehine tecelli etti. Saffarîler mağlup edildiler. Amr b. Leys ise esir edilerek Bağdat'a gönderildi. (287/900).⁴⁶¹

Bu durumda Muhammed iyice rahatlamış oldu. Zira hem ne yapacağı pek belli olmayan Râfî'den, hem de karşısında hiçbir varlık gösteremediği güçlü rakibi Amr b. Leys'den kurtulmuş oldu.

3. Sâ mânîler ile Mücadelesi ve Ölümü

Daha önce Amr b. Leys, Muhammed üzerine güç göndermiş, Muhammed, Amr ile mücadeleye girmeden eman dilemişti.⁴⁶² Artık Amr ortadan kaldırıldığına göre Muhammed, Horasan'a doğru hâkimiyet sahasını genişletebilirdi. Amr b. Leys'in mağlubiyeti üzerine Horasan, Abbasîler tarafından Sâ mânîler'e bağlanmıştı. Muhammed, Horasan için onlara rakip çıktı. Horasan'ı işgal etmek özere harekete geçti. Bu işin nereye varabileceğini iyi hesap edemedi. Bütün endişelerinden azade iyi bir konuma gelmişken, çok büyük bir hata yaptı. Bu hata onun için büyük bir felaket oldu. Tıpkı dolunayın kemale ulaştığında, aynı zamanda zevale başlaması gibi,⁴⁶³ hem kendi ölümüne, hem de Zeydîler'in bir müddet devletlerinden mahrum kalmalarına sebep olacak bir maceranın içine girdi. Sâ mânî Emîri İsmail b. Ahmed'in onu vazgeçirmeye çalışması, hatta bunun için Cürcan'ı bile ona bırakması hiçbir işe yaramadı.⁴⁶⁴ Tahirî-Saffârî, Saffârî-Sâ mânî kapışmalarından sonra şimdi sıra Sâ mânî-Zeydî kapışmasına gelmişti. Sâ mânîler karşısında güçlü Saffarîler tutunamamışken, onlardan çok daha az bir güce sahip Zeydîler'in böyle bir şeyi başarabilmesinin mümkün olamayacağı belliydi.

İsmail b. Ahmed, daha önce Râfî b. Herseme'nin ordu komutanlığını yürütüp, onun ölümü üzerine kendilerine katılan Muhammed b. Hârûn es-Sarahsî komutasında bir ordu teşekkül ettirerek Cürcan'a, Muhammed

---

mışlardır. Ne var ki birkaç önemli sebebin yanı sıra, özellikle Büveyhîler ile içine girdikleri mücadeleyle kendilerini zayıflatmışlar, nihayet Horasan idaresi merkezi hilâfet tarafından ellerinden alınca çökme aşamasına girmişlerdir (H.İ.Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 444).

461 İbnü'l-Fakih, 577.

462 H. D. Yıldız, *DGBİTV*, 438.

463 İbn İsfendiyar, 256.

464 Taberî, X, 81.

üzerine gönderdi. Muhammed gücünden emindi, zira İbni İsfendiyar'ın kaydına göre onun tam 20 bin rakibinin ise sadece 3 bin askeri vardı.⁴⁶⁵ İki ordu arasında, o asırda benzeri görülmemiş çok şiddetli bir savaş meydana geldi.⁴⁶⁶ Savaş başlangıçta Zeydîler lehine gelişse de sonuç tam aksi oldu. Zeydîler tam bir hezimete uğradılar. Muhammed ağır bir şekilde yaralandı ve bir kaç gün sonra öldü. Ordusu ise tamamen dağıldı. Birçoğu kılıçtan geçirildi. Muhammed, Cürcan girişindeki, daha sonra Gur-i Dâî (Dâî mezarı) diye bilinecek olan mevkîye defnedildi (5 Şevval 287/3 Ekim 900).⁴⁶⁷

Muhammed'in oğlu ve halefi Zeyd savaştan sonra esir edilerek, Sâ mânîler'in başşehri Buhara'ya götürüldü. Burada Taberistan'daki arkadaşlarına yazdığı acıklı şiirler Emîr İsmail'e gösterilince, çok duygulandı ve onu serbest bıraktı. Lâkin Zeyd, Taberistan'daki karışıklık sebebiyle buraya dönmedi. Ebû İshak es-Sâbî'nin yaşadığı dönemde, Zeyd'in nesli hala Buhara'da yaşamakta idi.⁴⁶⁸

Zeydîler Cürcan'daki mağlubiyeti hemen kabullenmek istemediler. Taberistan'a dönünce henüz buluş çağına ulaşmamış olan, Muhammed'in torunu Mehdî Hasan b. Zeyd'i⁴⁶⁹ başa geçirmek amacı ile anlaştılar. Cuma günü Mehdî'ye biat edileceğini ilân ettiler. Zurrâd adlı komutan da başlangıçta onlara muvafakat etmesine rağmen, son anda siyah bayrak açıp, Abbasîler'den yana tavır koyunca, Zeydîler amaçlarına ulaşamadılar ve Sâ mânî yönetimine boyun eğmek zorunda kaldılar.⁴⁷⁰ Böylece Taberistan'da, yaklaşık 14 yıl sürecek olan Abbâsî-Sâ mânî hâkimiyeti başlamış oldu. Mehdî Hasan b. Zeyd ve taraftarları da Sâ mânî valiler emrine girdiler.

4. Kişiliği

Muhammed b. Zeyd ed-Dâî's-sağır'ın ölümü ile Taberistan Sâ mânîler tarafından işgal edildi. Bu süre içerisinde bölgeyi Sâ mânî valiler yönettiler ve orada sünnî otoriteyi tekrar kurdular.⁴⁷¹ Böylece Taberistan Zeydî Devleti'nin birinci dönemi sona ermiş oldu. Bundan sonra yaklaşık 14 yıl devam edecek olan bir fetret dönemi başladı. 14 yıl sonra Taberistan,

465 İbni İsfendiyar, 257.

466 Taberî, X, 81; Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 266.

467 İbn İsfendiyar, 257; Safedî, III, 81.

468 es-Sâbî, 22.

469 Süyûtî, 525; Cennâbî, el-Emîr Hasan el-Hüseynî, *Tuhfetü'l-edib ve hediye-tü'l-erîb* (el-İntihâbât içinde), s. 472.

470 İbnü'l-Fakih, 578.

471 M.S.Khan, *a.g.m.*, 260.

tekrar Zeydîler tarafından ele geçirilip, burada bir devlet kurulduğundan, fetret öncesini devletin birinci dönemi, fetret sonrasını ise devletin ikinci dönemi şeklinde isimlendirmeyi uygun bulduk.

II. Zeydî devlet başkanı Muhammed b. Zeyd, iki hususiyeti ile temayüz etmektedir: Bunlar, Taberistan dışındaki Ehlibeyt mensuplarına malî yardımlarda bulunması ve yıkılan Kerbelâ türbelerini tamir ettirmesidir. Her yıl düzenli bir şekilde Muhammed tarafından gönderilen paralar, özellikle Bağdat, Kûfe, Mekke ve Medine'deki Alevîler'e dağıtılırdı. Hatta Cûşemî'ye göre, sadece Ali evlâdına değil gelen yardımların bir kısmı Ca'fer ve Âkil'in çocuklarına ve hatta Abbasî ailesi mensuplarına bile intikal ettirilirdi.⁴⁷² 283 (897) yılındaki dağıtım sırasında parayı getiren kurye, bir ihbar neticesinde Halife Mu'tezid tarafından ele geçirildi. Kuryeden tam 32 bin dinar çıktı. Taberî, Halife'nin kuryeye mâni olmadığını, dahası Muhammed'e haber göndererek, bundan sonra yardımlarını çekinmeden, alenen yapabileceğini bildirdiğini kaydetmektedir.⁴⁷³ Aynı kayıt Mes'ûdî'de de varittir. Mes'ûdî Halife'nin bu hoşgörüsünü, Ehlibeyt'le olan nesep yakınlığı ile izah etmektedir.⁴⁷⁴

Muhammed'in ikinci hususiyeti ise Ehlibeyt'e düşmanlığı ile bilinen⁴⁷⁵, Halife Mütevekkilin yıktığı Kerbelâ türbelerini tamir ettirmesidir. Kerbelâ türbeleri birkaç kez yıkılıp yapılmıştır. Muhammed Ehlibeyt'ten bunları tamir ettiren ilk kişidir.⁴⁷⁶ Türbelerin tamiri için tam 20 bin dinar harcamıştır.⁴⁷⁷

Muhammed b. Zeyd cömert ve yardımsever, aynı zamanda bilgili ve faziletli bir kimse idi. İbn İsfendiyar, onun iyilik ve faziletlerinin ciltlerle kitap dolduracak kadar çok olduğunu kaydetmektedir.⁴⁷⁸ Kâtiplerinden biri onun huzurunda yazı yazarken, kendisini Hz. Peygamberin huzurunda kâtiplik yapıyor gibi hissettiğini ifade etmektedir.⁴⁷⁹ Muhammed b. Zeyd, İbn Haldun'un da açıkça kaydettiği gibi, kendinden önceki devlet başkanı ağabeyi Hasan b Zeyd gibi, Zeydî mezhebine mensup idi.⁴⁸⁰

472 Cûşemî, 122.

473 Taberî, X, 42.

474 Mes'ûdî, *Müruc*, IV, 270.

475 *Târihu Ebi'l-Fidâ*, II, 38.

476 İbn İsfendiyar, 95; es-Sâbî, 22. *Ayânü's-Şîa'da* İbni Tâvûs'dan naklen beyan edildiğine göre aslında bu işin ilk defa temelini atan Hasan b. Zeyd idi (*Ayânü's-Şîa*, 85).

477 es-Sâbî, 22.

478 İbn İsfendiyar, 95.

479 İbn İsfendiyar, 95; Cûşemî, 122.

480 İbn Haldun, *el-İber*, IV, 10.

İKİNCİ BÖLÜM

TABERİSTAN ZEYDİ DEVLETİ'NİN YENİDEN KURULUŞU VE İKİNCİ DÖNEMİ

A. HASAN b. ALİ el-UTRÛŞ

1. Deylem'e Gidişi ve Taberistan'ın Sâ mânîler'in Eline Geçmesi

Hasan b. Zeyd'in Taberistan'da bir devlet kurmasından sonra muhtelif bölgelerde yaşayan ve Abbasî baskısından bunalan birçok Ehlîbeyt mensubunun buraya göç ettiği önceki bölümde ifade edilmişti. el-Utrûş'un Taberistan'a gelişi de bu döneme rastlamaktadır.⁴⁸¹ Hasan b. Ali el-Utrûş 230 (844) yılı civarında Medine'de dünyaya gelmiştir. Annesi Horasanlı bir cariye-dir.⁴⁸² el-Utrûş'un Taberistan öncesi hayatı ile ilgili bilgiler bundan ibarettir. Taberistan'a geldikten sonra hem Hasan b. Zeyd hem de Muhammed b. Zeyd'le beraber bulunmuş ve onlara yardımcı olmuştur.

Hasan b. Zeyd ve Muhammed b. Zeyd, Evlâd-ı Ali'nin Hasenî, el-Utrûş ise Hüseyinî koluna mensuptur. Beraber hareket etmelerine rağmen aralarında gizli bir rekabetin süregeldiği anlaşılmaktadır. el-Utrûş içindeki hilâfet arzusunu dışa vuramıyordu.⁴⁸³ Hasenî kardeşler bunun farkında idiler. İlim ve faziletinden ötürü ona son derece hürmet etmekle beraber kendisini önemli bir mevkiye getirmediler. O da zaten herhangi bir göreve talip olmadı. Onların tam bir adalet üzere hareket etmediklerine inanıyordu.⁴⁸⁴ Bununla beraber tamamen vazifeden uzak tutulmuş da değildir. Zaman zaman kendisine ganîmetlerin dağıtım vazifesi verilirdi.⁴⁸⁵ Bunun dışında bir ara talip olmadığı halde Muhammed b. Zeyd tarafından kadılıkla vazifelendirildi, fakat kısa bir müddet sonra azledildi.⁴⁸⁶ Azlediliş sebebiyle ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Ancak bunun Muhammed ile el-Utrûş arasındaki üslûp ve yaklaşım farklılığından kaynaklandığı tahmin edilebilir.

Başlangıçta Muhammed b. Zeyd ile beraber hareket eden el-Utrûş, bir müddet sonra ondan ayrıldı ve bağımsız bir yönetim tesis etmek

481 Buthânî, 85.

482 Buthânî, 85; F. Sezgin, *GAS (Ar)*, Riyad 1406/1986, III, 342.

483 Hasan b. Zeyd ve Muhammed'in arkadaşları el-Utrûş için "Alından hilafet kokusu yayılıyor" dedikleri rivayet edilmektedir. (*Cüşemî*, 121).

484 Hasenî, 72.

485 Hasenî, 72.

486 Hasenî, 72.

amacıyla Horasan'a gitti.⁴⁸⁷ Nişabur valisi Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî onu iyi karşıladı. Bir müddet sonra el-Utrûş gizlice biat almaya başladı. Etrafında dikkat çekici bir kalabalık oluşunca vali tarafından kırbaçlatılarak hapse atıldı. Serbest bırakıldıktan sonra tekrar Muhammed'in yanına döndü.⁴⁸⁸ Muhammed b. Zeyd'in ölümünden sonra, Sâ mânî baskısı sebebiyle Zeydîler dağıldılar.⁴⁸⁹ Bunun üzerine Kûmis üzerinden Rey'e giden el-Utrûş,⁴⁹⁰ oradan da önceden tanıştığı⁴⁹¹ Deylem Meliki Cüstan b. Vahsudan'ın davetine uyarak Deylem'e geçti.⁴⁹²

Böylece Zeydîler, Hasan b. Zeyd'in Taberistan'a gelişinden itibaren bazen çok kısa süreli ellerinden çıkmış da olsa- yaklaşık 37 yıl hâkim oldukları Taberistan'ı kaybettiler. Bölge Sâ mânîler'in eline geçti. Sâ mânî Emîri İsmail b. Ahmed (ö. 295), Muhammed b. Zeyd'i mağlûp eden komutan Muhammed b. Harun'u (ö. 290) Taberistan'a vali tayin etti. Bu tarihten itibaren 13-14 yıl Taberistan Sâ mânî valiler eliyle yönetildi.

İlk Sâ mânî valisi Muhammed b. Harun iki yıl yönetimde bulundu. Her nedense Emir İsmail b. Ahmed ile araları açıldı. İsyan ederek Rey'i işgal etti. Bunun üzerine Sâ mânî Emîri bizzat Rey'e yürümek zorunda kaldı. Yapılan savaşta mağlûp olan Muhammed kaçıp Deylem'e sığındı.⁴⁹³ Muhammed'den sonra Taberistan'ı bir buçuk yıl süreyle bizzat Emîr İsmail yönetti. O güne kadar görülmeyen âdil bir yönetim sergiledi. Son 50 yılda gerek Zeydî gerekse diğer yerel yöneticiler tarafından malları ve paraları ellerinden alınmış olan insanlara bunları iade etti. Vergi oranlarını düşürdü. Bu sebeple halkın saygısını ve desteğini kazandı.⁴⁹⁴

Emir İsmail daha sonra bölgeye amcasının oğlu Abdullah b. Muhammed b. Nuh'u tayin etti. Bu vali oldukça başarılı oldu. Uzun müddet bölgede istikrarı sağladı. İstikrarın sebebi halka âdil davranmasının yanında komşu Deylemliler ile de iyi geçinmesi ve Deylemli reislerin hediyelerini eksik etmemesiydi. Yaklaşık sekiz yıl süren İbn Nûh yönetimine, İsmail'den sonra emir olan oğlu Ahmed son vererek yerine Türk asıllı Selâm'ı tayin etti. 9 ay 22 gün süren bu yönetim oldukça başarısızdı. Halk Selâm'dan

487 es-Sâbî, 23; Buthânî, 86.

488 es-Sâbî, 23.

489 es-Sâbî, 23.

490 Buthânî, 88.

491 Buthânî, 88.

492 Hasenî, 72; İbnü'l-Esîr, VIII, 81.

493 Taberî, X, 96.

494 İbn İsfendiyar, 259. Taberistan eşrafına geri ödenen para miktarı İbni İsfendiyar tarafından ayrıntılı bir şekilde kaydedilmektedir. (bk. *İbni İsfendiyar*, 259).

memnun kalmadı. Deylemliler'le de ilişkiler bozuldu ve Deylemliler tarafından Taberistan'a karşı başarısız bir saldırı yapıldı. Vergi oranları da yükseltince artık halk ayaklandı. Vali makamından uzaklaştırıldı ve Âmül'den kovuldu.⁴⁹⁵ Bunun üzerine Emir Ahmed, İbn Nuh'u göreve iade etmek zorunda kaldı. İbn Nûh yeniden istikrarı sağlamakla beraber, kısa bir müddet sonra vefat ettiğinden Taberistan'a Muhammed b. İbrahim es-Sâlûk tayin edildi. Bu vali de başarılı olamadı. İbn Nuh'un izinden yürümedi; halka iyi davranmadığı gibi, her yıl düzenli bir şekilde yerine getirilen ve Deylemli reisleri Sâ mânîler'e karşı yumuşatan hediye gönderme uygulamasına da son verdi.⁴⁹⁶ Bu uygulamalar tabii bir taraftan Deylem'deki hazırlıklarına devam eden bir taraftan da Taberistan'daki gelişmeleri izleyen el-Utrûş'un işine yaradı.

2. Deylem ve Gîlan'daki Faaliyetleri

Deyleman'a iltica eden el-Utrûş'un hedefi tekrar Taberistan'a dönmektir. İlticadan sonra hedefini gerçekleştirmenin yollarını aradı. Adedini tam bilemediğimiz seferler düzenledi. Zaten Deylem'e giderken Deylem Hâkimi Cüstan'dan Taberistan'ı geri alma hususunda yardım sözü almıştı. Fakat ilk zamanlar Taberistan'ı geri alma hususunda başarılı olamadı. İbn Nuh'un ihsanlarından ötürü Deylemli reisler onun çağrılarına karşı tereddüt gösterdiler. Bu yüzden el-Utrûş bütün mesaisini Deylem ve Gîlan için harcadı. Yaklaşık 13–14 yıl süren bu zaman içerisinde el-Utrûş çok kesif bir dinî propaganda faaliyeti yürüttü. Henüz İslâmlaşmamış olan Deylem ve Gîlan halkını çok büyük oranda İslâm'a kazandırdı.⁴⁹⁷

Hasan b. Ali el-Utrûş, Deylem'e geldiği zaman, Melik Cüstan'a yönetimde gözü olmadığını ihsan ettirerek hem Cüstan'ı rahatlatmış hem de iyi bir çalışma vasatı elde etmişti. Cüstan İslâmiyet'e yakınlık duyan bir kimse olmalı ki el-Utrûş'un dinî faaliyetlerine mani olmadı, aksine destekledi. el-Utrûş'da Cüstan'dan aldığı bu destekle Hazar Denizi kenarındaki Gilecân'a yerleşti. Deyleman'daki davet çalışmalarını buradan idare etti.⁴⁹⁸ İnsanlara imanı ve Kur'an'ı anlattı. Mescitler inşa ettirdi. Mecûsî bir toplumda İslâm adına yapılacak çok şey vardı. İnsanların isimleri dâhil İslâm'a uymayan her şeyi değiştirdi.⁴⁹⁹ Bunda da başarılı oldu. İnsanlar fevç fevç yeni dini benimsediler. Bir gurup azınlık hariç hemen hemen bu bölgelerde yaşa-

495 İbn İsfendiyar, 265.

496 Taberî, VIII, 82.

497 Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 373.

498 Buthânî, 89.

499 Hasenî, 73.

yan insanların tamamı bu yeni dini benimseyip kabul ettiler.⁵⁰⁰ İbnü'l-Esîr'e göre Gîlan'ı hemen hemen ortadan ikiye bölen Safîd nehri ile Âmûl arasındaki bütün insanlar el-Utrûş vasıtası ile İslâmîyet'i kabul ettiler ve bu davet çalışmaları Şiîler tarafından yürütüldüğü için tabîi olarak Şiîliği benimsediler.⁵⁰¹

el-Utrûş, Deylem'den sonra melik Cüstan'dan izin alarak kuzeye, Gîlan'a yöneldi. Gilekcan'ın kuzey-batısında, yine deniz kenarındaki Hevsem'e yerleşti. Gîlan'daki İslâmî faaliyetlerini buradan idare etti.⁵⁰² Aslında sürekli olarak bu merkezlerde ikamet ediyor değildi. Zaman zaman diğer yerleşim bölgelerine de gidiyordu. Hatta es-Sâbî'ye göre köy köy bütün bu iki bölgeyi dolaşarak insanlara çağrısını ulaştırmıştır.⁵⁰³ Yalnız Gîlan'ı hemen hemen ortadan ikiye bölen Safîd nehrinin batı tarafına geçmedi. Zira burası diğer bölgeler gibi bâkir değildi. Daha önce buraya gelen Ebû Ca'fer es-Sûmî adlı bir Hanbelî tarafından İslâmlaştırılmıştı.⁵⁰⁴

Bütün bu çalışmalardan sonra el-Utrûş büyük bir taraftar kitlesinin bağlılığını elde etmiş olarak Cüstan b. Vahsudân'ın yanına döndü. Bir müddet sonra insanlardan zekat ve öşür almaya başladı. Bu durum Cüstan'ı huzursuz etti. Cüstan onun bir davetçi olarak kalmasını, yönetime ortak olmamasını istiyordu. Anlaşmazlığa düştüler. Öyle ki iş muharebeye kadar varırdı. Halkın çoğunluğunun el-Utrûş'a meyletmesi sonucu tayin etti. Cüstan boyun eğmek zorunda kaldı.⁵⁰⁵ Böylece el-Utrûş, Deylemliler tarafından imam ilân edildi. Bunun bir remzi olarak resmî törenle kendisine kalansüve (fes) giydirildi ve *en-Nasır li'l-hak* lakabı verildi. Böylece Muhammed b. Zeyd'den beri boş olan imamlık (devlet başkanlığı) makamı el-Utrûş tarafından deruhte edilmiş oldu.⁵⁰⁶

Ebû İshak es-Sâbî'ye göre el-Utrûş oldukça iyi bir konumda gözükmektedir. İmam ilân edildikten sonra Cüstan ile arasındaki ihtilâfı giderip ondan biat aldı ve Safîd Nehri'nin batısındaki Sünnî komşuları ile de anlaşma yaptı. Bundan sonra da Taberistan'ı fethetmek üzere harekete geçti.⁵⁰⁷

500 Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 373.

501 İbnü'l-Esîr, VIII, 82.

502 Buthânî, 89.

503 es-Sâbî, 23.

504 es-Sâbî, 23.

505 es-Sâbî, 24.

506 es-Sâbî, 23. Bu imamlık sadece devlet başkanlığı olarak kabul edilmelidir. Zira Muhammed, *imam* değil *dâî* idi. Bu durumda Nâsır el-Utrûş Taberistan-Deyleman Zeydleri'nin ilk imamı olmaktadır.

507 es-Sâbî, 25.

3. Taberistan'ın Geri Alınması

en-Nasır li'l-hak el-Utrûş'un Taberistan'ı geri almak üzere düzenlemiş olduğu seferler başarısızlıkla neticelenmiş bunun üzerine ister istemez Deylem ve Gîl'e yönelerek mesaisini bütünüyle bu bölgelerin İslâmlaşmasına teksif etmişti. en-Nasır Deylem'de bulunduğu 13–14 yıl zarfında Hasenî'nin kaydına göre Taberistan'a beş sefer düzenlemiştir.⁵⁰⁸ Ancak kaynaklardaki malzeme sadece üç seferden söz etmemize imkân vermektedir. Bunların ikisi başarısızlıkla sonuçlanmış, üçüncüsü ise Taberistan'ın ele geçirildiği son sefer olmaktadır.

Başarısızlıkla sonuçlanan seferlerin ilki, Felâs Savaşı ile neticelenen seferdir. en-Nasır, Deylem'e sığındığı ilk yıllarda Deylemliler'le işbirliği yaparak Âmül'e doğru hareket etti. Sâ mânî Emiri İsmail, oğlu Ahmed ile daha sonra Taberistan valisi olacak olan amcasının oğlu İbn Nuh'u en-Nasır üzerine gönderdi. Âmül yakınlarında olduğu anlaşılan Felâs mevkiinde meydana gelen savaşta Deylemliler ağır bir yenilgiye uğradılar. Aralarında daha sonra ünlenecek olan Deylemli liderlerden Mekan b. Kaki ve Hasan b. Fîrûzan'ın babalarının da içinde bulunduğu yaklaşık 2 bin kişi katledildi.⁵⁰⁹

Başarısızlıkla sonuçlanan ikinci savaş ise Kazar'da meydana gelen savaştır. Bu savaşa yol açan seferin düzenlenmesinde Muhammed b. Harun'un başı çektiği anlaşılmaktadır. Yukarıda zikredildiği gibi Muhammed b. Harun Sâ mânîler'e mağlup olunca Deylem'e, Cüstan b. Vahsudan'a sığınmıştı. Burada Cüstan'ı da etkileyerek birlikte en-Nasır'a biat ettiler.⁵¹⁰ Daha sonra üç lider arasında işbirliği yapılarak Taberistan'a doğru hareket edildi. 289'da (902) Temencâde'ye (veya Temicâdiye) ulaştılar. Kazar mevkiinde karargâh kurdular. Öte yandan İsmail b. Ahmed'in amcaoğlu İbn Nuh'da Taberistan'ın yerli hanedanları ile savunma ittifakı yaptı ve İsmail'den yardım istedi. Yine Âmül yakınlarında meydana gelen bu savaş tam 40 gün devam etti. Âmül halkı savaşın şiddetinden eşyalarını ve çocuklarını komşu köylere gönderdiler. Bir müddet için Deylem ittifakı üstünlük sağlasa da sonuç aleyhlerine oldu. Komutanları Muhammed b. Hârûn esir edilerek Buhara'ya gönderilirken en-Nasır ve Cüstan ise Deyleman'a geri döndüler. Bu zaferden sonra İbn Nuh uzun müddet Taberistan'ı başarılı bir şekilde idare etti.⁵¹¹

508 Hasenî, 74

509 İbn İsfendiyar, 260; *Ayânü's-Şi'a* V, 182 (Evliyullahtan naklen). İbn İsfendiyar'a göre Felâs savaşı 288'in sonu ile 289'un başında, Evliyullah'a göre 287'de meydana gelmiştir.

510 İbn İsfendiyar, 262.

511 İbn İsfendiyar, 263.

İbn Nuh'un başarılı yönetimi en-Nasır'ın Taberistan'a yönelmesini dolaylı olarak geciktirdi. Taberistan'dan gelen değerli hediyeler ve valinin iyi komşuluk münasebetleri Taberistan'ın fethi için en-Nasır tarafından yapılan tekliflere Deylemli liderlerin gönülsüz davranmalarına sebep oluyordu. 290'ların sonuna doğru Vali İbni Nuh'un yeni Sâ mânî Emîri Ahmed b. İsmail tarafından görevden alınması, bölgede büyük bir istikrarsızlık doğurdu. Daha önce de bir münasebetle zikredildiği gibi Vali Muhammed es-Sâlûk, Deylem'e gönderilen ihsanları kesti. Bu ihsanlardan ötürü daha önce ağırdan alan Deylemli reisler bu sefer Utrûş'un davetine icabet etmekte gecikmediler. Zaten 10 yılı aşkın bir sûredir Gîlan ve Deylem'da çalışmalarını sürdüren en-Nasır, insanları etrafında toplamayı başarmış Deylem Hâkimi Cüstan'ı bile kendisine boyun eğdirmişti.

Böylece Taberistani Sâ mânîler'den kurtarma hususunda söz birliği edildi. en-Nasır ordusuyla Deylem'den hareket ederek Kelâr'a geldi ve bir taraftan oğlu Ebu'l-Hüseyn'i Rûyân'a göndererek Sâ mânîler'in Rûyân valisi Muhîm'i oradan uzaklaştırırken bir taraftan da daha sonra yerine geçecek olan akrabalarından Hasan b. Kasım'ı öncü kuvvetleri ile Şalûs'a gönderdi. Hasan b. Kasım, Sâsânî kistrâları tarafından yapılan ve Taberistan fethedildikten sonra, Abbasî valilerce tahkim edilerek, Deylem üzerine seferler düzenlenen Şalûs'daki kaleyi yıktırdı.⁵¹² Öte yandan Ahmed b. İsmâîl en-Nasır'ın bu ilerleyişini haber alınca bir ordu göndererek valisine savaş emri verdi.⁵¹³ Vali Muhammed es-Sâlûk kalabalık ordusu ile Şalûs'a bir günlük mesafedeki Burûd nehri kenarına geldi. İşte o devrin en büyük ve en çetin savaşlarından birisi burada meydana geldi. Bu önemli savaşta Sâ mânîler sayı olarak fazla ve silah bakımından güçlü olmalarına rağmen⁵¹⁴ mağlûp oldular. Ordunun büyük bir kısmı ya savaş meydanında katledildi veya denizde boğuldu. Denizde boğulanların sayısı o kadar fazla idi ki, es Sabi, bu bölgede yaşayan insanların, tuttukları balıkların karnından insan azası çıktığını ve bu sebeple uzun zaman balık yiyemediklerini⁵¹⁵ belirtip bu

512 Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 373.

513 Buthânî, 90.

514 Buthani, 90; es-Sabi, 26.

515 es-Sâbî, 26. Savaşa katılan orduların asker sayısı ve ölenlerin adedi hakkında ihtilâf edilmiştir. Buthânî ve es-Sâbî'ye göre Sâ mânî ordusu hem sayı olarak hem de savaş malzemeleri bakımından oldukça üstündü. Bu müelliflere göre Sâ mânî ordusu 30 bin civarındaydı ve 20 bini katledilmişti (*es-Sâbî*, 26; *Buthânî*, 90). Buthânî, el-Utrûş ordusu hakkında sayı vermezken es-Sâbî, Zeydîler'in 7-10 bin arasında olduklarını kaydeder (*es-Sâbî*, 26). İbn İsfendiyar ile İbnü'l-Esir'in rakamları daha gerçekçi gözükmektedir. İbn İsfendiyar'a göre Sâ mânî ordusu 15 bin kişiydi ve bunların çoğu savaş meydanında can vermişti (*İbn İsfendiyar*, 200). İbnü'l-Esir'e göre ise savaş meydanında ölen Sâ mânî

suretle denizde boğulanların sayısı hakkında fikir vermeye çalışır.

en-Nasır lî'l-hak el-Utrûş savaştan iki gün sonra Taberistan'ın başşehri Âmül'e geldi. Düşmanla işbirliği yaptıklarından ötürü insanlar ondan özür diliyorlardı. Minbere çıkıp bir konuşma yapan en-Nasır düşmanları ile işbirliği yapanları cezalandıracağını ilân etmekle beraber, daha sonra bundan vazgeçti.⁵¹⁶ Hasan b. Zeyd ve kardeşi Muhammed'in kullandıkları hükümet sarayına yerleşti. Yakın şehirlerdeki insanlar gelip kendisine biat ettiler. O da çevre şehirlere valilerini atadı. Böylece yaklaşık 13–14 yıl süren fetret devri sona erdi ve Taberistan, Hasan b. Ali el-Utrûş'un önderliğinde Zeydîler tarafından tekrar fethedilmiş oldu. 301 (913).⁵¹⁷

Bu fetih aynı zamanda Taberistan Zeydî Devleti'nin 13–14 yıllık bir fetret döneminden sonra yeniden kurulması anlamına geliyordu. en-Nasır bu muzafferiyetten sonra bir taraftan iç işleri ile uğraşırken bir taraftan da Sâ mânîler'in karşı ataklarını karşılamak zorunda kaldı. İç işlerini düzene koyarken âdil davranmaya gayret etti. Halk onun adaletinden memnun kaldı.⁵¹⁸ Taberî, en-Nasır ile ilgili kısa rivayetinde onun âdil bir hükümdar olduğunu kaydetmektedir.⁵¹⁹ Adlî işlere bakmak üzere Zeyd b. Salih el-Hasenî'yi görevlendirdi. Bir ara bütün ürünlere öşür koymak istedi ise de halk tarafından itiraz gelince bundan vazgeçti. Hasenî'ye göre daha sonra halkı haraç yahut öşür ödeme hususunda serbest bıraktı, zengin sınıf (kibâruhüm) haracı orta sınıf (Evsâtuhüm) öşürü tercih etti.⁵²⁰ en-Nasır, Âmül'e hâkim olduktan sonra Abdullah b. Hasan el-Akîkî'yi Sarî'ye gönderdi. Abdullah b. Hasan, Zeydîler'in hâkimiyetini simgeleyen beyaz bayrağı Sarî'ye dikti ve en-Nasır adına biat aldı. Daha sonra aynı şahıs İspehbed Şehriyar üzerine gönderildi. Fakat tuzağa düşürülerek öldürüldü ve başı o sırada Rey'de bulunan eski Taberistan valisi es-Sâlûk'a gönderildi.⁵²¹

Sâ mânîler Taberistan'a çok önem veriyorlar, Buhara'nın güvenliğinin Taberistan'a bağlı olduğunu düşünüyorlardı.⁵²² Bu yüzden Taberistan'ın

askerlerinin adedi 4 bindir (*İbnü'l-Esîr*, VIII, 182).

516 Buthânî, 91.

517 İbn İsfendiyar, 200; Buthânî, 90; Hasenî, 73; es-Sâbî, 26; İbnü'l-Esîr, VIII, 82; Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 373.

518 Hasenî, 73.

519 Taberî, X, 149.

520 Hasenî, 73.

521 İbn İsfendiyar, 270.

522 Nitekim ilk Sâ mânî Emîri İsmail b. Ahmed oğlunu Taberistan valisine yardıma gönderdiği zaman oğlunun bunu savsakladığını görünce ona Taberistan elden çıktığı zaman Buhara'ya bir zarar gelmeyeceğini mi sanıyorsun?" diyerek, sitem etmişti. (*İbn İsfendiyar*, 270).

elden çıkmasına çok üzülen Sâ mânî Emîri Ahmed b. İsmail, yaklaşık bir yıl sonra Taberistan'a bir ordu gönderdi. Bu güçlü ordu karşısında tutunamayan en-Nasır Âmül'den Şalûs'a çekilmek zorunda kaldı. Buna rağmen günlerce devam eden savaş neticesinde Sâ mânîler'i bölgeden çıkararak, tekrar Âmül'e dönmeyi başardı.⁵²³

Emir Ahmed için peşini bırakmak niyetinde değildi. Türkistan'dan da yardım alarak ikinci bir ordu oluşturdu. Bu defa bizzat kendisi ordunun başına geçerek Taberistan'ı geri almak niyetiyle yola koyuldu. Lâkin henüz çok az bir mesafe kat edilmişti ki bir mola esnasında gece yarısı, mahiyetindeki Türk uyruklu köleler tarafından katledildi. Böylece en-Nasır da ikinci kez rahatsız edilmekten kurtulmuş oldu.⁵²⁴

Abbasî halifesi Muktedir-Billâh'ın (295–320/908–932) onayı ile Ahmed b. İsmail'in yerine geçen Nasr b. Ahmed zamanında da Taberistan'ı geri alamaya yönelik Sâ mânî akınları devam etti. en-Nasır'ın yerli muhalifleri Hürmüz Kâme ve Bavendîler'in lideri Şervîn b. Rüstem de onun Taberistan'dan çıkartılması için sürekli en-Nâsr'ı tahrik ettiler. Bunun üzerine en-Nâsr da İlyâs' es-Suğdî komutasındaki üçüncü Sâ mânî ordusunu Taberistan'a gönderdi. Söz konusu ordu Temîşe'ye ulaştığında, aynı zamanda Sarî valisi olan en-Nâsr'ın büyük oğlu Ebu'l-Kasım Ca'fer, babasını durumdan haberdar etti. Bunun üzerine en-Nâsr ordu hazırlamak için harekete geçti ve diğer oğlu Ebu'l-Hüseyn Ahmed'i asker toplamak üzere Gîlan ve Deyleman'a gönderdi. Büyük paralar harcamak suretiyle toplanan ordunun desteği ile Ebü'l-Kasım Ca'fer, Sâ mânî ordusunu Sarî'de karşıladı ve geri püskürttü. Sâ mânîler çekilince yerli muhalifler de en-Nâsr ile barış yapmak zorunda kaldılar.⁵²⁵

Böylece Deyleman'dan sonra Taberistan'da en-Nasır el-Utrûş'a boyun eğdi. en-Nasır Hasan b. Kasım'ı Gîlan'a, Deylemli meşhur ve güçlü kumandanlardan Leylâ b. Nu'mân'ı da ordunun başına geçirerek, Cürcan'a gönderdi. Hasan b. Kasım, Gîlanlı mahallî liderlerden biat alacaktı. Mahallî liderler önce Taberistan'a gidip en-Nasır'a biat etmek üzere ikna edildiyse de sonra bundan vazgeçtiler. Çünkü daha önce en-Nasır verdiği sözleri yerine getirmemişti.⁵²⁶ Bu yüzden devlet başkanına değil Hasan

523 Taberî, X, 149; İbn İsfendiyar, 270.

524 Taberî, IX, 147; İbn İsfendiyar, 270.

525 İbn İsfendiyar, 271.

526 İbn İsfendiyar, 274. İbn İsfendiyar bu vaadlerin ne olduğu konusuna açıklık getirmemektedir.

b. Kasım'a biat ettiler.⁵²⁷ Bir müddet sonra Hasan b. Kasım bu taraftarları ile Âmûl'e geldi. Devlet başkanının huzuruna çıkmayıp, şehrin musallasında konakladı. Böyle, müstakil bir hükümdar gibi hareket etmesi, şehirde tansiyonu birden yükseltti. Ertesi gün Hasan b. Kasım ordunun şehir dışında olmasından da istifade ederek yönetime el koydu ve en-Nasır'ı Laricân kalesine hapsedti.⁵²⁸ Deylemli ve Gîlanlı çapulcular başkanın sarayını yağmaladılar. Bu gelişmeler üzerine şehirdeki en-Nasır taraftarları ile karşı taraf arasında büyük bir kavga başladı.⁵²⁹ Deylem ve Gîlanlılar dâhil halk Hasan'ın yaptığını onaylamadı. Onlar en-Nasır'a biat etmişler ve kendilerini ona bağlı hissediyorlardı.

Bu sırada Cürcan'ı fethetmek üzere hareket etmiş olan Leylâ b. Nu'mân komutasındaki ordu henüz Sarî'de bulunuyordu. Hasan b. Kasım'ın yönetime el koyduğu haberini alınca, derhal geriye dönüp hükümet konağını muhasara etti. Hasan b. Kasım, Leylâ'ya karşı koyamadı ve Leylâ ile kardeşi Zinnûr'un sert tehditleri karşısında mührü teslim etmek zorunda kaldı. Neticede en-Nasır tekrar geri getirilip hükümdar koltuğuna oturtuldu.⁵³⁰

en-Nasır el-Utrûş'un dönüşü muhteşem olmuştu. Buthânî'nin olaya bizzat şahit olan babasından aktardığına göre, en-Nasır, Laricân kalesinden alınıp Âmûl'e getirilirken, büyük bir izdiham yaşandı. Küçük büyük herkes onu karşılamaya çıkmıştı. İnsanlar ona dokunabilmek, elini eteğini öpebilmek için âdeta birbirlerini eziyorlardı. Kalabalık, zaman zaman en-Nasır'ın üzerine binmiş olduğu katırın ayaklarını yerden kesiyordu.⁵³¹

Arkadaşları tarafından terk edilen Hasan b. Kasım en-Nasır'ın huzuruna getirildi. Beklenildiği gibi en-Nasır da onu affederek tekrar Gîlan'a gönderdi. en-Nasır'ın oğullarından Ebu'l-Hüseyn Ahmed, diğer oğlu Ebu'l-Kasım Ca'fer'in aksine, Hasan b. Kasım'a sempati duyuyordu. Ebu'l-Hüseyn'in araya girmesi ile Hasan tekrar geri getirildi ve Ebu'l-Hüseyn'in kızı ile evlendirildikten sonra Cürcan'ın fethi ile görevlendirilerek bu bölgeye gönderildi. Ardından Ebu'l-Kasım Ca'fer komutasında destek olarak ikinci bir ordu daha yola çıkarıldı. Hasan'dan nefret etmekte olan Ebu'l-Kasım

527 İbn İsfendiyar, 274. *Ayânü's-Şîa'nın* Evliyaullah'dan naklen bildirdiğine göre Hasan b. Kasım dünya hırsına kapılarak el-Utrûş'a isyan etmiş ve bu mahalli liderlerden kendi adına biat almıştır. (*Ayânü's-Şîa*, 184).

528 es-Sâbî, 30; Buthânî, 95; İbn İsfendiyar, 274.

529 İbn İsfendiyar, 274.

530 es-Sâbî, 30; Hasenî, 71.

531 Buthânî, 96.

kasten ağırdan aldı. Cürcan'da yalnız başına Türklerin saldırısına uğrayan Hasan geri çekilmek zorunda kaldı. Türklerin takibi altında Esterabad'a kadar gelerek Kecîn kalesine kapandı.⁵³² Bütün kışı kuşatma altında geçirdi. En sonunda başarılı bir yarma hareketi ile kuşatmadan kurtuldu ve sağ salım Âmül'e döndü. Buradan da tekrar Gılan'a gitti.⁵³³

Bu arada iyice yaşlanmış olan en-Nasır el-Utrûş da aktif siyasetten çekilme kararı aldı. Bu karardan sonra en-Nasır arkadaşlarının da tavsiyelerine uyarak oğullarından herhangi birini değil de Hasan b. Kasım'ı halef tayin etti. Oğullarından hiçbiri gerek kendisi gerekse çevresi tarafından devlet başkanlığına uygun bulunmadılar. Bu duruma ise daha en-Nasır hayatta iken Hasan b. Kasım ile mücadele etmeye başlayan oğullarından özellikle Ebu'l Kasım Ca'fer karşı çıkıyordu.

Bundan sonra en-Nasır li'l-hak el-Utrûş işleri Hasan b. Kasım'a devrederek, kendini ilim ve ibadete adadı. İnşa ettirmiş olduğu medreselerde ulûm-u diniyye, şiir ve edebiyat tedrisine başladı ve nihayet 5 Şaban 304'te (31 Ocak 917) 79 yaşında Âmül'de vefat etti ve burada defnedildi.⁵³⁴

4. el-Utrûş'un Şahsiyeti ve Deylem'in İslâmlaşması

Utrûş, kısmî sağır demektir.⁵³⁵ Hasan b. Ali muhtemelen bir savaşta aldığı darbe neticesinde kendisine bu hastalık arız olmuş ve genellikle *el-utrûş* lakabı ile anılmıştır.⁵³⁶

Hasan b. Ali en-Nasır li'l-hak el-Utrûş bilhassa iki hususiyeti ile temayüz etmektedir. Birincisi Deylem ve Gılan bölgelerine İslâm dinini götürüp buraları İslâmlaştırması, ikincisi ise yeni bir ekol oluşturacak çapta ilmî yeterliliğe ve dinî otoriteye sahip olmasıdır. O Zeydî mezhebinin *Nasirî* kolunun kurucusudur. el-Utrûş'un bir diğer lakabı olan *en-Nasir'a*

532 Kecîn Kalesi Sâsânî hükümdarı Şâpür Zü'l-Ektâf zamanından kalma Esterabad yakınlarında bir kaleidir (*İbn İsfendiyar*, 275).

533 İbn İsfendiyar, 275.

534 İbn İsfendiyar. 275.

535 Sem'ânî *utrûş* kelimesinin "kısmî sağır" manasına geldiğini ifade ettikten sonra sağır-lığı sebebiyle bu lakabı alan birkaç şahıs saymakta ancak bunlar arasında kahramanımız Hasan b. Ali'ye yer vermemektedir. (*Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed* (ö. 562/1166), *el-Ensâb* (nşr. M. Deme), I-X; I, 305).

536 Nerede ve ne şekilde sağır olduğu hususunda üç ayrı kaynaktan üç ayrı rivayet vardır. Buthânî'ye göre Hasan b. Zeyd zamanında Cürcan'ı işgal eden el-Hucistânî'nin işkencesi ile sağır oldu (Buthânî, 86). İbni İnebeye göre Râfi b. Herseme Taberîstan'ı işgal ettiği zaman Utrûş tutuklanıp dövüldü ve bu yüzden sağır oldu (İbn İnebe, 283). Daha çok kabul gören İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre ise Utrûş, Muhammed b. Zeyd'in öldüğü savaşta almış olduğu kırbaç darbesi ile sağır oldu (*İbnü'l-Esîr*, VIII, 83).

nispetle bu kola Nâsiriyye denilmiştir. Zeydî mezhebi içerisindeki diğer ekol ise Kasımîyye ekolü olup Kasım b. İbrahim er-Ressî'ye isnad edilir. Kasım b. İbrahim'in Hasan b. Zeyd'den önce Rûyân'a geldiğine ve ekolünün bu bölgede yayıldığına daha önce kısaca değinilmişti. Kasım b. İbrahim Yemen Zeydîleri'nin atasıdır. Yemen Zeydî Devleti'nin kurucusu Yahya el-Hâdî ile'l-Hak (ö. 298/911) ise Kasım b. İbrahim er-Ressî'nin torunudur. Aralarındaki uzak mesafeye rağmen Yemen Zeydîleri ile Taberistan Zeydîleri birbirlerinden bi-haber değillerdi. Zaman zaman bu iki toplum arasında ilişki kurulmuştur. Özellikle bu konuda el-Utrûş'u zikretmek gerekir. Zira o Yahya b. Hüseyin'e yardım etmeleri için taraftarlarını devamlı teşvik etmiştir.⁵³⁷

Hiç şüphesiz en-Nasır li'l-hak el-Utrûş'un en önemli hususiyeti, İslâm dinini ilk defa Deylem ve Gîlan bölgelerinde yaymış olmasıdır. Taberistan'ın fethini müteakip bu bölgede İslâmiyet'in Zeydîler'den önce yayılmaya başladığı birinci bölümde kısaca dile getirilmişti. Buna karşılık Hanbelî Ebû Ca'fer es-Sûmî'nin⁵³⁸ Sefid Nehr'inin batı tarafındaki çalışmaları hariç tutulursa Zeydîler'den önce Deylem ve Gîlan için yaygın bir şekilde İslâmlaşmadan söz edilemez. Çünkü bu bölgeler Abbasiler tarafından fethedilememişti. Taberistan, Deyleman ve Gîlan'a giren ilk kitabî din olan İslâmiyet son iki bölgeye Zeydîler vasıtası ile girmiştir. Hasan b. Zeyd ve Muhammed b. Zeyd döneminde İslâmiyet buralarda çok az yayılma imkânı bulmuş, iç bölgelere kadar nüfuz edememişti. el-Utrûş döneminde ise Gîlan ve Deylem de yaşayan insanların büyük ekseriyeti onun yoğun tebliğ faaliyetleri neticesinde İslâmiyet'i kabul etmiştir.⁵³⁹

İslâmiyet'ten önce Deylem ve Gîlan halkının bir kısmı hiçbir şeye inanmıyordu. Bir kısmı ise putperest olup ağaçlara veya taşlara tapıyordu. Bir üçüncü grup ise Mecûsî idi.⁵⁴⁰ Mes'ûdî'ye göre, Hasan b. Ali el-Utrûş zamanında hemen tamamı İslâmiyet'i kabul eden Gîl ve Deylemlî liderlerin çoğu daha sonra irtidad etmişlerdir.⁵⁴¹

537 Buthânî, 89.

538 es-Sâbî'nin verdiği bilgiye göre hemen hemen Zeydîler ile aynı dönemlerde Ebû Ca'fer es-Sûmî adlı şahıs Sefid nehrinin batı kısmının İslâmlaşmasına vesile olmuştur. Sarımsak ticareti yapan Ebû Ca'fer bu bölgeye yerleşince ilk önce bölgenin liderlerinden Seyâhçîl b. Rüstem'in hidayetüne vesile oldu. Diğerleri bu yeni dini merak edince Seyâhçîl onları Ebû Cafer'e götürdü. Onun etrafında toplandılar. Onu kendilerine en büyük mürid seçtiler ve onun eliyle İslâmiyet'i benimsediler. Bunlar Sünnî'dir. Bayrakları siyahtr ve ezanda "es-salâtu hayrûn mine'n-nevm" derler. Diğerleri ise Şiî'dir. Bayrakları beyazdır ve ezana "hayyâ ale'l-hayri'l-amel" cümlesini ilâve ederler (*es-Sâbî*, 24).

539 Mes'ûdî, *Mûrûc*, IV, 375.

540 Hasenî, 74; Buthânî, 88; Mes'ûdî, *Mûrûc*, IV, 373.

541 Mes'ûdî, *Mûrûc*, IV, 375.

Sefid nehrinin doğusundan itibaren ta Âmul'e kadar bu bölgelerde yaşayan insanların çoğunun Hasan b. Ali vasıtası ile İslâmiyet'i kabul edip Şiîliği benimsedikleri daha önce kaydedilmişti.⁵⁴² Hasan b. Ali'nin, Şîa'nın Zeydî koluna mensup olduğu genellikle kabul edilen bir husustur. İbn Şehrâşûb, İbn İnebe ve İbn Haldun'a göre Hasan b. Ali, Zeydî mezhebine mensuptur.⁵⁴³ Şehristânî ise onun Deylem'de Zeyd b. Ali mezhebi üzere davette bulunduğunu kaydetmektedir.⁵⁴⁴ Adı geçen kaynakların bu açık kayıtlarına rağmen Muhsin Emin ve İsbahânî gibi bazı Şîi müellifler, Hasan b. Ali'nin Zeydî mezhebine değil, İsnâşerîyye'ye mensup olduğunu ısrarlı bir şekilde ispatlama gayretindedirler.⁵⁴⁵

Hasan b. Ali el-Utrûş da diğer Zeydî imamlar gibi, ilim ile kılıcı birleştirmiştir. Hatta ilmî açıdan diğerlerine nazaran oldukça ilerdedir. *Şeyhu't-Talibiyyin* gibi unvanlarla zikredilir.⁵⁴⁶ Hazar bölgelerinin en büyük imamıdır. Farklı mezheplere mensup kimseler dahi onun imamlığını teslim etmişlerdir. Aynı zamanda şair olan el-Utrûş bir taraftan siyasal mücadele verirken bir taraftan da ilmî çalışmalarını sürdürmüş, eserler vermiştir.⁵⁴⁷ İbnü'n-Nedîm onun eserlerinden 15'ini bizzat görmüştür. Ayrıca yine İbnü'n-Nedîm, bazı Zeydîler'in el-Utrûş'un 100 civarında eser telif ettiğini iddia ettiklerini belirtmektedir.⁵⁴⁸ *A'yânü's-Şî'a'da* İbnü'n-Nedîm ve diğer eserlerde isimleri geçen el-Utrûş'a ait kitaplardan 29 tanesi kaydedilmektedir.⁵⁴⁹

Hasan b. Ali, telif çalışmalarının yanında eğitim öğretimle de bizzat ilgilenmiştir. Aslında Gilan ve Deyleman'da sürdürdüğü İslâmî davetteki başarısı onun bu hususta mahir olduğunu göstermektedir. Hasan b. Ali, Taberistan'a dönüp burada sükûneti sağladıktan sonra siyasal hayattan çekilerek kendisini eğitim-öğretime, ibadet ve züht hayatına vermiştir.

Hasan b. Ali'nin günümüze kadar ulaşan eserlerinden biri *hisbe* ile ilgili bir risalesi, bir diğeri de Münih yazmaları arasında bulunan iki ciltlik *el-İbâne* adlı eseridir.⁵⁵⁰ Hisbe hakkındaki risalesi R. B. Serjeant

542 İbnü'l-Esîr, VIII, 82.

543 İbnü'l-Esîr, VIII, 82; İbni Şehrâşûb, 126; İbn İnebe, 283; İbn Haldun, *el-İber*, III, 367.

544 Şehristânî, 1,156.

545 İsbahânî, *Riyâzû'l-Ulemâ*, 1,277; *A'yânü's-Şî'a*, V, 181.

546 es-Sâbî, 23.

547 Buthânî, 89.

548 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 287.

549 *A'yânü's-Şî'a*, 184.

550 en-Nasir li'l-Hak el-Utrûş, *Şerhu'l-ibâne ale'l-mezheb*, by Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb el-Havsemî, Ms. Munich, Glazer no. 85.

tarafından neşredilmiştir.⁵⁵¹ Genellikle Hz. Ali'nin uygulamalarından örnekler göstererek birçok konuda talimatlar ihtiva eden bu risale özellikle mescitlerin yapımı ve müslüman-gayri müslim ilişkilerini düzenlemektedir.⁵⁵²

Hasan b. Ali'nin dördü kitap diğerleri suhuf olmak üzere 16 semavî kitabı mütalaa ettiği ve bunlar içerisinde en çok da Kur'ân-ı Kerîm ve Danyâl Peygamber'in kitabından istifade ettiği kendisinden rivayet edilmektedir.⁵⁵³

Zeydî imamların biyografilerine dair eser yazan müelliflerden Hasenî ve Muhallî, Hz. Ali'nin, el-Utrûş'un geleceğini müjdelemesi hususunda birtakım rivayetlere yer vermişlerdir. Hasenî'ye göre Hz. Ali bir hutbesinde onu müjdelemiş ve şöyle demiştir: "*İleride Taberistan dağları yakınındaki Deylem'den parlak yüzlü, ismi Hz. Peygamberin torunu Hasan ile aynı olan kahraman bir genç çıkacak.*"⁵⁵⁴

Muhallî ise bu tür rivayetlere daha geniş yer vermektedir. Hatta Muhallî'de el-Utrûş'un ortaya çıkışının kıyamet alametlerinden olduğu ve onun yüzü suyu hürmetine Deylem dağlarının batmadığına dair bazı rivayetler de yer almaktadır. Buna göre Enes b. Malik Hz. Peygamber'e kıyamet alâmetlerini sorduğunda, Hz. Peygamber: "*Kıyamet alâmetlerinden biri de Şeyhü'l-Asam'ın (Sağır Bilgin) çıkışıdır.* buyurmuştur. Allah bütün yeryüzünü suya gark ettiği zaman,⁵⁵⁵ Deylem dağlarını batırmamış ve sebebinin soran meleklerle, *çünkü orada Peygamber evlâdından birisi ortaya çıkacak,* buyurmuştur."⁵⁵⁶

Muhallî'de yer alan bir diğer rivayet ise şöyledir: Hasan b. Ali bir yanında Mushaf bir yanında da kılıç ile dolaşır ve şöyle derdi: "*Atam Resûlullah 'size sakaleyni bırakıyorum, bunlardan biri Allah'ın kitabı, diğeri ise i'tretim'*" dermiş. Bunu söyledikten sonra Mushaf'a işaret ederek: "*İşte*

551 R. B. Serjeant, "A Zaidi Manual of Hisbah of the 3rd Century, *Studies in Arabian History and Civilisation*, pp.1–34.

552 Risalenin ihtiva ettiği yasaklardan birkaç örnek şöyledir: Usta hikâyecilerin (kussâs) vazalarda fazla menkıbe anlatmamaları, camilerin kiliseler gibi inşa edilmemesi; içerisinde resim konulmaması, altın süslemelerden kaçınılması, perde gerilmemesi, duvarların kireç vb. Maddelerle sıvanmaması, minarenin caminin çatısından yukarı çok fazla yüksektirilmesi vs. Müslüman-gayri müslim ilişkileri hakkındaki düzenlemeler konusunda birkaç madde de şöyledir: Gayri Müslim, hatta Zeydî karşıtı Müslüman devletlere silah satılmaması, Müslümanların Gayri Müslimler gibi giyinmemeleri vs.

553 Hasenî, 74; Muhallî, 213.

554 Hasenî, 74.

555 Bu hadisenin ne zaman olduğu tasrih edilmemiştir.

556 Muhallî, 211.

Allah'ın kitabı burada ve ben de Resûlullah'ın ı'tretiyim. Ya buna itaat edersiniz ya da (diğer elindeki kılıca işaret ederek) buna" derdi.⁵⁵⁷

B. HASAN b. KASIM⁵⁵⁸

1. İÇ Muhalefet

Daha önce belirtildiği gibi yaşlanıp siyasetten çekilme kararı alan Hasan b. Ali'ye halef olarak, hem kendisinin hem de arkadaşlarının görüşleri doğrultusunda çocuklarından herhangi birisi değil Hasan b. Kasım tayin edilmişti.⁵⁵⁹ Hasan b. Ali öldüğü zaman Hasan b. Kasım, Gılan'da idi. Hasan b. Ali'nin oğlu ve aynı zamanda Hasan b. Kasım'ın kayınpederi olan Ebu'l-Hüseyin Ahmed ona haber göndererek Taberistan'a davet etti. Hasan b. Kasım, Hasan b. Ali'nin ölümünden yaklaşık bir ay sonra, 12 Ramazan 304'te (9 Mart 917) Âmül'e ulaştı. Devlet başkanlığı makamına oturtuldu ve kendisine *ed-Dâî ile'l-Hak* ve *ed-Dâî's-Sağîr* lakapları verildi.

Ebu'l-Hüseyin Ahmed'in, muvafakat ettiği, hatta yardımcı olduğu bu tayine, kardeşi Ebu'l-Kasım Ca'fer şiddetle karşı çıktı. Ebu'l-Kasım, "Devlet başkanlığı bizim hakkımızdır. Bunu niçin ona devrediyorsun, niçin mülkümüz ve mirasımızı başkasına verip hem kendini hem de beni mahrum ediyorsun?" diyerek kardeşini vazgeçirmeye çalıştı. Ebu'l-Hüseyin ise buna kulak asmadı. Hasan b. Kasım'ın babaları tarafından veliaht tayin edildiğini ve onun bu işe ehil olduğunu beyanla kardeşini ikna etmeye çalıştı ancak muvaffak olamadı. Bunun üzerine Ebu'l-Kasım Ca'fer, Taberistan'ı terketti ve eski Sâ mânî valisi es-Sâlûk'un yanına Rey'e giderek Sâ mânîler'in hâkimiyetini kabul etti. Siyah bayrak çekme, Sâ mânî valiler adına para bastırıp hutbe okutma ve yine Sâ mânîler adına Taberistan'ı geri alma hususunda onlarla anlaşma yaptı.⁵⁶⁰

Ebu'l-Kasım Ca'fer'in Sâ mânîler'le işbirliği yapması yaklaşık iki yıl sonra netice verdi. Ebu'l-Kasım müşterek Rey ordusunun başında Âmül'e geldi ve Hasan b. Kasım'ı mağlûp ederek Taberistan'ı ele geçirdi. (306/918).⁵⁶¹

557 Muhallî,218.

558 Ebu Muhammed Hasan b. Kasım b. Hasan b. Ali b. Abdurrahman eş-Şeceri b. Kasım b. Ali b. Ebi Talib.

559 Buthânî, 94.

560 İbn İsfendiyar, 276.

561 İbn İsfendiyar, 276; Hezâr Fen, *Tengîhu Tevârîh-i Mülûk* (el-intihâbâtü'l-Behiyye içinde), 487.

Hasan b. Kasım ise bu mağlubiyet üzerine Gılan'a gitti. Yaklaşık 7 ay Taberistan Ebu'l-Kasım'ın elinde kaldı. Ebu'l-Kasım Ca'fer bölgeyi Sâ mânîler adına yönetiyordu. Siyah bayrak çekti, onlar adına hutbe okuttu ve onlar adına sikke bastırıldı. Lâkin İbn İsfendiyar'ın kaydına göre bu yönetim başarılı olamadı. Ağır vergiler halkı bunalıttı. Bu memnuniyetsizliğin de yardımıyla Hasan b. Kasım, Gil ve Deylem'den topladığı ordu ile rakibini mağlûp ederek, Taberistan'a tekrar hâkim olmayı başardı ve adaletli bir yönetim kurdu.⁵⁶² Ebu'l-Kasım Ca'fer ise tekrar Rey'e döndü.⁵⁶³ Böylece Hasan b. Kasım ile Nâsır el-Utrûş'un çocukları arasında, uzun yıllar devam edecek olan mücadeleler başlamış oldu. Ebu'l-Kasım Ca'fer hiçbir zaman Hasan b. Kasım'a itaat etmedi. Ebu'l-Hüseyn Ahmed ise genellikle Hasan b. Kasım'ın emrinde olmakla beraber, zaman zaman isyan ederek kardeşinin yanında yer aldı.

Hasan b. Kasım devlet başkanlığı koltuğuna oturduktan sonra el-Utrûş zamanında fethine muvaffak olunamayan Cürcan'a, Ebu'l-Hüseyn Ahmed komutasında bir ordu gönderdi⁵⁶⁴ ve daha sonra kendisi de Cürcan'a gitti. Burada Sâ mânîler'e karşı yapılan mücadelede başlangıçta başarılı olundu ancak Hasan b. Kasım, Ahmed'i Cürcan'da bırakıp Âmül'e döndükten sonra Ahmed, Sâ mânîler'e mağlûp oldu. Bu sırada Rey'den Gılan'a geçmiş olan Ebu'l-Kasım Ca'fer, Hasan b. Kasım'a karşı asker toplamakla meşguldü. Muhtemelen yenilginin etkisiyle Ebu'l-Hüseyn Ahmed, Hasan b. Kasım'a isyan ettiyse de o bu isyanı bertaraf etmeyi başardı. Ahmed'e gönderilen 10 bin dirhem karşılığında anlaşma sağlandı.⁵⁶⁵

Hasan b. Kasım ve Ahmed, Cürcan'da üzerlerine gelen Sâ mânî ordusunu püskürtüp komutanlarını da katledince, bu sefer Sâ mânîler'in Türk Karatekin komutasındaki yeni ve daha güçlü bir ordusuyla karşı karşıya geldiler. Fakat bu büyük ordu karşısında tutunamayacaklarını anlayınca, geri Temîşe'ye çekildiler. Karatekin onları takip etti ve memleketlerini ele geçirdi. Ahmed kaçıp Gılan'da hazırlık yapmakta olan kardeşi Ca'fer'e katılırken, Hasan b. Kasım da Rûyân İspehbed'i Muhammed b. Şehriyar'a sığındı. İspehbed ise onu zincire vurdurup Halife Muktedir'in (295–320/908–932) Rey valisi Ali b. Vahsudân'a gönderdi. Bağdat'ın isteği doğrultusunda Hasan b. Kasım, Alamut kalesine kapatıldı ve Ali b. Vahsudân, Mûsâfirîler'den

562 İbn İsfendiyar, 276.

563 Hezâr Fen, 488.

564 İbn İsfendiyar, 279; es-Sâbî, 33. es-Sâbî'ye göre Utrûş'un diğer oğlu Ebu'l-Kasım Ca'fer de bu ordu ile beraberdir ve o da Hasan b. Kasım'ın emrindedir (es-Sâbî, 33).

565 İbn İsfendiyar, 280.

Muhammed b. Müsâfir'e mağlûp oluncaya kadar bu kalede mahpus kaldı. Ali b. Vahsudân mağlûp olunca Hasan serbest bırakıldı ve Gîlan'a gitti.⁵⁶⁶

Horasan'daki karışıklıklar Karatekin'in Taberistan'daki hâkimiyetini zorlaştırıyordu. Karatekin bir taraftan bu bölgeyi idare ederken, bir taraftan da Horasan'daki karışıklıklarla uğraşmak zorunda idi. Hasan b. Kasım, Alamut zindanlarında iken Nasırî kardeşler Gîlan'daki hazırlıklarını tamamlayıp Taberistan'a hücum ettiler, Horasan'daki karışıkların da etkisi ile Karatekin'i Taberistan'dan çıkardıkları gibi Cürcan'ı da ele geçirdiler. Bunun üzerine Sâ mânîler tarafından Ahmet et-Tavîl komutasında üzerlerine bir ordu gönderildi. Nasırî kardeşler bu orduyu da mağlûp ettiler.⁵⁶⁷

Serbest kaldıktan sonra gittiği Gîlan'da bir taraftan ordu hazırlayan Hasan b. Kasım, bir taraftan da Taberistan'a gizlice para göndererek orada da asker topladı ve Nasırî kardeşlerin Cürcan'da bulunduğu bir sırada Taberistan'ı istila etti. Nasırî kardeşler Hasan b. Kasım'ın Esterabad'a yaklaşmakta olduğu haberi üzerine hemen Gîlanlı müttefikleri İbn Herûsindân ile savaş konseyini topladılar. İstişare neticesinde Ahmed, Hasan b. Kasım'a karşı savaşa giderken diğerleri Cürcan'da kaldılar ve Esterabad'dan gelecek savaş haberlerini beklemek üzere şehir dışındaki Muhammed b. Zeyd'in mezarı başında toplandılar. Herkesin şehir dışına çıkmasından istifade ile Deylemlî çapulcular malum alışkanlıkları ile şehirde yağmaya başladılar ve bu arada Ebu'l-Kasım Cafer'i, derin bir hüzne gark edecek olan çok değerli halılarını da çaldılar.⁵⁶⁸

Hasan b. Kasım'a karşı gönderilen Ahmed, yapılan savaşta ona yenildi ve anlaşma yapmak zorunda kaldı. Hasan b. Kasım daha önce ordu komutanı olup da sonra kendisine isyan eden Ahmed'i tekrar yanına çekmeyi başardı. Çok nazik mesajlar göndererek, hatta devlet başkanlığı makamını dahi teklif ederek onu ikna etti. Bu durumda yine yalnız kalan Cafer, arkadaşı Dürzî Kummî ile Kûmis üzerinden önce Rey'e, oradan da Gîlan'a gitti.⁵⁶⁹

Hasan b. Kasım ve Ahmed anlaşmaya vardıktan kısa bir zaman sonra Simcür ed-Devâtî komutasında Horasan'dan gelen Sâ mânî ordusuna karşı birlikte savaştilar ve güç de olsa bu Horasan ordusunu geri püskürttüler. Sonra da Hasan b. Kasım Âmül'e Ahmed ise Cürcan'a yerleşti (310/922).

566 İbn İsfendiyar, 281.

567 İbn İsfendiyar, 281.

568 İbn İsfendiyar, 282.

569 İbn İsfendiyar, 283.

Hasan b. Kasım derhal sosyal faaliyetlere girişti. Camiler ve medreseler yaptırıp, ilim adamlarını ve şairleri destekledi. Ahaliyi bilgece ve âdilce yönetti. Fakat bu arada her nedense Ahmed ile araları tekrar açıldı. İsyân eden Ahmed mağlûp oldu ve Gîlan'a kardeşinin yanına kaçtı.⁵⁷⁰

Nasırî kardeşler Gîlan'da Taberistan'a saldırma hususunda anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya Mekan b. Kaki, Ali b. Hurşîd ve Raşamuc da katıldıktan sonra, Taberistan'a hareket ettiler. Hasan b. Kasım bunu öğrenince Rüstem b. Şervîn ile birlikte Âmül'den Sarî'ye geçti. Nasırî kardeşler de Hasan b. Kasım ile savaşmak üzere sahil yoluyla doğrudan Sarî'ye yürüdüler. Ancak o gece Hasan b. Kasım hiç kimseye haber vermeden kaçıp gittiği için savaş olmadı. Ebu'l-Hüseyin Ahmed çevre illere valilerini atadıktan sonra Cumâde'l-ûlâ 311'de (Ağustos 923) Âmül'e geldi. Böylece Nasırî kardeşler bir kez daha Taberistan'ı ele geçirmiş oldular. İbn İsfendiyar'a göre halk bu yönetimden memnun kalmadı ve eski yönetimi arar oldu. Bu arada Ebu'l-Hüseyin, Âmül'e gelişinden yaklaşık ikibuçuk üç ay sonra herhangi bir hastalığı olmadığı halde aniden vefat etti.⁵⁷¹

Ebu'l-Hüseyin Ahmed ölünce kardeşi Ebu'l-Kasım Ca'fer, Taberistan'm tartışmasız tek hâkimi oldu. Öte yandan Hasan b. Kasım Ahmed'in ölümünden sonra Ca'ferle savaşmak üzere bulunduğu dağlardan aşağı indi. Lâkin adamlarının bir kısmı düşman tarafına geçince tekrar geriye dönmek zorunda kaldı. Ebu'l-Kasım Ca'fer bir yıldan fazla bir süre bölgeyi idare ettikten sonra 10 zilkade 312'de (7 Şubat 925) vefat etti.⁵⁷²

Nasırî kardeşlerin resmen devlet başkanı seçilip seçilmedikleri kesin değildir. es-Sâbî'in kesin olmadığını belirttiği bir rivayete göre Ebu'l-Kasım, devlet başkanı olmuş (Kalansüve giymiş) Ebu'l-Hüseyin ise onun ordu komutanlığını yapmıştır. Bazı rivayetlere göre ise bunun tersi olmuştur.⁵⁷³

2. Sâmnîler ile Mücadelesi: Bemallâh, Fîrûzkend, Nûgan ve Celâyin Savaşları

Hasan b. Kasım devlet başkanı olduktan sonra Sâmnî komutan İlyâs b. Muhammed b. el-Yesa'dan Cürcan'ı boşaltmasını istedi. Sâmnî komutan buna uymayınca üzerine kuvvet gönderdi.⁵⁷⁴

570 İbn İsfendiyar, 285.

571 İbn İsfendiyar, 286; es-Sâbî, 34.

572 İbn İsfendiyar, 286; es-Sâbî, 34.

573 es-Sabi, 33.

574 İbn İsfendiyar, 281.

İlyâs b. Muhammed'in öldürüldüğü bu savaş es-Sâbî'nin rivayetinde biraz daha teferruatlıdır. Ona göre Hasan b. Kasım'ın ordusunun başında Ebu'l-Hüseyin Ahmed bulunmaktadır. İlyâs b. Muhammed, Horasan ordusu ile Nişabur'dan gelip Cürcan'ı işgal edince, Hasan b. Kasan, Ebu'l-Hüseyin komutasında bir ordu gönderdi. İki ordu Cürcan'ın 6 fersah uzağındaki Bemallâh mevkiinde karşı karşıya geldiler. Önce mübareze yapıldı; İlyâs b. Muhammed bizzat meydana çıkarak rakip istedi. Ona karşı çıkma cesaretini gösteren Büveyhîler'in atası Ebû Şücâ' Baveyh'den başkası değildi.⁵⁷⁵ İlyâs b. Muhammed katledildi ordusu da dağıldı.⁵⁷⁶ Olayların akışından Bemallâh Savaşı'nın h. 305 veya 306 yıllarında meydana geldiği anlaşılmaktadır.

İlyâs b. Muhammed'in ölüm haberi Buhara'ya ulaşınca, Sâ mânîler, -biraz yukarıda başka bir münasebetle kısaca değinildiği gibi- Cürcan'a Türk asıllı Karatekin komutasında 30 bin kişilik bir ordu gönderdiler.⁵⁷⁷ Hasan b. Kasım ve Ebu'l-Hüseyin Ahmed bu orduya karşı koyamayacaklarını anlayınca geri çekildiler. Karatekin hem Cürcan'ı hem de Taberistan'ı işgal etti. Bu işgale Nasırî kardeşler ancak güç birliği yaparak ve biraz da Horasan'daki karışıklıkların yardımı ile son verebildiler.

Hasan b. Kasım, Nasır el-Utrûş'u Âmül'de makamından indirdiği zaman, el-Utrûş'un Cürcan'ı fethetmekle görevlendirdiği Deylemlî komutan Leylâ b. Nu'man geriye dönerek el-Utrûş'un tekrar makamına oturmasını sağlamış, bunun üzerine el-Utrûş tarafından başkomutanlık mevkiine yükseltilmişti. Aynı komutanı Hasan b. Kasım bu defa aynı şekilde, 308'de (920–21) Sâ mânîler'in batıya doğru harekete geçmeleri üzerine Cürcan valiliğine tayin ederek bu bölgeye gönderdi.⁵⁷⁸ Leylâ önce Dameğan üzerine yürüdü. Burada Karatekin'in kardeşi Bekçûr bulunuyordu.⁵⁷⁹ Bekçûr Leylâ'nın Dameğan'a saldırdığı haberini alınca Horasan'a kaçtı. Leylâ kendisine karşı koyan Dameğan halkı ile savaşıp onlardan pek çok kimseyi öldürdükten sonra şehri ele geçirdi ve tekrar Cürcan'a döndü.⁵⁸⁰

Leylâ b. Nu'mân, Cürcan'a geldikten sonra üzerine Sâ mânîler tarafından Karatekin komutasında bir ordu gönderildi. İki ordu Cürcan'a 12 fersah

575 es-Sâbî, 33; Madelung, es-Sâbî'nin Büveyhîler'i ön plana çıkararak bu rivayeti ile ilgili olarak yaptığı değerlendirmede Ebû Şücâ' Büveyh'in bu savaştaki rolünün sadece es-Sâbî tarafından kaydedildiğine ve es-Sâbî'nin Büveyhîler'in atasını yücelttiğine dikkat çekmektedir (*Madelung, a.g.m., 35*).

576 İbn İsfendiyar, 281; es-Sâbî, 33.

577 İbn İsfendiyar, 281.

578 İbnü'l-Esir.VIII, 124.

579 es-Sâbî, 45.

580 es-Sabi, 45; İbnü'l-Esir, VIII, 124.

mesafedeki Firûzkend mevkiinde karşılaştı. Şiddetli bir savaş neticesinde Leylâ b. Nu'mân galip geldi ve Karatekin, Nişabur'a kaçtı. Leylâ onu takip ediyordu. Zaten Leylâ'nın asıl amacı Nişabur'u ele geçirmektir. Hasan b. Kasım, onu bunun için görevlendirmişti.⁵⁸¹ Karatekin'i mağlûp ettikten sonra gücü artan ve askerleri çoğalan Leylâ, Horasanlı komutanlardan Ebu'l-Kasım b. Hafs'ın da teşvik ve tahriki ile Nişabur'a saldırdı. Karatekin şehri terk edip Merve gitti. Leylâ'nın askerleri takibe devam ederek Merv'i de ele geçirdiler.⁵⁸² Leylâ Nişabur'a hâkim oldu ve burada Hasan b. Kasım adına hutbe okuttu. (Zilhicce 308/Nisan-Mayıs 921).⁵⁸³

Bu durumu öğrenen Sâ mânî Emîri II. Nasr b. Ahmed, Buhara'dan Hamûye b. Ali komutasında bir ordu gönderdi. Hemen hemen doğunun bütün meşhur komutanları ve Müsevvide'nin önde gelenleri bu orduda toplanmıştı. Hamûye b. Ali'yi Karatekin takip etti. Peşinden diğer komutanlar Bekir b. Muhammed b. Elyesa, Muhammed b. Muzaffer b. Muhtac, Şirûsine İspehbedi, Hevârizm Meliki, es-Sâlûk diye bilinen Muhammed b. Ali el-Mervezî, Simcûr ed-Devâtî ve Karatekin'in kardeşi Bekcûr geldiler. Ordular Tûs'a iki fersah mesafedeki en-Nûgân mevkiinde karşılaştılar. Savaş Sâ mânîler'in galibiyeti ile neticelendi. Deylemli büyük komutan Leylâ b. Nu'mân bu savaşta öldürüldü.⁵⁸⁴

Gerek es-Sâbî gerekse İbnü'l-Esîr bu savaş hakkında teferruatlı bilgi vermektedirler. İbnü'l-Esîr'e göre başlangıçta savaş Leylâ lehine gelişse de, Hamûye b. Ali'nin ordusundaki meşhur komutanların direnci sayesinde durum tersine döndü. Leylâ muhtemelen savaşın yapıldığı en-Nûgân'da muhasara edildi. es-Sâbî'nin bir görgü tanığından nakledildiğini belirttiği malumata göre muhasara çok şiddetli oldu. Deylemliler ve şehir halkı aç susuz kaldılar; hastalandılar. Neticede Leylâ b. Nu'mân katledilince ordusu da aman dilemek zorunda kaldı.⁵⁸⁵

Leylâ b. Nu'mân'ın ölümüyle sonuçlanan bu savaştan İbn İsfendiyar çok kısa bahsetmektedir. Ayrıca ona göre Leylâ bu savaşta ölmemiş, mağlubiyetten sonra Cürcan'a kaçmıştır.⁵⁸⁶ İbn Haldun'daki kısa bir kayıt da İbn İsfendiyar'ın verdiği bu bilgiyi destekler mahiyettedir. İbn Haldun'a göre Leylâ savaş meydanında katledilmemiş, mağlubiyetten sonra kaçınca

581 İbn İsfendiyar, 277.

582 es-Sâbî, 44.

583 Buthânî, 101; es-Sâbî, 45; İbnü'l-Esîr, VIII, 124; İbn Haldun, *el-İber*, IV, 239.

584 es-Sâbî, 46.

585 İbnü'l-Esîr, VIII, 124; es-Sâbî, 46.

586 İbn İsfendiyar, 278.

Türk Meliki Buğra Han tarafından yakalanarak, Hamûye'ye getirilmiş ve Hamûye de onu öldürtmüştür (309/921).⁵⁸⁷

Leylâ b. Nu'mân'ın ölümünden sonra ordusu Cürcan'a döndü. Başta Gılanlı lider Herusindân b. Tirdâz olmak üzere bazı Gılanlı ve Deylemli reisler Hasan b. Kasım'a bir suikast planı hazırladılar. Hasan bunu haber alır almaz süratle Cürcan'a geldi. es-Sâbî'ye göre bir davet planı ile onları topladı ve 7 önde gelen kimseyi katletti. Bunlar Gilli lider ve aynı zamanda Ziyârîler'in kurucusu Merdâvîc b. Zîyâr'ın dayısı Herusindân b. Tirdâz, Lîşâm b. Virdzâd, Kuhyâr, onun oğlu Şehlân, Ba Mansûr Köftiyâr b. Virdzâd, Ba Ca'fer b. Ali Düzbâr ve Abbas b. Herâkird idi.⁵⁸⁸

İbn İsfendiyar'a göre bu katliamdan sonra insanların kalbi Hasan b. Kasım'ın korkusu ile dolduğundan, kimse ona suikast yapmaya cesaret edemedi.⁵⁸⁹ Ancak bir taraftan da bu olay, Gîl ve Deylemli askerler arasında Hasan b. Kasım'a karşı bir antipati doğurdu. Birçoğu Horasan'a gitti. Esfâr b. Şîrûye'yi başlarına geçirip Sâ mânîler'le işbirliği yaptılar ve Hasan b. Kasım'a karşı onlardan yardım istediler.⁵⁹⁰ Neticede bu katliam Hasan b. Kasım'ın ölümüne yol açtı.

Leylâ b. Nu'mân'ın ölümünden sonra Karatekin tekrar Cürcan'a geldi. Daha önce Karatekin, Fîrûzkend savaşında Leylâ b. Nu'mân'a yenildiği zaman Bars adındaki komutanı adamları ile galip tarafın saflarına katılmıştı. Karatekin kendisine ihanet eden bu eski komutanını cezalandırdıktan sonra Cürcan'dan ayrıldı. (310/922–923).⁵⁹¹

Ebû İshak es-Sâbî, İlyâs b. Muhammed'in öldürüldüğü Bemallâh Savaşı'nın hemen ardından, Simcûr ed-Devâtî ile Hasan b. Kasım'ın Cürcan valisi Ebu'l-Hüseyn Ahmed arasında geçen Celâyin Savaşı'ndan bahsetmektedir. Bemallâh Savaşı yukarıda da belirttiği gibi 305 veya 306 yıllarında cereyan etmiş Celâyin savaşı ise 310'da meydana gelmiştir.⁵⁹² es-Sâbî iki savaş arasındaki hadiselerden bahsetmemektedir. Diğer kaynaklara göre ise arada önemli olaylar yaşandı. Cürcan birkaç kez el değiştirdi. Son olarak Karatekin, Cürcan'dan ayrılınca, Hasan b. Kasım ile Ebu'l-Hüseyn Ahmed'in anlaşması neticesinde Ebu'l-Hüseyn, Cürcan valisi oldu. Celâyin Savaşı hakkında es-Sâbî'nin haricinde İbnü'l-Esîr ve İbn İsfendiyar da bilgi vermektedirler.

587 İbn Haldun, *el-İber*, IV, 239.

588 es-Sâbî, 36.

589 İbn İsfendiyar, 278

590 es-Sâbî, 36.

591 İbnü'l-Esîr, VIII, 131.

592 İbnü'l-Esîr, VIII, 131.

Ebu'l-Hüseyin'in Cürcan valiliği sırasında Sâmânî Emîri II. Nasr, Cürcan'a Simcûr ed-Devâtî komutasında bin kişilik bir ordu gönderdi. Bu ordu Horasan'daki müttefik güçleri de içine alan güçlü bir ordu idi.⁵⁹³ Ebu'l-Hüseyin Cürcan'a iki fersah mesafedeki Celâyin köyünde Simcûr'u karşıladı. Simcûr, Seyyidler'den barış yolu ile bölgeyi kendisine teslim etmelerini istedi. Seyyidler bunu reddettiler. Çok şiddetli ve aynı zamanda tam bir taktik savaş cereyan etti. Taktiğini başarı ile uygulayan sonuca ulaştı. Ebu'l-Hüseyin'in gücü karşı tarafın hemen hemen iki katı kadardı. Ordusunun başında Makan b. Kaki'nin akrabası Sörhab bulunuyordu.

Savaş hakkında bilgi veren üç kaynak, çoğu zaman birbirlerini tamamlayıcı mahiyette bilgi verirken, bazen farklılaşmaktadırlar. Her üçünde de savaş sırasında takip edilen ince taktik hissedilmektedir. İbn İsfendiyar, savaşı Sâmânîler'in kazanmasındaki aslan payını Simcûr'un ordusundaki Türklere vermektedir. Ona göre mağlûp Simcûr ordusu ovaya doğru kaçarken aniden atlarından inen Türkler, geri dönerek ok yağdırmaya başladılar ve düşmanı tamamen perişan ettiler.⁵⁹⁴ İbnü'l-Esîr'e göre ise savaşın sonucunu tayin eden önceden pusuya yerleştirilen askerler olmuştur. Sörhab b. Vahsudân'ın düşman ordusunun merkezini dağıtıp, Simcûr'un karargâhına kadar ilerlemesinin ardından, askerler yağmaya giriştiler. Bunun üzerine Simcûr pusudaki askerlerini çıkardı ve bunlar, yağma ile meşgul, savaş düzenini kaybetmiş karşı tarafın askerlerinin büyük bir kısmını katlettiler.⁵⁹⁵ Bu mağlubiyetin ardından Ebu'l-Hüseyin Ahmed sağ kalanlar ile Cürcan'ı terketti. Önce Esterabad'a, oradan da Temîşe'ye geldi. Temîşe'de Makan b. Kaki ile hazırlık yaptılar. Hasan b. Kasım ise Âmül'den destek gönderdi. Türkler'i geri itip tekrar Cürcan'ı ele geçirdiler.⁵⁹⁶

İbnü'l-Esîr Celâyin savaşından sonraki hadiseleri biraz daha teferruatlı anlatmaktadır. Ona göre Ebu'l-Hüseyin'in komutanı Sörhab ölünce, yerine Makan tayin edildi. Simcûr, Esterabad'da bir müddet daha savaşa devam etti. Savaş çok fazla uzayınca Sâmânîler, Makan'la anlaşip Esterabad'ı ona bıraktılar. Simcûr, Buğra Han'ı Cürcan'a vekil tayin ederek Nişabur'a gitti.

593 İbnü'l-Esîr, VIII, 131; es-Sâbî, 33.

594 İbn İsfendiyar, 284.

595 İbnü'l-Esîr, VIII, 131; es-Sâbî, 33; İ. Kafesoğlu'na göre bu usule bozkurt muharebe usulü denir. Bu usulün iki önemli hususiyeti vardır: Sahte ric'at ve pusu; Buna göre kaçıyor gibi geri çekilerek düşman çembere alınır ve pusu kurulan mahalle kadar çekildikten sonra imha edilir. Bunun bir adı da *kurt oyunu* dur. Bu savaş usulüne *turan taktiği* de denilmiştir. (İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977, s. 243).

596 İbn İsfendiyar, 284.

Makan, Buğra'nın halka kötü davranmasını fırsat bilerek saldırıya geçti ve Cürcan'ı tekrar fethetti.⁵⁹⁷ İbn İsfendiyar'a göre bu zaferin tarihi Zilhicce 310'dur. (Nisan 923).⁵⁹⁸

3. Deylemli Liderlerle İlişkileri

Hasan b. Kasım Devlet başkanlığına oturduğu günden itibaren, her zaman güçlü bir iç muhalefetle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu muhalefetin başını Nasırî kardeşler, özellikle Ebu'l-Kasım Ca'fer çekiyordu. O öldükten sonra da bu muhalefet devam etti. Yukarıda da anlatıldığı gibi Nasırî kardeşler vefat etmeden önce Taberistan'a hâkim olduklarından Hasan b. Kasım dağlara çekilmek zorunda kalmıştı. Nasırî kardeşlerden sonra Hasan b. Kasım, Âmül'e inip yönetimi ele alamadı. Çünkü ovada ona muhalefet eden bir güç mevcuttu. Muhalifleri arasından insanları tek bayrak altında toplayıp Taberistan'a tümüyle hâkim olacak bir lider çıkmadığından ve bu muhalifler aynı zamanda birbirleri ile uğraştıklarından şimdiye kadar Alevî imamların emrinde olan Deylemli liderlerin gücü giderek arttı. Bu liderler Amaçlarına ulaşabilmek için Alevîler'i birbirlerine karşı kullandılar. es-Sâbî'nin verdiği bilgiden bu Deylemliler'in başlarına müstakil bir lider seçtikleri anlaşılmaktadır; ona göre Leylâ b. Nu'mân'ın ölümünden sonra Deylemliler Leylâ b. Hurşîd'i başa geçirdiler. O da vefat edince Makan b. Kaki'yi reis tayin ettiler.⁵⁹⁹

Ebu'l-Kasım öldükten sonra, Hasan b. Kasım muhalifi bütün Gîl ve Deylemliler adalet ve hayırhahlığından dolayı sevilen, heybetinden korkulan Ebu'l-Hüseyin Ahmed'in oğlu Ebû Ali Muhammed'e biat ettiler. Makan b. Kaki ve arkadaşları, Ebû Ali'nin imametine karşı idiler. Makan, kardeşi Hüseyin ve yeğenleri Hasan b. Firûzan başta olmak üzere, önde gelen muhalifler bir araya gelerek, Ebû Ali'yi tahtan indirmek için bir plan hazırladılar. Aralarında akrabalık bağı bulunan Ebu'l-Kasım Cafer'in küçük oğlu İsmail'i onun yerine geçirmek istiyorlardı. İsmail, Hasan b. Firûzan'ın üvey kardeşi idi ve aynı zamanda Makan'ın ağabeyi Kenar b. Kaki'nin kızı ile evliydi. Bu grup birlikte hareket ediyordu.⁶⁰⁰

Ebu'l-Kasım Ca'fer, ölmeden önce Makan b. Kaki'yi Cürcan valisi yapmıştı. Aynı zamanda Deylemliler'in lideri durumunda olan Makan, Ebû Ali'nin birkaç koruması ile Mamtîr'e gittiği sırada bir birlik göndererek,

597 İbnü'l-Esîr, VIII, 131.

598 İbnü'l-Esîr, VIII, 131.

599 es-Sâbî, 34.

600 es-Sabi, 35.

hükümdarlık sembolü olan külahını (kalensüve) başından alıp, onu tutuklatarak, Cürcan'a gönderdikten sonra, kendisi de Âmul'e gelip planını uyguladı. İsmail'i tahta çıkardı ama ipler Makan'ın elinde idi. Makan, yaptıklarını Hasan b. Kasım'a bildirdi. Kardeşi Ebu'l-Hüseyn b. Kaki'yi bir ordu ile Horasan'a gönderdi. Ebu'l-Hüseyn Makan'dan aldığı emre göre Horasan'dan sonra Cürcan'a gitti. Ebû Ali burada bulunuyordu. Makan kardeşine Ebû Ali'yi ortadan kaldırması için haber gönderdi.⁶⁰¹

Ebu'l-Hüseyn amacını gerçekleştirmek için fırsat kollamaya başladı. Bir davet sonrasında davetliler gittikten sonra Ebû Ali ile Ebu'l-Hüseyn baş başa kaldılar. Ebu'l-Hüseyn sarhoşluğun da etkisi ile kasten onunla tartışmaya başladı.⁶⁰² Onun maksadını anlayan Ebû Ali bir mazeret uydurmak suretiyle yanından ayrıлып dışarı çıktı ve yeninin içerisine küçük bir bıçak yerleştirerek tekrar geldi. Ebu'l-Hüseyn atmosferi iyice gerdi ve onu boğmaya teşebbüs etti. Fakat aktif davranan Ebû Ali onu yere fırlattı ve bıçağı ile onu öldürdü.⁶⁰³ Bundan sonra Ebû Ali o sırada Makan'a karşı mücadele veren Esfâr b. Şîrûye ile işbirliği yaptı. Ebu'l-Hüseyn'i öldürdüğü sırada ele geçirdiği hükümdarlık mührünü Esfâr'a göndererek onu Cürcan'a davet etti. O da arkadaşları ile Cürcan'a gelerek Ebû Ali'ye biat ettiler ve Cürcan'a hâkim oldular.⁶⁰⁴

Makan kardeşinin öldürüldüğü haberini duyunca, ordu toplayıp Cürcan'a yürüdü. Çıkan savaşta Makan mağlûp oldu ve geri çekildi. Ebû Ali ise onu takip etti. Böylece Sarî'ye kadar geldiler. Ebû Ali, Sarî'yi kuşattı. Makan, tek başına kaldı ve bu hâlde canını zor kurtarıp, ancak kaçabildi. Askerler onu takip ettiler. Bu takip sırasında Makan için çok korkulu ve heyecanlı anlar yaşandı. Fakir bir bahçivana sığındı. Bahçivan onu dut ağacının dalları arasına gizledi. Askerlerin sıkıştırmalarına rağmen bahçivan yerini söylemedi. Askerler ayrıldıktan sonra bahçivan onun yaralarını sardı ve iyileştirdi. Makan iyileştikten sonra Sarî'nin dağlık bölgelerine gitti. Makan mevki ve servet sahibi olduktan sonra bu kurtarıcısını ödüllendirmiş, ailesine şeref unvanları vermişti.⁶⁰⁵ Ebû Ali, Sarî'de Makan'ı mağlûp ettikten sonra Âmul'e geldi. Taberistan'a hâkim oldu. Bölgeyi hakimane ve âdilâne yönetti.⁶⁰⁶ Fakat bu fazla uzun sürmedi. Ebû Ali, Âmul'deki 40 günlük ikametinden sonra cirit oynarken atından düşüp öldü.

601 İbn İsfendiyar, 287.

602 Safedî, XII, 205.

603 İbn İsfendiyar, 287; İbnü'l-Esîr, VIII, 132; Safedî, XII, 205; ös-Sâbî, 35. es-Sâbî'ye göre bu olay Cürcan'da değil Sarî'de meydana gelmiştir.

604 İbn İsfendiyar, 288; İbnü'l-Esîr, VIII.132.

605 İbn İsfendiyar, 288.

606 İbn İsfendiyar, 288.

Ebû Ali ile ilgili rivayetler İbn İsfendiyar, İbnü'l-Esîr ve es-Sâbî'de yer almaktadır. Anlatım hemen hemen aynı olmakla beraber, İbn İsfendiyar diğerlerine nazaran daha teferruatlı bilgi vermektedir. Muhtemelen bütün bu hadiseler 313'te (925) vuku bulmuştur.

Ta en-Nasır el-Utrûş'un ölümünden beri Alevîler arasında görülen çekişme sürüp gitmekteydi. Hasan b. Kasım'a muhalefet eden Nasırî kardeşlerin ölmeleri bile bu çekişmeyi engelleyemedi. Toplum âdeti ikiye bölünmüştü. Nasırî kardeşlerin taraftarları onlardan sonra Hasan b. Kasım'a itaat etmeyip onların çocuklarını desteklediler. Ebû Ali'den sonra da onun kardeşi Ebû Ca'fer Hasan'a biat ettiler. Bu biatten sonra Âmül'deki karışıklıklar artarak devam etti. Bu kavgalar esnasında birçok kimse can verdi.⁶⁰⁷ Bu sırada Sarî'nin dağlarında yaşayan Mekan, Gilan'da ikamet etmekte olan Hasan b. Kasım'a sürekli mektup yazarak Taberistan'a çağırmasına rağmen o, bu çağrılara olumsuz cevap veriyordu. Mekan etrafına beş yüz adam toplayarak Nâtil'in yukarılarında kamp kurdu. Ebû Ali'den sonra yerine geçen Ebû Ca'fer bunu öğrenince o da Âmül'den Nâtil'e yürüyerek Mekan'ın karşısında yerini aldı. Âmül'deki Ebû Ca'fer muhalifleri Mekan'a haber göndererek destek vaadinde bulundular. Mekan onlara bu işi gizli tutmalarını tavsiye etti. Fakat onlar buna kulak asmadılar, halkı başlarına toplayıp niyetlerini açıkladılar. Ebû Ca'fer bunu duyunca Âmül'e geri döndü. Önden gönderdiği 1200 seçkin asker bu disipline edilmemiş kalabalığı anında dağıtarak birçoğunu kılıçtan geçirdi.⁶⁰⁸

Öte yandan Esfâr b. Şîrûye Cürcan'da Ebû Ca'fer adına halktan biat aldıktan sonra Sarî'ye geldi ve burayı ele geçirdi. Mekan ise hazırlıklarını sürdürüyordu. Belli bir güce erişince saldırıya geçmeye karar verdi. Mekan'ın yaklaşması üzerine Ebû Ca'fer karşı koymadan şehirden ayrıldı. Mekan Âmül'ü ele geçince bu sefer Hasan b. Kasım onun davetine icabet ederek yanına geldi. Beraberce Sarî'ye gittiler. Yaklaşmaları üzerine Esfâr şehri terk etti. (314/926).⁶⁰⁹ Bu sırada Rey, Azarbeycan hâkimi Sâc oğullarından Yûsuf b. Ebî's-Sâc'ın kontrolünde bulunuyordu. Yûsuf, Rey'i zappederek buradaki Sâmânî idaresine son vermiş, vali Muhammed b. Ali es-Sâlûk'u kovmuştu. Halife Muktedir, Sâmani Emîri II. Nasr b. Ahmed'e haber göndererek Rey'i istila etmesini istedi.⁶¹⁰ Bunun üzerine II. Nasr, Rey'le beraber Taberistan'ı da ele geçirmek üzere 30 bin kişilik bir ordu ile

607 İbn İsfendiyar, 289.

608 İbn İsfendiyar, 289.

609 İbn İsfendiyar, 290.

610 İbnü'l-Esîr, VIII, 166.

Buhara'dan hareket etti. Hasan b. Kasım'ın Kârin dağında bulunan Şehriyar-Kûh valisi Ebû Nasr et-Taberî yolları tıkayıp köprüleri tahrip ederek Sâ mânî emirini bu dağa hapsetti. Emir zor durumda kaldı. Orduda yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. En sonunda Hasan b. Kasım ile 20 bin dinar karşılığında barış yaparak bu sıkıntıdan kurtuldu.⁶¹¹

İbn İsfendiyar ve İbnü'l-Esîr'de yer alan bu rivayete her iki kaynak değişik cephelerden yaklaşmıştır. İbnü'l-Esîr olaya biraz daha Rey merkezli yaklaştığından Hasan b. Kasım'ı hiç zikretmemektedir. Ona göre Sâ mânîler ile muhatap olan tamamen Ebû Nasr et-Taberî'dir. Yine İbnü'l-Esîr'e göre ödenen para 20 değil 30 bin dinardır.⁶¹²

Taberistan'da başarısız olan Emir II. Nasr yoluna devam ederek, Cemâziyelâhir 314 (Ağustos-Eylül 926) yılı itibariyle Rey'i ele geçirdi.⁶¹³

Sâ mânîler Taberistan'dan ayrıldıktan sonra Hasan b. Kasım ile Mekan'ın arası tekrar açıldı. Mekan'ın mağrur hareketlerinden hoşlanmayan Hasan, Âmül'ü terk ederek tekrar Gîlan'a gitti. Mekan'ın geri çevirmek için gönderdiği özür mesajlarına kulak asmadı. Daha sonra Ziyârî Esfâr b. Şîreveyh, Türk, Deylem ve Gîlanlılar'dan oluşturduğu bir ordu ile Âmül'e saldırdı. Üç gün devam eden savaşın dördüncü gününde bölgenin güçlü şahsiyetlerinden biri olduğu anlaşılan Reşâmûc, Mekan'a destek verince Esfâr hezimete uğradı. Bu zaferden sonra Mekan hâkimiyet sahasını Esterabad'a kadar genişletti. Esfâr ise Gürcan'daki Sâ mânî komutan Ebû Bekir b. Muhammed b. el-Yesâ'a iltica etti.⁶¹⁴

4. Taberistan'ın Zeyârîler Tarafından İşgal Edilmesi ve Hasan b. Kasım'ın Ölümü

315'te (927–28) dağlara sığınmış olan Ebû Ca'fer, Mekan'ın emri ile Hasan b. Fîrûzan tarafından yakalanarak Sarî'ye getirildi ve burada hapsedildi. Ebû Ca'fer'in perişan bir vaziyette aşağılanarak hapse atılması Hasan b. Kasım'ın hoşuna gitmedi. Mekan'ı şiddetle protesto etti. Bunun üzerine Mekan da ona bir cemile yaparak Ebû Ca'fer'i Gîlan'a Hasan b. Kasım'a gönderdi. Çünkü Hasan b. Kasım'a ihtiyacı vardı ve düşmanlarına karşı onunla işbirliği yapmak istiyordu. Mekan'ın bu davranışı üzerine Hasan

611 İbn İsfendiyar, 290.

612 İbnü'l-Esîr, VIII, 166.

613 İbnü'l-Esîr, VIII, 166.

614 İbn İsfendiyar, 291.

b. Kasım, Gil ve Deylemliler'in desteğini almış olarak İspehbed Servin ile tekrar Âmül'e geldi.⁶¹⁵ Böylece güçlerini birleştirmiş oldular. Hasan b. Kasım tekrar devlet başkanlığına otururken, Makan da başkumandanlığa atandı.⁶¹⁶

Aralarında yaptıkları anlaşmaya göre ed-Dâî ile'l-Hak Hasan b. Kasım, Cürcan'a, Makan, Rey'e gitti. ed-Dâî daha önce Deylem ve Gil liderlerine karşı yaptığı katliamdan dolayı Cürcan'da tutunamadı. Gil ve Deylem liderlerinin çoğunun katletmesinden sonra sağ kalanlar kaçıp Horasan'da bulunan Esfâr b Şiruye'nin (veya Şiraveyh) yanına gitmişlerdi. Esfâr, Sâ mânî taraftarı idi. Bunlar da onunla işbirliği yaptılar siyah bayrak çektiler. Onu Taberistan'a saldırmaları için teşvik ve tahrik ettiler. Esfâr da onlarla işbirliği yaptı. Beraberce Cürcan'ı ele geçirdiler. ed-Dâî ise Taberistan'a dönmek zorunda kaldı.⁶¹⁷

Yukarıda da anlatıldığı gibi Taberistan'a saldıran Esfâr, Makan tarafından geri püskürtülünce o da Sâ mânîler'in Cürcan valisi Bekir b. Muhammed'in yanına gitmiş ve Bekir ölünceye kadar onun yanında kalmıştı. Samânî Emîri II. Nasr Cürcan Valiliğini, Bekir b. Muhammed'in ölümünün ardından, Esfâr'a verdi.⁶¹⁸ Esfâr da o sırada Karatekin'in emrinde bulunan Merdâvic b. Zîyar'a mektup yazarak yanına çağırırdı. Merdâvic, Karatekin'den izin alarak Esfâr'a katıldı.⁶¹⁹

Bu arada Makan, ed-Dâî'ye mektup yazarak onu Rey'e davet etti. Ona çok parlak tekliflerde bulundu. Rey'i ele geçirdiğini ve durumun oldukça iyi olduğunu, yanına geldiği takdirde beraberce el-Cibâl bölgesini fethedip oradan da hilâfet merkezi Bağdat'a gidebileceklerini bildirdi. Bunun üzerine ed-Dâî Hasan b. Kasım ona katıldı. Rey'de buluştular⁶²⁰ ve Sâ mânî vali Muhammed b es-Sâlûk'u bölgeden kovdular.⁶²¹ Rey'den sonra Kazvin, Zencan, Ebher ve Kum şehirlerini de ele geçirdiler.⁶²² Tam bu sırada Sâ mânîler ile işbirliği yapmış olan Esfâr güçlü ordusu ile Taberistan'ı işgal etti. Bu durumda Hasan b. Kasım ve Makan ister istemez Bağdat'la ilgili planlarından vazgeçerek Taberistan'a yöneldiler.⁶²³

615 İbn İsfendiyar, 291.

616 es-Sâbî, 35.

617 es-Sâbî, 36.

618 İbnü'l-Esîr, VIII, 170.

619 İbn İsfendiyar, 292; İbnü'l-Esîr, VIII, 170.

620 es-Sâbî, 36.

621 İbn İsfendiyar, 292.

622 İbnü'l-Esîr, VIII, 189.

623 es-Sâbî, 36.

Hasan b. Kasım, Mekan'dan Taberistan'a gidip Esfâr'a karşı savaşmasını istedi. Kendisinin ise Rey'de kalmak istediğini belirtti. Fakat Mekan buna yanaşmadı. Çünkü Esfâr çok güçlü bir ordu ile gelmişti. Tek başına onunla savaşa cesaret edemedi ve Hasan b. Kasım'a şöyle dedi:

“Doğru olan Taberistan'a senin gitmandır. Çünkü sen imamsın. İnsanlar senin önünde savaşır. Taberistan ve Deylem gönüllüleri senin etrafında toplanırlar ve seninle savaşmayı cihad sayarlar. Şayet sen kalır da ben gidersem benimle savaşmazlar; beni terk ederler.”

Buna rağmen Hasan b. Kasım, Taberistan'a gitmek istemiyordu ancak Mekan'ın ısrarı üzerine gitmeye mecbur oldu.⁶²⁴

İbnü'l-Esîr, Hasan b. Kasım ile Mekan arasında geçen böyle bir tartışmaya yer vermez. Çünkü ona göre Taberistan'a beraber gitmişlerdir.⁶²⁵ İbn İsfendiyar'a göre ise tam tersi bir durum söz konusudur. Mekan müstevliler ile kendisinin gidip savaşmasını önermiş Hasan b. Kasım buna iltifat etmemiş ve 500 adamı ile Âmul'e yürümüşür.⁶²⁶

Neticede Hasan b. Kasım ile Esfâr, Âmul'de karşı karşıya geldiler. Savaş sırasında Hasan b. Kasım yaralandı ve kaçıp kızının evinde saklandı. Merdaviç ve adamları kan izlerini takip ettiler ve insanları tehdit ederek yerini öğrendiler. Hasan b. Kasım onları görünce hemen namaza durdu. Ama onlar buna aldırmayarak üzerine çullandılar ve onu katlettiler. Ayrıca Hasan b. Kasım'ın yakın arkadaşları Ebû Ca'fer Manekdiyum ve el-Ukaylî diye bilinen Âkil b. Ebî Ca'fer neslinden bir şahsı da öldürdüler. (Ramazan 316/928).⁶²⁷

Bu savaştan bahseden her üç kaynak da özellikle Hasan b. Kasım'ın gönüllülerden gerekli desteği alamadığının altını çizmişlerdir. Bunun sebebi ise İbnü'l-Esîr'in belirttiği gibi Hasan b. Kasım'ın Deylem ve Gilli liderleri öldürmesidir.⁶²⁸ Gil ve Deylemliler liderlerinin katledilmesinde Hasan b. Kasım'a yardım ettiklerinden dolayı Ebû Ca'fer ve el-Ukaylî'ye de husumet besliyorlardı. Burada onları da katlederek öçlerini aldılar.⁶²⁹

624 es-Sâbî, 37.

625 İbnü'l-Esîr, VIII, 189.

626 İbn İsfendiyar, 292.

627 es-Sâbî, 37.

628 İbnü'l-Esîr, VIII, 190.

629 es-Sâbî, 37.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GİLAN-DEYLEMAN ZEYDÎLERİ VE ZEYDİLİĞİN ORTADAN KALKMASI

I. GİLAN-DEYLEMAN ZEYDÎLERİ

Son devlet başkanı Hasan b. Kasım'ın ölümü ile Zeydîler Taberistan'daki hâkimiyetlerini tamamen kaybettiler. Abbasî Devleti ve bu devlete bağlı mahallî emirliklerin tazyiki ile Taberistan'ın daha kuzey-batısına, Gılan-Deyleman bölgesine çekilmek zorunda kaldılar. Bundan önceki dönemlerde tehlike anında sığınmış oldukları bu bölge bundan sonra onların yurdu oldu. Ancak Taberistan'ı da hiçbir zaman unutmadılar ve fırsat buldukça oraya sefer düzenlemekten geri durmadılar.

Gılan ve Deyleman, Zeydîler açısından iki yönlü mücadeleye sahne olmuştur. Zeydîler bir taraftan kendi aralarında hâkimiyet mücadelesi verirken bir taraftan da hariçten gelen istilâci devletlere karşı savaşmakta idiler. Uzun yıllar devam edip giden bu mücadeleler sebebiyle hiçbir zaman aralarında tam bir birlik oluşturamadılar. Uzun inkıtalarla da olsa çok sayıda müstakil küçük hanedanlıklar kurdular. Zeydîler'den bu tür bir hanedanlık kurmayı başaran ilk kişi, Ebü'l-Fadl Ca'fer b. Muhammed olmuştur.

A. Ebu'l-Fadl Ca'fer b. Muhammed⁶³⁰

Hasan b. Kasım'ın mağlubiyeti ve ölümü ile sonuçlanan savaştan sonra Esfâr b. Şîreveyh Taberistan'ı ve Cürcan'ı işgal etti (316/928). Esfâr Sâmânîler adına hareket ediyordu. Bu tarihten itibaren Taberistan ve Cürcan'da Sâmânî Emiri Nasr b. Ahmed adına hutbe okunmaya başlandı. Esfâr çevre illere valilerini tayin etti. Tanınmış bir kimse olduğu anlaşılan Hârûn b. Behrâm, Deyleman'dan gelerek Esfâr'a sığındı. Görüşüp anlaştılar ve Esfâr onu Taberistan valisi olarak atadı.⁶³¹

Esfâr Taberistan'ı ele geçirdikten sonra Agûşî adlı Türk komutanın da desteğini alarak Rey'e doğru harekete geçti. O sırada Rey, Mekan b. Kaki'nin hâkimiyetinde idi. Mekan mağlûp oldu ve Taberistan'a kaçtı. Esfâr, Rey'i ele geçirdi. Rey'in zenginliklerine el koyarak kendisinin ve ordusunun malî durumunu düzelttikten sonra komutan Agûşî'yi Rey'de bırakıp Mekan'ın

630 Ebu'l-Fadl Ca'fer b. Muhammed b. Hüseyin b. îsâ b. Ömer b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib, es-Sâir Lidînilâh.

631 es-Sâbî, 37.

peşinden Taberistan'a gitti. Bu sefer Makan, Deylem'e sığındı.⁶³² Makan, Deylem'e sığınınca Esfâr takipten vazgeçerek geriye döndü ve Cürcan'a gitti.⁶³³

Bu dönemde Taberistan'da Alevîler'in başında bir imam yoktu. Hâlbuki onlar, başlarında bir imamın olmasına mutlak ihtiyaç duyuyorlardı. Bunun için vali Hârûn b. Behrâm'a müracaat ederek, el-Utrûş'un torunu Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed'i imam seçmek istediklerini bildirdiler. Hârûn b. Behrâm, Esfâr'ın da muvafakatini alarak buna müsaade etti. Böylece Hasan b. Kasım'ın ölümünden sonra ilk defa Âmul'de Zeydîler kendilerine bir imam seçmiş oldular.⁶³⁴

Âmul'deki bu imam seçimi haberi Sâ mânî Emîri Nasr b. Ahmed'e ulaşınca buna razı olmadı. Taberistan'da karışıklık çıkmasından endişe etti. Derhal Esfâr'a haber göndererek bu seçim işine son verilmesini ve ilgili şahısların tutuklanarak kendisine gönderilmelerini emretti. Esfâr gelen emre karşı duramadı, gereğini yerine getirerek İmam Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed en-Nasır ile seçim işinde aktif rol oynayan Zeydîler'in ileri gelenlerinden Zeyd b. Salih ve Ebu'l-Hüseyn eş-Şecerî'yi tutuklayarak Buhara'ya gönderdi.⁶³⁵

İbn İsfendiyar bu hadiseleri anlatırken Hârûn b. Behrâm'dan söz etmemektedir. Ona göre bizzat Esfâr, Makan'ın Deylem'e kaçmasının ardından Ebû Ca'fer'e biat etmiş ve bir müddet sonra onu ve az önce zikredilen iki arkadaşını tutuklatarak Buhara'ya göndermiştir. İbn İsfendiyar bu tutuklama emrinin Buhara'dan geldiğine de değinmemektedir. Ayrıca tutuklamadan sonra Ebül-Hasan künyeli bir seyyidin de kaçtığını kaydetmektedir.⁶³⁶

es-Sâbî, Buhara yerine sürekli Horasan ismini kullandığından, bu olayda da tutukluların gönderildikleri yer ona göre Buhara değil Horasan'dır.⁶³⁷

Öte yandan İbnü'l-Esîr'e göre Ebû Ca'fer'in imam tayin edilmesi tamamen Hârûn b. Behrâm'ın inisiyatifi ile meydana gelmiş bir olaydır. Hârûn, Ebû Ca'fer adına hutbe okumayı arzuluyordu. Bunu uygulamaya başlayınca, bir kargaşa çıkmasından endişe eden Esfâr, Ebû Ca'fer ve diğer

632 İbn İsfendiyar, 292.

633 es-Sâbî, 37.

634 es-Sâbî, 38.

635 es-Sâbî, 38; İbn İsfendiyar, 293.

636 İbn İsfendiyar, 293.

637 es-Sâbî, 38.

Alevî ileri gelenlerini tutuklayarak Buhara'ya gönderdi. (316/928–29).⁶³⁸

Bu üç kişi Buhara'da üç yıl mahpus tutulduktan sonra Emîr Nasr b. Ahmed'in kardeşi Ebû Zekeriya Yahya'nın isyanı sırasında serbest kaldılar. Kardeşine isyan eden Ebû Zekeriya, kendi yakınlarını kurtarıırken bu Alevîleri de hapisten çıkardı. (318/930).⁶³⁹ Serbest kalınca onlar da Taberistan'a döndüler.⁶⁴⁰ es-Sâbî'ye göre tutukluları Nasr b. Ahmed kendi arzusu ile serbest bırakmıştır.⁶⁴¹

Bu arada İbn İsfendiyar, Esfâr ile Mekan arasındaki bir anlaşmadan söz etmektedir.⁶⁴² Halife Muktedir'in (295–320/908–932) bu tarihlerde Rey üzerine gönderdiği ordu⁶⁴³ bu iki rakip gücü bir araya getirmiş olabilir. Anlaşmaya göre Âmul, Mekan'a bırakıldı. Fakat kısa bir müddet sonra Mekan anlaşmayı ihlâl ederek Taberistan'ın tamamına hâkim oldu ve daha önce yaptığı gibi yeğeni Hasan b. Fîrûzan'ın üvey kardeşi İsmail b. Ca'fer'i (Utrûş'un diğer bir torunu) imamet makamına getirdi. Ancak İsmail kısa bir zaman sonra vefat ettiğiinden bu makam tekrar boş kaldı.⁶⁴⁴

İbn İsfendiyar'a göre İsmail'i imamet makamına getiren Mekan değil Hasan b. Fîrûzan'dır. Mekan, Taberistan'ı ele geçirdikten sonra Hasan'ı buraya vekil bırakarak Cürcan'ı işgal etti. İspehbed Servin ve Vendâd Hürmüz Kûh Şehriyarı ile ittifak yaparak Nişabur'a yürüdü. Buralarda birçok savaşlar yaptı ve zaferler kazandı. Bu sırada öldüğüne dair Taberistan'da bir şayia yayılınca Hasan b. Fîrûzan, olayları kontrol altında tutabilmek için İsmail'i imamet makamına getirdi.⁶⁴⁵

İbn İsfendiyar İsmail'in ölüm sebebi hakkında da bilgi vermektedir. Ona göre bir önceki imam Ebû Ca'fer'in annesi, cariyelere rüşvet vermiş ve İsmail'i zehirleterek öldürtmüştür.⁶⁴⁶

Taberistan Zeydîleri'nin imamı Ebû Ca'fer, Buhara'da hapisten kurtulunca Gîlan'a gitti ve Merdâvic'in kendisini Rey'e davet etmesine kadar burada biat almaya devam etti. Merdâvic, Mekan ile ittifak yaparak Esfâr'ı ortadan kaldırdıktan sonra (319/931) Ebû Ca'fer'i Rey'e davet etti.

638 İbnü'l-Esîr, VIII, 190.

639 İbnü'l-Esîr, VIII, 209.

640 İbn İsfendiyar, 293.

641 es-Sâbî, 38.

642 İbn İsfendiyar, 293.

643 İbn İsfendiyar, 293; İbnü'l-Esîr, VIII, 227.

644 es-Sâbî, 38.

645 İbn İsfendiyar, 293.

646 İbn İsfendiyar, 293.

Ebû Ca'fer bu davete uyarak Rey'e geldi. Ebû Ca'fer Merdâvic'den sonra kardeşi Veşmgîr ve daha sonra Büveyhî Rüknu'ddevle zamanında vefat edinceye kadar burada ikamet etti.⁶⁴⁷

Ebû Ca'fer'in Rey'de bulunduğu sırada siyasî, askerî ve dinî konulardaki etkinliği hususunda es-Sâbî ve İbn İsfendiyar arasında farklı görüşler ileri sürülmektedir. es-Sâbî'ye göre Merdâvic onu hiçbir işe karıştırmamış, hatta fetva vermesine müsaade etmemiş ve namaz kıldırması için bile onu öne geçirmemiştir.⁶⁴⁸ İbn İsfendiyar'a göre ise Ebû Ca'fer bu derece mahrum edilmemiştir. Merdâvic ile Mekan'ın arası bozulduğu zaman Merdâvic, Ebû Ca'fer'i bir ordu ile Mekan üzerine göndermiştir.⁶⁴⁹

Bundan başka Ebû Ca'fer'e başka bir yerde daha rastlanmaktadır. İbn İsfendiyar Merdâvic'in yerine geçen Veşmgîr zamanında Ebû Ca'fer'in Âmül'de olduğunu kaydetmektedir. 325'de (937) Veşmgîr, Deylem'de Ziyâfîler'e isyan eden Hârûn b. Behrâm üzerine gönderdiği orduya Ebû Ca'fer'i de kattı. Bu ordu Deylem'de Harun'u mağlûp etti. Bundan sonra Ebû Ca'fer Âmül'e dönerek buranın yönetiminde bulundu.⁶⁵⁰

Ebû Ca'fer, daha önce de ifade edildiği gibi Rüknu'ddevle zamanında Rey'de vefat etmiştir. Rüknu'ddevle ilk defa 331 'de (943) Rey'i ele geçirdi. Ebû Ca'fer bu tarihten sonra vefat ettiğine göre 325 ile 331 arasında birkaç yıl Âmül'ü yönetmiş görünüyor. Lâkin Âmül'deki faaliyetten hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ebû Ca'fer Âmül'den Rey'e döndükten sonra burada vefat etmiş olmalıdır.

Az önce de zikredildiği gibi Taberistan Zeydî Devleti'nin yıkılması ve Zeydîler'in kuzey-batıya doğru çekilmelerinin ardından ilk defa Gîlan'da imamlığını ilân ederek, küçük bir hanedanlık tesis eden Ebu'l-Fadl Ca'fer b. Muhammed'dir. Ebu'l-Fadl, Ebû Ca'fer'in Gîlan'dan ayrılmasından sonra ortaya çıktı (320/932). Ebû Ca'fer Merdâvic'in davetine uyarak Rey'e gidince, Ebu'l-Fadl Gîlan'da halktan biat almaya başladı ve kendisine *es-Sâir Fillah* lakabı verildi.⁶⁵¹

Ebu'l-Fadl es-Sâir'in imamlığını ilân etmesinden bir yıl sonra Merdâvic, Taberistan'a saldırarak burayı Mekan'ın elinden aldı. Mekan ise kaçarak Gîlan'a gitti ve es-Sâir'e sığındı. Taberistan'ı geri almak için

647 es-Sâbî, 38.

648 es-Sâbî, 38.

649 İbn İsfendiyar, 294.

650 İbn İsfendiyar, 294.

651 es-Sâbî, 38.

ondan yardım istedi. Birlikte Taberistan'a saldırdılar. Ancak Merdâvic'in Taberistan valisine mağlûp oldular. Bunun üzerine es-Sâir geriye Deylem'e dönerken Mekan da Nişabur'a giderek Sâ mânî vali Ahmed b. Muhammed b. Muhtâc'a sığındı.⁶⁵²

İbnü'l-Esîr bu seferi 316 yılı olayları arasında zikrederken, İbn Miskeveyh bu seferin 321 yılında meydana geldiğini kaydetmektedir. Hasan b. Kasım'ın ölüm yılı olan 316 yılından sonra meydana gelen yoğun ve zaman alması gereken olaylara bakılırsa bu seferin 316'dan sonra meydana gelmiş olması icap eder. Dolayısıyla İbn Miskeveyh'in verdiği tarih daha doğru görünmektedir.

Aynı yıllarda Ebû Şücâ' Büveyh'in oğulları da yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladılar. Bunlar başlangıçta Alevîler ve Mekan b. Kaki'nin emrinde çalışıyorlardı. Mekan'ın güç kaybetmesi buna karşın Merdâvic'in güçlenmesi üzerine Mekan'dan ayrılarak Merdâvic'in yanına gittiler.

Merdâvic 323'de (935) Türkler tarafından katledildi. Onun ardından askerleri kardeşi Veşmgîr'e biat ettiler. Bu sırada Taberistan ve Cürcan Mekan'ın elinde bulunuyordu. Veşmgîr Ziyârîler'in başına geçtikten sonra güç göndererek, buraları Mekan'ın elinden aldı.⁶⁵³ Ertesi yıl (324/936) Mekan gelip Cürcan'ı istilâ etti.⁶⁵⁴ İbn İsfendiyar'a göre Veşmgîr 325/937'de Nişabur'da bulunan Mekan'ı geri getirterek Cürcan'ı ona verdi.⁶⁵⁵

Sâ mânî Emîri Nasr b. Ahmed kendisine itaat etmediğinden dolayı 328'de (940) Mekan üzerine Cürcan'a bir ordu gönderdi. Mekan o sırada Rey'de bulunan Veşmgîr'den yardım istedi. Yardım gelmesine rağmen Mekan yenildi ve Taberistan'a çekilerek Âmül'e yerleşti.⁶⁵⁶ Bu sırada Büveyhî Hasan da Rey'i ele geçirmek amacıyla İsfahan'dan hareket etti. Veşmgîr onu karşıladı ve yapılan savaşta mağlûp olan Hasan, İsfehân'a geri döndü.⁶⁵⁷

329 (940–41) yılı itibarıyla Sâ mânîler ile Büveyhîler, Ziyârîler'e karşı ittifak yolları aramaya başladılar. Büveyhîler, Rey'i ele geçirebilmek için sürekli Sâ mânîler'i Veşmgîr üzerine kışkırtmaya çalışıyorlardı. Kısa bir süre önce Cürcan'ı ele geçiren Sâ mânî komutan Ebû Ali b. Muhtâc, Cürcan'ın

652 İbnü'l-Esîr, VIII, 197; İbn Miskeveyh, I, 276.

653 İbn İsfendiyar, 295.

654 İbnü'l-Esîr, VIII, 326.

655 İbn İsfendiyar, 295.

656 İbn İsfendiyar, 296.

657 İbn İsfendiyar, 296.

ardından Rey'e yöneldi. Bunlara karşı Veşmgîr de Mekan ile işbirliği yaptı ve onu yanına çağdı. Mekan, Hasan b. Fîrûzan'ı Sarî'de yerine vekil bırakarak Veşmgîr'in yanına gitti. İshakâbad'da buluştular (Rebîulevvel 329/Aralık 940). Yapılan savaş Ziyârîler'in hezimetini ile neticelendi. Mekan da bu savaşta öldü.⁶⁵⁸

Savaşın sonra Veşmgîr, Taberistan'a gitti. Muzaffer komutan Ebû Ali b. Muhtâc ise Rey ve onun batısındaki bütün şehirleri ele geçirdikten sonra tekrar Veşmgîr üzerine Taberistan'a yöneldi. Zor durumda kalan Veşmgîr sulh istedi (331/943). Bu arada Sâ mânî Emîri Nasr b. Ahmed öldü ve yerine oğlu Nûh geçti. Ebû Ali, Veşmgîr ve Hasan b. Fîrûzan'ı Buhara'ya gönderdi. Bunlar bir müddet orada kaldıktan sonra geri döndüler. Veşmgîr tekrar gelip Rey'i ele geçirdi.

Bundan sonra (Ramazan 331/Mayıs 943) Büveyhî Hasan, Rey'i Veşmgîr'in elinden aldı. Veşmgîr, Taberistan'a gitti. Ancak Hasan b. Fîrûzan onu amcası (veya dayısı) Mekan'ın ölümünden sorumlu tuttuğundan araları iyi değildi.⁶⁵⁹ Hasan, Veşmgîr'i Taberistan'dan çıkardı. O da Sâ mânîler'e sığınarak onlardan yardım istedi. Bunun üzerine Sâ mânî Emîri Nuh b. Nasr, Veşmgîr ile komutanı Karatekin'i 30.000 kişilik bir ordu ile Taberistan'a gönderdi. Hasan b. Fîrûzan, Rûyân üstündârına sığındı. Üstündârın himayesi Veşmgîr'in saldırısı karşısında yeterli olmadı. Hasan, Laricân'a kaçtı; oradan da Kûmis yoluyla Esterabad'a gitti. Büveyhî Hasan da Esterabad'a geldi ve Hasan b. Fîrûzan ile Veşmgîr'e karşı anlaşma yaptılar. Hasan'ın ardından Cürcan'a gelmiş olan Veşmgîr üzerine yürüdüler. Veşmgîr mağlûp olarak tekrar Nişabur'a gitti. (336/948).⁶⁶⁰

Ebu'l-Fadl es-Sâir'in 320 civarında Gîlan'da biat almaya başladığı, bundan bir yıl sonra Mekan ile Taberistan'a başarısızlıkla sonuçlanan bir sefer düzenledikleri yukarıda beyan edilmişti. Bu seferden sonra uzun yıllar es-Sâir, Gîlan'da yaşadı. 337 yılına kadar Taberistan'a yönelik ikinci bir sefere teşebbüs etmedi. Sık sık el değıştiren Taberistan 337'de Ziyârîler'den Büveyhîler'e geçmişti. Rûknüddeve Hasan Taberistan'ı Ziyârîler'den aldıktan sonra buraya bir vekil bırakarak Rey'e döndü. Bunun ardından es-Sâir Taberistan'a geldi.⁶⁶¹ İbn İsfendiyar'a göre onu Taberistan'a Rûyân üstündârı getirtmişti.⁶⁶² es-Sâir, Taberistan'a geldikten sonra Büveyhîler'in

658 İbn İsfendiyar, 297; İbnü'l-Esîr, VIII, 369.

659 İbnü'l-Esîr, VIII, 389.

660 İbnü'l-Esîr, VIII, 475.

661 es-Sâbî, 38.

662 İbn İsfendiyar, 229.

valisini mağlûp ederek bölgeye hâkim oldu. Rûknüddevele durumdan haberdar olunca hem Rey'den hem de Cürcan'dan es-Sâir üzerine ordular gönderdi. es-Sâir bu kuvvetlere mağlûp olarak Gîlan'a döndü.⁶⁶³

es-Sâbî'ye göre bu hadise 337 yılının sonunda meydana gelmiştir. İbn Miskeveyh'in, "337'de Rûknüddevele'nin Taberistan ve Cürcan'daki Alevî'yi mağlûp ettiğine" dair kaydı, bu tarihte es-Sâir'in Taberistan'a geldiğini teyit etmektedir.⁶⁶⁴

Daha önce de ifade edildiği gibi Büveyhîler'in desteği ile Hasan b. Fîrûzan, Veşmgîr'i Taberistan'dan çıkartmış, Veşmgîr ise Sâ mânîler'e sığınmıştı. Kısa bir müddet sonra Veşmgîr, Sâ mânîler'den yardım alarak geri döndü ve ani bir saldırı ile Cürcan'ı ele geçirdikten sonra Taberistan üzerine yürüdü. Bunun üzerine Rûknüddevele büyük bir ordu ile Veşmgîr'e saldırdı. Veşmgîr, Deylem'e kaçtı (338/949). Rûknüddevele, Âmül'e yerleşti. Lâkin bir ay sonra kardeşi İmâdüddevele Ali'nin vefatı üzerine Irak'a döndü.⁶⁶⁵

Rûknüddevele'ye mağlûp olarak Deylem'e sığınan Veşmgîr, es-Sâir'den yardım istedi. es-Sâir onun isteğini kabul etti. Anlaşmalar yapıldıktan sonra beraberce Taberistan'a saldırdılar ve burayı işgal ettiler. Valilerini atadıktan sonra Veşmgîr es-Sâir'i Âmül'de bırakarak Cürcan'a gitti. es-Sâbî'ye göre Veşmgîr Cürcan'a gittikten sonra anlaşmaları bozarak Sâ mânîler'in tarafına geçti. Dahası Sîrc b. Leylâ komutasında es-Sâir üzerine güç gönderdi. es-Sâir bu güce mukavemet edemedi ve tekrar Gîlan'a döndü.⁶⁶⁶

İbn İsfendiyar, Veşmgîr'in anlaşmaları bozup Sâ mânîler'in tarafına geçtiğini ve es-Sâir üzerine kuvvet gönderdiğini zikretmez. Ona göre Sirc b. Leylâ Âmül'deki Ebu'l-Hasan künyeli bir başka Alevî ile işbirliği yaparak es-Sâir'in baş destekçilerini öldürdü. es-Sâir'in en güçlü adamı Muhammed b. Vehrî karşı tarafa geçti. Yalnız kalan es-Sâir, Âmül'den ayrılarak Deylem'e gitmek zorunda kaldı.⁶⁶⁷ Daha sonra es-Sâir, Taberistan'a dördüncü kez geldi⁶⁶⁸ ve Taberistan'da bulunan Rûknüddevele'ye sığındı. Rûknüddevele onu iyi karşıladı ve Taberistan'a yerleştirdi.⁶⁶⁹ es-Sâir'in bu ve bundan sonraki gelişi es-Sâbî'den başka hiçbir kaynaktan yer almamaktadır.

663 es-Sâbî, 38; İbn İsfendiyar, 299.

664 İbn Miskeveyh, II, 115.

665 İbn İsfendiyar, 300; İbnü'l-Esîr, VIII. 483.

666 es-Sâbî, 39.

667 İbn İsfendiyar, 300.

668 es-Sâbî'ye göre bu onun üçüncü gelişidir. Çünkü es-Sâbî es-Sâir'in birinci gelişine yer vermemektedir.

669 es-Sâbî, 39.

es-Sâbî'ye göre 339'da (950) Sâ mânî ordusu Mansûr b. Karatekin komutasında Rey'e geldi. Ertesi yıl komutan öldüğünden ordu Nişabur'a döndü. 341'de Rûknüddeve, Rey'den Taberistan ve Cürcan üzerine oradan da tâ Nesâ'ya kadar bu bölgeleri hâkimiyeti altına aldıktan sonra tekrar Rey'e döndü.⁶⁷⁰ Ancak Rûknüddeve'nin ayrılmasından sonra Veşmgîr tekrar Cürcan'ı geri aldı.

es-Sâir'in Rûknüddeve'ye iltica etmesi Horasan ordusunun ayrılmasından sonra Rûknüddeve'nin Taberistan'ı ele geçirmesini müteakip meydana gelmiş olabilir. es-Sâir, Taberistan'ı Âmül'de ikamet ederek yönetiyor, iki oğlu Zeyd ve Rıza ise Sarî'de oturuyorlardı. Veşmgîr, Cürcan'ı ele geçirdikten sonra bir gece ansızın Sarî'ye saldırarak es-Sâir'in iki oğlunu da esir aldı. Oğullarını esaretten kurtarabilmek için es-Sâir, Veşmgîr ile barış yapmak zorunda kaldı. Oğullarından birini kurtardıktan sonra Âmül'den ayrıldı. (341/953).⁶⁷¹

es-Sâir, Taberistan'dan ayrılınca Veşmgîr, Cürcan'dan sonra burayı da işgal etti. Bundan sonra Sâ mânîler'in de desteği ile Rey'e yöneldi (342/953). Rey'e doğru harekete geçen bu Sâ mânî-Zîyârî ittifakı ile onlara karşı Rey'i savunan Büveyhîler arasındaki savaş kış gelinceye kadar devam etti. Sâ mânî komutan Ali b. Muhtâc Rûknüddeve ile barış imzalayarak geri döndü. Onun ayrılmasından sonra yalnız kalan Veşmgîr, Büveyhilere karşı koyamadı. Taberistan ve Cürcan'ı Rûknüddeve'ye bırakmak zorunda kaldı.⁶⁷² Veşmgîr, Rey'e gitmeye hazırlandığı sırada es-Sâir beşinci kez Âmül'e geldi. Aralarında herhangi bir çatışma çıkmadı. es-Sâir'in amacı diğer oğlunu da esaretten kurtarmaktı. Bu yüzden Veşmgîr'e karşı hep alttan almaya gayret ederek amacına ulaştı ve diğer oğlunu da alarak memleketine, Gîlan'a döndü.⁶⁷³

Bundan sonra es-Sâir, 345 (956) yılındaki Azarbeycan ziyareti hariç bir daha memleketini terketmedi. Zikredilen tarihte Azarbeycan Merzûbânî Muhammed b. Müsâfir'i ziyaret ettikten sonra tekrar memleketine döndü ve 350'de Hevsem'de vefat etti.⁶⁷⁴

es-Sâir'in vefatından sonra oğulları iki yıl kadar Gîlan'da yönetimde bulundular. Daha es-Sâir vefat etmeden önce bu bölgede Sâirîler ile

670 İbnü'l-Esîr, VIII, 499.

671 es-Sâbî, 39.

672 İbnü'l-Esîr, VIII, 504.

673 es-Sâbî, 39.

674 es-Sâbî,40.

Ziyâîler arasında hâkimiyet mücadeleleri başlamıştı. es-Sâîr'den sonra da bir müddet devam eden bu mücadelelerin ardından Ziyârî Veşmgîr'in oğlu Lenger Sâîrler'in bu bölgedeki hâkimiyetlerine son verdi.

B. Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Kasım ed-Dâî

Gîlan ve Deyleman Zeydiler'i arasında hakkında en çok bilgi bulunan imamlardan birisi de Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan'dır.⁶⁷⁵ 304'de (917) dünyaya gelmiş olan Ebû Abdullah son Zeydî devlet başkanı Hasan b. Kasım ed-Dâî'nin oğludur.

Ebû Abdullah ile çağdaş olan Zeydî imamlardan en-Nâîk bi'l-Hak el-Buthânî, *el-İfâde fi Târihi Eimmeti's-Sâde* adlı eserinde Ebû Abdullah'a müstakil bir bölüm ayırmıştır. es-Sâbî ve İbn İnebe de Buthânî kadar olmamakla birlikte eserlerinde Ebû Abdullah'a geniş yer vermişlerdir.

Ebû Abdullah Muhammed gençlik yıllarını Taberistan'da ilim tahsili ile geçirdi. Hocası Taberistan Zeydileri'nin önemli kaynaklarından biri olan *Kitâbü'l-Mesâbih'in* yazarı Ebu'l-Abbas el-Hasenî idi.⁶⁷⁶ Ebû Abdullah gençlik yıllarının ardından Taberistan'dan ayrılarak Ehvaz'da bulunan Büveyhî Muizzüddeve'nin yanına gitti.⁶⁷⁷

Muizzüddeve'nin Ehvâz'ı 326'da (937) fethettiği dikkate alınırsa Ebû Abdullah'ın Taberistan'dan ayrıldığı sırada 20 yaşlarında olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Abdullah'ın küçük yaştan beri ilim tahsili peşinde olduğu görülmektedir. Bu amaçla birkaç önemli merkezi dolaştıktan sonra Bağdat'a gitti. İbn İnebe Ebû Abdullah'ın Bağdat'a gelmeden önce dolaştığı yerler ve başına gelen sıkıntılı olaylar hakkında bilgi vermektedir. Ona göre Ebû Abdullah ilim tahsili niyetiyle ilk defa memleketinden ayrılarak, Büveyhî Muizzüddeve'nin yanına, Ehvaz'a geldi. Burada ilim tahsilini ilerletip belli bir düzeye ulaştıktan sonra bazı Deylemliler ona biat ettiler. Muizzüddeve bunu duyunca, onu tutuklatıp hapse attırdı ve taraftarlarını da bu bölgeden sürdü. Ebû Abdullah uzun müddet hapiste yattıktan sonra Muizzüddeve tarafından hapisten çıkarılarak Fâris'e İmâdüddeve'nin yanına gönderildi. Ebû Abdullah İmâdüddeve'nin yanında da bir yıl iki ay müddetle hapiste

675 Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Kasım b. Hasan b. Atî b. Abdurrahman b. Kasım b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib, Mehdi Lidînilâh. Annesi ise Hûrhûr (yahut Horhor) bint Fîrûz ed-Deylemî'dir.

676 Buthânî, 103.

677 İbn İnebe, 103.

kaldı. Bu sefer Deylemli hatırı sayılır bir kimse olan İbrahim b. Kâsk ed-Deylemî'nin şefaati ile hapisten kurtararak, Kirman'a götürüldü.⁶⁷⁸

Buthânî Ebû Abdullah'ın Ehvaz'a gidişini zikretmezken, Fâris'e gidişine yer vermektedir. Ona göre Fâris'e giden Ebû Abdullah'a babası Hasan b. Kasım ed-Dâî'nin komutanlarından İmâdüddeve Ali b. Büveyh bizzat izzet ikramda bulunmuştur.⁶⁷⁹

Hadiselerin devamı İbn İnebe'de şu şekilde yer almaktadır: Ebû Abdullah'ı hapisten kurtaran İbrahim ed-Deylemî Kirman valisi tarafından esir alınınca Ebû Abdullah, Menûcan'a kaçtı. Oradan, da Mekrân'a gitti. Buradaki Zeydîler kendisine biat ettiler. Vali İbn Ma'dân bunu duyunca onu tutuklatıp Uman'a sürdü. Burada da Zeydîler kendisine biat edince bu sefer Uman valisi onu tutuklatıp Basra'ya sürdü. Bu sırada Basra Ebû Yûsuf el-Berîdî tarafından yönetilmekte idi. Bir Şîî olan el-Berîdî'nin⁶⁸⁰ çok yakın ilgi ve alâkası sayesinde Ebû Abdullah Basra'da bir müddet kaldıktan sonra Bağdat yoluyla hacca gitti ve dönüşte Bağdat'ta ikamete karar vererek oraya yerleşti.⁶⁸¹

Ebû Yûsuf el-Berîdî 332'de (843) öldürüldüğüne göre⁶⁸² Ebû Abdullah Basra'ya bu tarihten önce gelmiş demektir. Buna göre 326 (937) yılı civarında memleketinden ayrılan Ebû Abdullah 332 (943) yılı civarında hacca gitmiş ve hac dönüşü Bağdat'a yerleşmiştir. Memleketinden ayrılıp Bağdat'a yerleşinceye kadar aradan beş-altı yıllık bir süre geçmiştir.

Ebû Abdullah, Bağdat'a yerleştiği zaman Burası Muizzüddeve'nin hâkimiyetinde bulunuyordu. Bağdat'a yerleştikten sonra o dönemin meşhur âlimlerinden ilim tahsil etmeye başladı. Uzun müddet bu ilmî faaliyetlere devam ettikten sonra Alevîler'in talebi ve Muizzüddeve'nin ısrarı ile 348'de (959) Alevîler'in nakipliğine tayin edildi. Bir önceki nakib Ebû Ali el-Kevkebî'den memnun olmayan Alevîler Muizzüddeve'den Ebû Abdullah'ı kendilerine nakib tayin etmesini istediler. Ebû Abdullah ile Muizzüddeve'nin arası çok iyi idi. Muizzüddeve ona son derece itibar gösteriyordu. Bu yüzden teklifi sevinçle karşıladı ve hemen yerine getirdi. Başlangıçta Ebû Abdullah bu teklifi kabul etmek istemedi. Zira nakibin resmî devlet kıyafeti olan siyah rengi giyerek devlet törenlerine katılması

678 İbn İnebe, 103.

679 Buthânî, 103.

680 Madelung, "Abu Ishak Al-Sâbî on the Alids of Tabaristan and Gîlan", *JNES*, XXVI (1967), s. 47.

681 İbn İnebe, 103. İbn İnebe yanlışlıkla el-Berîdî'ye ez-Zeydî demektedir.

682 İbnü'l-Esir, VIII, 409.

gerekiyordu. Bu siyah resmî elbiseyi giymeme şartını Muizzüddevle'ye kabul ettirdikten sonra görevi aldı ve diğer şehirlerin Alevî nakiplerini de tayin etti. Bağdat'tan ayrılıncaya kadar bu görevi sürdürdü. Hemen hemen 20 yıl gibi oldukça uzun bir süre Bağdat'ta ikamet ettikten sonra 353'de (964) gizlice buradan ayrıldı.

Öte taraftan es-Sâbî'nin verdiği bilgiye göre, bu tarihlerde Utrûş'un torununun oğlu Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed b. Ahmed, Deylem'de hâkimiyeti ele geçirdi. Daha önce Veşmgîr'in oğlu Lenger, es-Sâir Fillâh'ın yerine geçen oğullarından birinin gözlerine mil çektirerek Deylem'den sürmüştü. Onun öcünü Ebû Muhammed Hasan aldı. 353 (964) yılı civarında Hevsem'de Lenger ile savaşa girdi. Onu mağlûp edip öldürdükten sonra burada istikrarlı bir yönetim kurdu. Ancak es-Sâir'in başka bir oğlu Mirka (yahut EMirka) diye meşhur olan Ebû Muhammed Hasan b. Ca'fer isyan ederek Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed'i mağlûp etti ve Hevsem'de yönetimi ele geçirdi. es-Sâir Fillâh'ın oğluna mağlûp olan Utrûş'un torunu Hevsem'i terk ederek Rûknüddevle'nin yanına Rey'e gitti.⁶⁸³

Böylece Sâirîler (Ebu'l-Fadl es-Sâir'in nesli) ile Nasırîler (Nasır el-Utrûş'un nesli) arasında, daha çok Gîlan'ın Hevsem kasabasında meydana gelip ve asırlarca devam edecek olan mücadeleler başlamış oldu.

Hevsem'i ele geçiren Mirka burada baskıcı bir yönetim kurdu. Onun yönetiminden memnun olmayan Deylemliler sürekli haber göndererek Ebû Abdullah'ı memleketlerine davet ediyorlardı. Bu cümleden olarak Deylem Meliki Menâzir b. Cüstan bir heyet gönderip Ebû Abdullah'ı Deylem'e davet etti. Ona biat etme sözü verdi ve yardım vaat etti.⁶⁸⁴

Ebû Abdullah Bağdat'taki iyi durumuna rağmen Deylem'e gitmek istiyordu. Ancak bir türlü Muizzüddevle'den izin istemeye cesaret edemiyordu. İzin vermemesinden yahut kendisini hapse atmasından çekiniyordu.⁶⁸⁵ Nihayet bir fırsatını buldu. 353'de (964) Muizzüddevle İbn Hemdân ile savaşmak üzere Musul'a gittiği sırada Ebû Abdullah ani bir kararla bütün servetini ve aile efradını Bağdat'ta bırakıp sadece büyük oğlunu yanına alarak Deylem'e gitmek üzere gizlice Bağdat'tan ayrıldı.⁶⁸⁶

Şehr-i Zûr, Enbîr ve Ruzbar yolundan ilerleyerek Deyleman'ın

683 es-Sâbî, 40.

684 es-Sâbî, 40; Buthânî, 112; İbn İnebe, 104.

685 İbn İnebe, 105.

686 Buthânî, 112; es-Sâbî, 41; İbn Miskeveyh, II. 207.

Berzûmî adlı yerleşim bölgesine ulaştı. Melik Menazir onu çok iyi karşıladı. Deylemliler, Gîl'in bir kısmı ve bir gurup Taberistanlı kendisine biat ettiler. Melik'in de desteği ile Ebû Abdullah hemen askerî hazırlıklara başlayarak bir müddet önce Hevsem'i ele geçirmiş olan Mirka üzerine yürüdü. Ancak yapılan savaşta mağlûp oldu ve Melik'in yanına dağlık kesime geri dönmek zorunda kaldı. Melik Menâzir'in de yardımı ile burada tekrar bir ordu hazırlandı. Daha önce Mirka tarafından Hevsem'den çıkarıldığı için Rey'e sığınmak zorunda kalan Ebû Abdullah'ın yeğeni Ebû Muhammed Hasan dayısına yardım etmek üzere Deylem'e geldi. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Hevsem'e doğru harekete geçildi. Bu sefer Ebû Abdullah galip geldi ve Mirka'yı Hevsem'den çıkarttı. Mirka, Hevsem ile Gîl arasındaki Leyâlistan'a sığındı.⁶⁸⁷

Bu galibiyetten sonra Ebû Abdullah, Hevsem'de yönetimini kurdu. Devlet başkanlığı konusunda yeğeni ile aralarında herhangi bir sorun yaşanmadan imamlık makamına getirildi. Yeğeni ise ordu komutanlığına tayin edildi. Ebû Abdullah'a *Mehdî Lidînillâh* lakabı verildi.⁶⁸⁸

Ebû Abdullah, Hevsem'de yönetimini kurduktan sonra, İbn İnebe'ye göre Tarsus'u Rumlar'ın(?)elinden almak üzere hazırlık yaparken, Mirka'nın Hevsem'e saldırması bu girişime mani oldu.⁶⁸⁹ Mirka hazırlamış olduğu kalabalık ordusu ile bulunduğu kaleden inerek Ebû Abdullah el-Mehdî'ye saldırdı ve onu esir alarak hapse attırdı. Ancak Ebû Abdullah'ın taraftarları bu tutuklamaya şiddetle karşı çıktılar ve imamlarının serbest bırakılması için Mirka'ya baskı yapmaya başladılar.⁶⁹⁰ Hatta sayıları 50 bine varan ve Gîl'de yaşayan Ebû Cafer es-Sûmî'ye bağlı Hanbelfiler görüşlerine katılmasalar da Ebû Abdullah'ın serbest bırakılması için Mirka'yı şiddetle protesto ettiler.⁶⁹¹ Baskılara dayanamayan Mirka, Ebû Abdullah'ı serbest bırakmak zorunda kaldı. Bunun ardından aralarında barış yapıldı. Mirka kız kardeşini Ebû Abdullah'a verdi. Bir müddet sonra Ebû Abdullah el-Mehdî, yerine Mirka'yı vekil bırakarak Taberistan'a sefere çıktı.⁶⁹²

Ebû Abdullah, Deylem'i ele geçirip bir hayli güç kazandıktan sonra Veşmgîr'in büyük kumandanlarından biriyle girdiği savaşta onu

687 Buthânî, 114; es-Sâbî, 41.

688 Buthani, 114.

689 İbn İnebe, 105.

690 Buthânî, 115; es-Sâbî, 41.

691 İbn İnebe, 105.

692 Buthânî, 116; es-Sâbî, 41.

mağlûp etti.⁶⁹³ Bu kumandanın kim olduğu hususunda açık bir bilgi bulunmamaktadır.

İbn Miskeveyh'e göre bu olay 354, İbnü'l-Esîr'e göre ise 353 yılında meydana gelmiştir. Aynı kaynaklar 355 (965) yılında el-Mehdî Lidinillah'ın gücünün iyice arttığını, bu sefer Veşmgîr'in oğlu ile girdiği savaşta onu mağlûp ettiğini ve daha sonra Taberistan üzerine yürümeye karar verdiğini ve mektup yazarak Irak halkını cihada davet ettiğini kaydetmektedirler.⁶⁹⁴

Madelung'un Ebu'l-Fidâ'ya ait bir yazmadan aktardığına göre Veşmgîr öldüğü zaman (357/967) oğlu Bîsütûn Taberistan valisi idi.⁶⁹⁵ Muhtemelen Ebû Abdullah, Bîsütûn'un göndermiş olduğu bir orduyu mağlûp etmiş olmalıdır.

Ebû Abdullah 355'de (965) Rûyân'ı, Üstünder Nasr b. Muhammed el-Kûhî'nin elinden kurtarmak üzere bu bölgeye hareket etti. Ordular Şalûs şehrinde karşı karşıya geldiler. Mağlup olan Ebû Abdullah ağır bir zayıat vererek geriye döndü.⁶⁹⁶

Buthânî'ye göre Ebû Abdullah savaşın başında karşı taraftan birçok insan katletmesine rağmen ordusu içindeki bir kısım akrabalarının ihaneti yüzünden savaşı kaybetti.⁶⁹⁷ es-Sâbî'ye göre ise, savaşı kaybetmesinin sebebi yerine vekil olarak bıraktığı Mirka'nın Hevsem'de onun itaatinden çıkarak istiklâlini ilân etmesidir.⁶⁹⁸

Her zaman Deylemliler ve Alevîler'i iyi durumda gösterme gayretinde olan es-Sâbî bu konuda da aynı tavrı sergilemiştir. Ona göre savaşın başında üstünlük sağlamış olan Ebû Abdullah, Hevsem'den gelen ve Mirka'nın kendisine itaatten vazgeçtiğini bildiren haber üzerine sarsıldı. Bu sarsıntı ve moral bozukluğunda savaşı kaybetmesine sebep oldu.

Ebû Abdullah, Taberistan'a giderken yerine Mirka'yı vekil bırakmıştı. Bu vekâlet işi Mirka'nın öteden beri rakibi olan ve ona karşı birçok defa savaşan Ebû Abdullah'ın müttefiki Ebû Muhammed Hasan'ı kızdırdığından Ebû Muhammed, Hevsem'den ayrılarak Rey'e gitmişti. Mirka itaati reddedince Ebû Abdullah buna çok üzüldü ve onu vekil bıraktığına pişman oldu. Ona güvenerek yeğenine tercih etmekle hata ettiğini anladı ve hemen Rey'e

693 İbn Miskeveyh, II, 209; İbnü'l-Esîr, VIII, 555.

694 İbn Miskeveyh, II, 216; İbnü'l-Esîr, VIII, 574.

695 Madelung, *a.g.m.*, 50.

696 Buthânî, 116

697 Buthânî, 116.

698 es-Sâbî, 42.

haber göndererek yeğeninden özür diledi ve Onu Mirka ile savaşmak üzere yanına çağırıldı. Bundan sonra Rûyân üstündârı ile savaşa son verdi ve Ebû Muhammed gelince beraber Hevsem'e gittiler. Hevsem'e yaklaşıncı Mirka tekrar eski kalesine sığınarak soygun ve talana başladı.⁶⁹⁹

Ebû Abdullah'ın bundan sonraki hayatı ile ilgili en geniş malumatı es-Sâbî vermektedir. Onun verdiği bilgilerden Ebû Abdullah ile Mirka arasında daha önce yaşanan hadiselerin bir benzerinin tekrar yaşandığı anlaşılmaktadır. es-Sâbî'ye göre Ebû Abdullah kendisine karşı asker toplayan Mirka üzerine yürüdü. Ancak mağlûp oldu ve esir alınarak hapsedildi (358/969). Bunun üzerine taraftarları harekete geçerek serbest bırakılması için Mirka'ya baskı yapmaya başladılar. Melik Manâzir Ebû Abdullah'ı kurtarmak üzere bir birlik gönderdi. Bu baskılar karşısında Mirka tekrar Ebû Abdullah'ı serbest bırakarak onu devlet başkanlığı koltuğuna oturttu, kendisi de askeri kumandanlığa tayin edildi. Mirka ile hiçbir zaman yıldızları barışmayan Ebû Muhammed'in bu tayine rıza göstermesi mümkün değildi. Daha önce yaptığı gibi tekrar Hevsem'i terk ederek Rey'e döndü.⁷⁰⁰

İbnü'l-Esîr bu olayları benzer bir şekilde özetlemektedir. Ona göre 359'da (970) meydana gelen Ebû Abdullah ile Mirka arası savaşlarda gerek Deylem gerekse Gîl halkından birçok kimse ölmüş, sonuçta Ebû Abdullah esir alınarak bir kaleye hapsedilmişti. Sonra serbest bırakılarak devlet riyasetine geri dönmüş Mirka ise ordunun başkumandanlığına getirilmişti.⁷⁰¹

Ancak her ne kadar Ebû Abdullah el-Mehdî ile Mirka anlaşmaya varmış da olsalar, Mirka'nın içi rahat değildi. Çünkü Ebû Abdullah'a istemeyerek itaat etmişti. Üstelik anlaşmadan yana olmayan taraftarları yavaş yavaş kendisini terketmeye başlamışlardı. Bu yüzden Mirka tekrar Hevsem'den ayrılarak kalesine sığındı.⁷⁰²

Hevsem'de durum bu merkezde iken, Ebû Abdullah el-Mehdî burada vefat etti (360/971) ve aynı yerde defnedildi. Mirka daha önce kız kardeşini Ebû Abdullah ile evlendirmişti. Ebû Abdullah'ı bu hanım vasıtası ile zehirlettiği de rivayet edilmiştir.⁷⁰³

Kişiliği ve Ondan Sonra Hevsem'in Durumu

Büyük imam Hasan b. Ali el-Utrûş'un öldüğü yıl dünyaya gelen Ebû

699 es-Sâbî, 42.

700 es-Sâbî, 42.

701 İbnü'l-Esîr, VIII, 601.

702 es-Sâbî, 42.

703 Buthânî, 118; es-Sâbî, 42; İbn İnebe.106.

Abdullah Muhammed onun gibi ilme düşkünlüğü ile temayüz etmektedir. Genç yaşlarında memleketinden ayrılma sebebi de budur. Gençliğinde memleketinde iyi bir eğitim aldı ve ardından buradan ayrıldı. Birkaç şehir dolaştıktan sonra Bağdat'a yerleşti. Bağdat'ta uzun yıllar siyasetten uzak durarak ilmî çalışmalar ile meşgul oldu.

Ebu'l-Hasan el-Kerhî'den Hanefî fıkıhı, Mu'tezilî âlim Ebû Abdullah el-Basrî'den kelâm okudu. Her iki ilim dalında da oldukça iyi bir seviyeye ulaştı. Bunların yanında başka bir hocadan da edebiyat tahsili aldı.

Ebû Abdullah, mezhebinden taviz vermeyen bir Zeydî idi. Hocası Ebu'l-Hasan el-Kerhî vefat ettiği zaman Ebû Abdullah'tan cenaze namazını kıldırması talep edildi. Ancak namazı 4 tekbir ile kıldırması gerekiyordu. Çünkü el-Kerhî, Hanefî idi. Hâlbuki Ebû Abdullah Zeydî mezhebine göre cenaze namazının 5 tekbir ile kıldırılması gerektiğine inanıyordu. Bu yüzden hocasının namazını kıldırmadı.⁷⁰⁴

Hız. Ali'nin imametinin mansus olduğuna (nasla belirlendiğine) inanıyordu. Bu hususta Mu'tezilî hocası el-Basrî ile anlaşmazlıkla sonuçlanan uzun tartışmalara girişmekteydi.⁷⁰⁵

Bütün bunların yanında Ebû Abdullah el-Mehdî'nin en dikkat çekici tarafı, Deylem'de Kasimîler ile Nasirîler arasında yaptığı uzlaştırma çalışmalarıdır. Ebû Abdullah, Bağdat'ı terk edip Deylem'e geldiği zaman Deylem Kasimîleri ile Gîl Nasirîleri arasında tam bir kutuplaşma yaşanıyordu. Birbirlerini sapıklık, hatta küfürle itham ediyorlardı. Mezhep taassubu son derece keskinleşmişti. Deylem Kasimîleri, Kasım b. İbrahim er-Ressî ve onun torunu Yahya b. Hüseyin'in görüş ve fetvalarına uymayanları sapık olarak nitelendirirken, aynı şeyi Gîl Nasirîleri'ni Hasan b. Ali en-Nasir el-Utrûş'un fetvaları için ileri sürüyorlardı. Ebû Abdullah el-Mehdî'ye kadar hiç kimse her iki imamın görüşlerinin de doğru olabileceğini söylememişti. İlk defa Ebû Abdullah buna cesaret ederek aynı anda iki görüşün de doğru olabileceğini söyledi ve bir uzlaşma sağlamaya çalıştı. Nasirîler'e nazaran ilmi ve entellektüel seviyesi daha yüksek olan Kasimîler ile bu hususta uzun münazaralara girişti. Gerek Kasimîler'den gerekse Nasirîler'den bir kısmını ikna etmeyi başardıysa da tam bir uzlaşma ve barış ortamı sağlamaya muvaffak olamadı.⁷⁰⁶

es-Sâbî'nin verdiği bilgiye göre, el-Mehdî Lidinillâh'ın vefatı üzerine Mirka Hevsem'e geldi. Onun için yas tuttu ve makamına oturdu. Öte yandan

704 Buthâni, 105.

705 Buthâni, 105,

706 Buthani, 105.

Ebû Muhammed Hasan dayısının ölüm haberini alınca Rey'den hareketle Gîl'e geldi. Adamlar toplayıp bir ordu oluşturduktan sonra Mirka'ya karşı harekete geçti. Meydana gelen çetin savaşta Ebû Muhammed, Mirka'yı esir aldı ve derhal başını vurdurdu.⁷⁰⁷

Hevsem'de basılan bir paradan, Ebû Muhammed Hasan'ın Büveyhî Rükûddeve'ye tâbi olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰⁸

Bundan sonra Ebû Muhammed Hasan, Mirka'nın kardeşi Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Ca'fer el-Mekhûl ortaya çıkıncaya kadar Hevsem'i sorunsuz bir şekilde bir müddet idare etti. Ancak Veşmgîr'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu Bîsütûn tarafından hapisten çıkarılan ve desteklenen yarı kör Ebu'l-Kasım'ın Gîl'e gelmesi Ebû Muhammed'in huzurunu kaçırdı. Bîsütûn, kardeşi Lenger'in, Ebu'l-Kasım ise kendi kardeşi Mirka'nın öcünü almak istiyordu. İkisinin de intikam alması gereken kişi aynı olunca Bîsütûn tarafından tahrik edilen Ebu'l-Kasım topladığı adamlarla Hevsem'e saldırdı. Ebû Muhammed ona karşı çıktı. Onunla savaşta ve onu da katletti.⁷⁰⁹

Ebû Muhammed, Ebu'l-Kasım'ı da ortadan kaldırdıktan sonra yine yıllarca Hevsem'i sükûnet içerisinde idare etti. Ancak daha sonra Ebu'l-Kasım'ın oğlu Ebu'l-Hasan Ali, babasının ve amcasının öcünü almak üzere ortaya çıktı. Ebu'l-Hasan güçlü ve cesur bir kimse olduğundan insanlar etrafında toplandılar. Bir ordu oluşturduktan sonra Ebû Muhammed'e saldırdı. Bir müddet kesin netice alınamadı. Bazan biri bazan öteki galip geliyordu. Nihayet Ebu'l-Hasan bir gece vakti sürpriz bir saldırı gerçekleştirdi. Bu saldırı onu neticeye götürdü. Ebû Muhammed kaçtı. Adamlarının çoğu katledildi.⁷¹⁰

Nümizmatik delillere göre Ebu'l-Hasan, Ebû Muhammed'i 364 (974–75) yılında Hevsem'den çıkarmıştır.⁷¹¹

Uzun zamandan beri Hevsem'e hâkim olan Ebû Muhammed burayı kaybedince gücü iyice azaldı. Rey'e gitti. Oradan İsfahan'a, Ehvaz'a ve Vasıt'a yolculuk yaptı. Dilencilik yapacak kadar fakir düştü. Daha sonra zayıf bir halde tekrar Gîlan'a döndü.⁷¹²

Ebu'l-Hasan, Ziyârîler'e tâbi olduğu için Bîsütûn belki onu da

707 es-Sâbi 42.

708 Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", *CHI*, V4 (Chapter 6), Cambridge 1970, s. 220.

709 es-Sâbi, 43.

710 es-Sâbi, 43.

711 H. D. Yıldız (ed), *DGBİT*, V, 475.

712 es-Sâbi, 43.

desteklemiştir. 369'da (980) Ebu'l-Hasan hâlâ başta olmasına rağmen rakibi Ebû Muhammed gücünü tamamen kaybetmişti.⁷¹³

Bu bilgilerin hemen hemen yegâne kaynağı olan es-Sâbî'nin *Ahbâru'd-devleti'd-Deylemiyye* adlı eseri burada sona ermektedir. es-Sâbî'nin belirttiğine göre kitabın yazımı bittiği tarihte Ebu'l-Hasan Hevsem'de yönetimini kurmuş ve *ed-Dâî* lakabını almıştı.⁷¹⁴ es-Sâbî 384 (994) vefat ettiğine göre Ebu'l-Hasan'ın Ebû Muhammed'den sonra uzun zaman Hevsem'i idare ettiği anlaşılmaktadır.

C. Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Hüseyn el-Müeyyed Billâh⁷¹⁵ ve Ebû Tâlib Yahya b. Hüseyn en-Nâtık Bi'l-Hak

Ebû Abdullah el-Mehdî gibi Gîlan-Deyleman Zeydî imamlarından olan Ebu'l-Hüseyn Ahmed 333'te (944-45) Âmül'de dünyaya geldi.⁷¹⁶ İlk tahsilini dayısı Ebu'l-Abbas Ahmed b. İbrahim'den aldı. Ondan kelâm ve fıkıh okudu. Daha sonra Taberistan'ın önde gelen âlimlerinden olan Ebu'l-Hüseyn Ali b. İsmail'den Zeydî ve Hanefî fikhını öğrendi. Ebu'l-Hüseyn bunların yanı sıra Ebû Abdullah el-Basrî gibi asrın önde gelen bilginlerinden de ders okudu.⁷¹⁷ Böylece Ebu'l-Hüseyn Ahmed ilmî yönden oldukça iyi bir seviyeye ulaştı. Büveyhîler'in ünlü veziri Sâhib b. Abbâd bu yüzden ona büyük değer veriyordu. Sâhib ve asrın diğer ulemâsı onun tahkik ve tetkiklerine hayrandılar.⁷¹⁸

Siyasî hayatına gelince, Muhallî'ye göre Ebu'l-Hüseyn birkaç kez isyan etmiştir. İlk defa 380 (990) yılında isyan etti. Bu isyan Sâhib b. Abbâd'ın yönetimine rastlamaktadır. Bundan yıllar sonra ikinci kez ayaklandı.⁷¹⁹

Ebu'l-Hüseyn Ahmed Deylem'de ortaya çıktığı zaman Gîlanlı ve Deylemli birçok kişi ona biat etti.⁷²⁰ Ancak Ebu'l-Fadl en-Nasır adlı Gîl

713 H.D.Yıldız(ed), *DGBİT*, V, 475.

714 es-Sâbî, 43.

715 Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Hüseyn b. Hârûn b. Hüseyn b. Muhammed b. Hârûn b. Muhammed b. Kasım b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (*Muhallî*, 260; *Cûsemî*, 123; *İbn İnebe* 93,1 *nolu dipnot*), el-Müeyyed Billâh. Annesinin adı ise Ümmü'l-Hasan bint Ali b. Abdullah ef-Hüseynî ei-Akikî'dir (*Muhallî*, 262).

716 *Muhallî*, 262; *İbn inebe*, 93.

717 *Muhallî*, 268.

718 *Muhallî*, 268.

719 *Muhallî*, 280.

720 *Muhallî*, 280; *Cûsemî*, 123.

Nasırîleri'nin desteklediği bir diğer Alevî lider ona muhalefet etti.⁷²¹ Ebu'l-Hüseyn isyan ederek biat almaya başlayınca kendisine *el-Müeyyed Billâh* lakabı verildi.

el-Müeyyed Billâh isyan ettikten sonra Gîlan'a geldi. Amacı Hevsem'i ele geçirmektir. Bu sırada Hevsem'i bir Deylemli olan Şevzevîl idare etmekteydi. Şevzevîl Büveyhî Fahrüddeve'ye tâbi idi ve o da el-Müeyyed'in faaliyetlerinden hoşlanmamaktaydı.⁷²² el-Müeyyed hazırlıklarını tamamladıktan sonra Hevsem'e saldırdı. Şevzevîl onu karşıladı. Savaşa tutuştular. Sonuçta el-Müeyyed galip gelerek Hevsem'i ele geçirdi. Zeydîler'in desteği ile bir yıl kadar Hevsem'i idare ettikten sonra mağlubiyetten sonra Gîlan'a giderek orada ordu hazırlayan Şevzevîl'in saldırısına maruz kaldı ve bu sefer mağlûp oldu. el-Müeyyed'in askerlerinden 80 kişi can verirken kendisi de esir edildi. Ancak taraftarları Şevzevîl'in askerî harcamalarını tazmin ettikten sonra onu esaretten kurtardılar.⁷²³

el-Müeyyed özgürlüğüne kavuşmasına rağmen Hevsem'den ayrılmak zorunda kaldı. Sâhib b. Abbâd'ın yanına Rey'e gitti. Orada bir müddet kaldıktan sonra doğum yeri olan Âmül'e geçerek orada ikamete karar verdi. Ancak burada hemen Gil ve Deylemli taraftarlarının çağrılarını muhatap oldu. Yardım ve destek vaadi ile onu Deylem'e çağırıyorlardı. el-Müeyyed bu çağrılara uyarak Âmül'den hareketle Deylem'e geldi. İnsanlar süratle ona katıldılar.⁷²⁴

Daha sonra el-Müeyyed Hevsem'e doğru harekete geçti. Bu sırada Şevzevîl, Hevsem'den ayrılmış buranın yönetimi Sâirîler'den Ebû Zeyd'in eline geçmişti. Ebû Zeyd, el-Müeyyed'in kalabalık bir ordu ile Hevsem'e doğru geldiğini duyunca şehri terk etti. Buna rağmen el-Müeyyed'in takibinden kurtulamadı. Saldırıya uğradı ve mağlûp olarak Deylem melikine iltica etti.⁷²⁵

Böylece el-Müeyyed, Hevsem'i ikinci kez ele geçirmiş oldu. Bu sefer iki yıl kaldı. Deylem melikine sığınan Ebû Zeyd bir müddet sonra Hevsem'e dönerek el-Müeyyed'in yönetimini kabul etti. Ancak taraftarları onu rahat bırakmadılar. Nasırî olan Gîlîler yavaş yavaş el-Müeyyed'e sırt çevirmeye

721 Muhallî, 280; İbn inebe, 93.

722 Madelung, *a.g.m.*, 221.

723 Muhallî, 281.

724 Muhallî, 281.

725 Muhallî, 281; Madelung, *a.g.m.*, 221; H. D. Yıldız (ed.), *DGBİT*, V, 476. *DGBİT* çevirisinde Thâ'irid' ile 'Tahirid' arasındaki fark dikkatten kaçırıldığından Sâirid hataen Tahirid şeklinde tercüme edilmiştir.

başladılar. Onun Nasırî olmadığını ve cimri davrandığını ileri sürerek Ebû Zeyd'i ona karşı kıskırttılar. Bunun üzerine Ebû Zeyd harekete geçti ve el-Müeyyed'i mağlûp etmeyi başardı. Gîlan'a sığınan el-Müeyyed buradaki Şîr Esfâr adlı komutan tarafından yardım görerek tekrar Hevsem'e geldi. Ancak çok güçlenen Ebû Zeyd onu tekrar Hevsem'den çıkarttığı gibi sığındığı Gîlan'da da rahat bırakmadı. Bunun üzerine el-Müeyyed çaresiz daha önce yaptığı gibi tekrar Rey'e gitmek zorunda kaldı.⁷²⁶

el-Müeyyed, Rey'de bulunduğu sırada Hevsem, Ebû Zeyd es-Sâirî ile Ebu'l-Fadl en-Nasırî arasında birkaç kez el değiştirdi. Neticede Ebu'l-Fadl, Ebû Zeyd'i katlederek Hevsem'i ele geçirdi.⁷²⁷

Bu gelişmeler üzerine Ebû Zeyd'in sülâlesi (Sâirîler) onun öcünü almak maksadıyla el-Müeyyed'i destekleme kararı aldılar ve onu Deylem'e davet ettiler. Bu sırada el-Müeyyed Lanca'da Kasımî Deylemliler arasında yaşıyordu. Hevsem'i Sairî Kiyâ Ebu'l-Fadl ele geçirmişti. Taberistan'a ise Ziyârîler hâkimdi. el-Müeyyed Deylem'e gitmek üzere yola çıkarken Rûyân Üstendârî Ebû Ca'fer ile Ziyârîler'e karşı ayaklanmak üzere anlaşma yaptılar. Anlaşmaya göre el-Müeyyed, Deylemliler'i Ziyârî Kâbûs'a karşı örgütleyecekti. Varfûye kalesi el-Müeyyed'e teslim edildi. Burada yaklaşık iki yıl hazırlık yapıldıktan sonra Âmül seferine çıkıldı. Bu sefer esnasında Rûyân hâkimi ve onun oğlu Hüsrevşah'ın yanı sıra kendisine biat eden Hevsem'i idare etmekte olan Kiyâ Ebu'l-Fadl önde gelen Gîl ve Deylem ümerâsı ile ve Kelâr dağ ve ovalarında yaşayan yöneticiler, el-Müeyyed'e destek verdiler ve hatta bir kısmı onunla birlikte bizzat sefere çıktılar.⁷²⁸

el-Müeyyed 400'de (1009–10) müttefikleri ile sahil yolundan ilerleyerek Taberistan'ın Ehlem kasabasına yaklaştığında Ziyârî Kâbûs adına Âmül'ü idare etmekte olan Nasırî Ebû Ca'fer Muhammed b. Hüseyin, onu komutanları Cufî b. Bâtî, Abbâs Sâlimî ve İspehbed Esfâvucîn ile karşıladı. Burada yapılan savaşta, el-Müeyyed karşı tarafı mağlûp ederek Âmül'e yürüdü.⁷²⁹ Ancak Âmül'de olaylar umduğu gibi gelişmedi. Burada yapılan savaşta ağır bir yenilgi aldı. Ordusu dağıldı. Yanında Kiyâ Ebu'l-Fadl ve Şîr Esfâr'dan başka kimse kalmadı. Bu durumda Deylem'e dönmekten başka

726 Muhallî, 282.

727 Muhallî, 283.

728 Muhallî, 283.

729 Muhallî el-Müeyyed'in Âmül'e gelişini şu şekilde değerlendirmektedir, "es-Seyyid el-Müeyyed, en-Nasir Li'l-Hak el-Utrûş'dan sonra zamanının imamıdır. en-Nasir tam Hicri 300'de el-Müeyyed ise 400'de ortaya çıkmışlardır. Her yüz senede Peygamber ailesinden onun davetini yürütecek bir salih imam çıkar" (Muhallî, 286).

çare bulamadı.⁷³⁰

el-Müeyyed'in Âmul seferinin sebepleri hakkında Muhallî'nin aktardığı bilgidir, bu seferin mezhep tarafgirliği yönü ortaya çıkmaktadır. Kâbus b. Vaşmgîr Sünnî idi. Gerek Şîî gerekse Mu'tezilî faaliyetleri şiddetle bastırıyordu. Bir Şîî-Zeydî olan el-Müeyyed "bozuk itikatlı" (Muhallî, 285) Sünnî Kâbûs'dan Taberistan'ı kurtarmayı başaramadı.

4031e (1013) ölen Kâbûs'un yerine oğlu Manuçihr geçti. Manuçihr, Şîîliğe sempati duyuyordu. Başa geçtikten sonra el-Müeyyed ile bir barış anlaşması imzaladı ve hem ona hem de Kiyâ Ebu'l-Fadl'a tazminat ödedi.⁷³¹ Uzun yıllar bu anlaşma geçerliliğini koruduktan sonra zamanın üstendârının Rûyân halkına yaptığı baskılar üzerine bunlar el-Müeyyed'i ısrarla yardıma çağırıldılar. Ama o Manuçihr ile arasındaki anlaşmayı bozmak istemiyordu. Çok fazla ısrar edilmesi üzerine Rûyân'a bir sefer düzenledi. Ancak Taberistan'dan üstendârın yardımına gelen Manuçihr ordusu karşısında hiçbir varlık gösteremedi. Yılda iki bin dinar ödemek şartı ile anlaşma yapıldı ve el-Müeyyed geri çekildi.⁷³²

Şîa'ya sempati ile bakan bir kimsenin başa geçmesi Âmul'deki mezhep kavgalarının sona ermesini sağlayamadı. Şîîler ile Sünnîler arasındaki bu kavgalar devam ediyordu. Bir ara Rey'den gelen mutaassıb Şîî bilgin Ebu'l-Kasım el-Büstî'nin fazilet değerlendirmesi yaparken Hz. Ali'nin hiç şirke bulaşmadığını, buna karşılık Hz. Ebû Bekir'in kırk yıl müşrik yaşadığını söylemesi amme vicdanını rahatsız etti. Galeyana gelen insanlar Şîîler'e hücum ettiler. Nasır el-Utrûş ve onun ailesine mensup olan insanların mezarları tahrip edildi. Bizzat el-Utrûş'un meşhedi yakıldı. Şîîler'e ait birkaç ev ve mescit yıkıldı. Şîîler yardım istemek üzere el-Müeyyed'e gittiler. Derhal müdahale etmesini istiyorlardı. Ancak el-Müeyyed, Âmul'e gidecek gücü kendisinde bulamadı. Hevsem hâkimi Kiyâ Ebu'l-Fadl'a teklif etti ve fakat o da Manuçihr'den aldığı malî yardımlar sebebiyle buna yanaşmak istemedi. Bunun üzerine Rey'deki Şîîler'e haber gönderdi ise de oradan da bir netice alınamadı.⁷³³

Öte yandan Manuçihr, el-Utrûş'un yıkılan meşhedini tamir ettirdiği gibi bu kargaşalara sebep olanları da cezalandırdı.

el-Müeyyed 411'de (1020) Lanca'da Kurban bayramı arifesinde vefat

730 Muhallî, 285.

731 Muhallî, 288.

732 Muhallî, 289.

733 Muhallî, 291.

etti.⁷³⁴ Madelung'un da dikkat çektiği gibi⁷³⁵ ölüm tarihi Cûsemî tarafından hataen 421 olarak verilmiştir.⁷³⁶ Cenaze namazı daha sonra Lanca'da isyan edecek olan Seyyid Manekdiyum el-Arabî tarafından kıldırıldı ve buraya defnedildi.⁷³⁷

Cûsemî'ye göre el-Müeyyed kendisinden sonra devlet başkanı olan kardeşi Ebû Tâlib'den küçük olmasına rağmen ondan önce başa geçmiş ve ondan önce vefat etmiştir.⁷³⁸

el-Müeyyed, Zeydî imamlardandır.⁷³⁹ Kendisi de bir Zeydî olan Cûsemî onun başlangıçta İmamiyye mezhebine mensup iken araştırmaları neticesinde Zeydî mezhebinin daha doğru olduğunu görerek bu mezhebe geçtiğini belirtir.⁷⁴⁰ el-Müeyyed, Kasımî Zeydîliği'ne dair eserler telif etmiştir.⁷⁴¹

el-Müeyyed'in diğer Zeydî İmamlar gibi iyi bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. On civarında eserin ismi bize kadar ulaşmıştır.⁷⁴² Mu'tezilî âlim Kadı Abdû'l-Cebbar ile Büveyhîler'in meşhur vezirleri Sahib b. Abbad ile muasırdı ve onların nezdinde büyük değeri haizdi. Özellikle Sahib b. Abbad kendisinden saygı ve hayranlıkla söz ederdi.⁷⁴³

el-Müeyyed, aynı zamanda şairdi. Muhallî onun şiirlerinden uzun örnekler vermektedir. Ayrıca onun kerametlerine de yer vererek ilim ve faziletini, cesaret ve kahramanlığını aşırı bir şekilde övmektedir.⁷⁴⁴

el-Müeyyed'in vefatından sonra kardeşi Ebû Tâlib Yahya b. Hüseyin en-Nâtık Bi'l-Hakk'a biat edildi. O da kardeşi gibi ilim tahsil imkânlarına kavuşmuş çok bilgili bir kimse idi ve imamlık şartlarını haizdi.⁷⁴⁵

Kardeşine nazaran Ebû Tâlib en-Nâtık bi'l-Hak hakkındaki bilgiler çok daha kısıtlıdır. Muhallî onun biat aldıktan sonra vefat edinceye kadar

734 Muhallî, 292; İbn İnebe, 93.

735 Cûsemî, 124,1 nolu naşir dipnotu.

736 Cûsemî, 124.

737 Muhallî, 292; İbn İnebe, 93.

738 Cûsemî, 125.

739 İbn İnebe, 93.

740 Cûsemî, 137.

741 Hacûrî, Ebû Muhammed Yûsuf b. Muhammed, *Ravzatü'l-ahbâr* (AEZ içinde), 357.

742 Bkz. Muhallî, 268; Subhî, 465. Eserleri hakkında daha genç bilgi için bk. Fuat Sezgin, *GAS* (Ar), III, 350.

743 Muhallî, 272.

744 Muhallî, 272.

745 Cûsemî, 125.

Deylem’de Ehlibeyt yolu üzere “emir bi’l-ma’rûf ve nehiy ani’l-münker” yaptığını beyan etmektedir.⁷⁴⁶ Onun ölüm tarihi ve vefat ettiği yer konusunda da kesin bir bilgi yoktur. Kaynaklar genellikle Hicri 424 tarihini vermekle beraber Muhallî bundan önce de vefat etmiş olabileceğine işaret etmektedir.⁷⁴⁷

Eldeki bilgilere göre en-Nâtık’ın Taberistan, Deyleman ve Cürcan’da yaşadığı ve hatta Cüşemî’ye göre bir ara Bağdat’a da gittiği anlaşılmaktadır. Cüşemî’ye göre bir müddet Bağdat’ta bulunmuş bu sırada ne hilâfet sarayına uğramış ve ne de Abbasîler’in resmî rengi olan siyah elbise giyinmiştir.⁷⁴⁸ Daha sonra Cürcan’a dönerek orada ders okutmuştur.

Gerek en-Nâtık ve gerekse kardeşi el-Müeyyed, Utrûş’un fıkından istifade etmekle beraber, Yemen Zeydîleri’nin imamı Kasım b. İbrahim er-Ressî ve onun torunu el-Hâdî’nin fikhî görüşlerine bağlı kalmışlar ve bu görüşleri geliştirmişlerdir.⁷⁴⁹

80 küsur yaşında vefat eden en-Nâtık’ın, vefat ettiği yer konusunda da Deyleman ve Taberistan olmak üzere iki ayrı bölgenin adı geçmektedir. Vefat ettiği yer sadedinde Muhallî şu rivayete yer verir:

“620’de (1223) Türkler İslâm beldelerini yakıp yıktıkları zaman, meşhedleri de tahrip ettiler. Ca’fer-i Sadık’ın oğlu Muhammed’in Cürcan’daki kabri ile onun yeğeni Ali Rıza b. Musa Kazım’ın Tus’daki kabri tahrib edilen meşhedler arasındadır. Deylem ve Gîl kaynaklı tarih kitaplarına göre bu hengâmede Zeydîler kendi meşhedlerini korudular. Bunların en önemlileri en-Nasirü’l-Kebîr el-Utrûş ile Ebû Tâlib en-Nâtık Bi’l-Hakk’ın türbesidir.”⁷⁵⁰

Buna göre Taberistan’ın Âmul şehrinde vefat ettiği görüşü daha doğru görünmektedir.

Hakkında çok az bilgi olsa da Ebû Tâlib en-Nâtık bi’l-Hakk’ın, zamanının ileri gelen âlimlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Bağdat dâhil bazı önemli İslâm şehirlerini dolaşarak ilim tahsil etmiş ve yukarıda da değinildiği gibi Cürcan’da ders okutmuştur. Kardeşi gibi o da birçok eser telif etmiştir. Eserlerinden *Kitâbü’l-İfâde fî Târihi Eimmeti’s-Sâde* günümüze kadar ulaşmıştır. Zeydî imamların biyografilerinden bahseden bu eser, Madelung tarafından, *Ahbâru Eimmeti’z-Zeydîyye* adlı koleksiyonda kısmen

746 Muhallî, 320.

747 Muhallî, 320.

748 Cüşemî, 125.

749 Madelung, a.g.m., 221.

750 Muhallî, 321.

neşredilmiştir.

en-Nâtk birkaç yıl Cürcan'da ders okuttuktan sonra eserlerinden birini Ziyârî Manuçîhr'in veziri Hasan el-Musâibî'ye ithaf etmiştir.⁷⁵¹

D. Hukaynîler'den Hâdî el-Hukaynî ve İmam Ebû'r-Rıza el-Kîsumî

Hukaynî ailesi Rûyân ve Deyleman'da yaşayan meşhur ailelerdendi. Ailenin en tanınmış ismi aşağıda kendisinden bahsedilecek olan Hâdî el-Hukaynî'dir.⁷⁵² Onun babası da el-Mehdî Lidînillâh lakabı ile meşhur olmuş bir kimse idi. Hâdî el-Hukaynî'ye el-Hukaynî es-Sağîr babasına el-Hukaynî el-Kebîr deniliyordu. Hukaynîler Ahmed el-Hukaynî'nin soyundandılar. Medine yakınlarında bir köy olan Hukayna'dan⁷⁵³ ayrılarak Âmül'e yerleşen Ahmed el-Hukaynî burada vefat etmiştir. Kabri III. Zeydî devlet başkanı İmam en-Nasır el-Utrûş'un türbesinin yanındadır.⁷⁵⁴

Âmül'e yerleşmiş olan Ahmed el-Hukaynî'nin nesli veya onlardan bir kısmı daha sonra Rûyân'a göç etmiş olmalı ki Ahmed el-Hukaynî'nin torunlarından Hâdî el-Hukaynî Rûyân'da imam adayı olarak ortaya çıkmış ve imamlık şartlarını haiz olduğundan Rûyân ulemâsı biat etmek üzere kendisine yönelmiştir.⁷⁵⁵

Hâdî el-Hukaynî ilim sahibiydi ve Batnîler'e şiddetle karşı çıkıyordu. Onlarla sulh yapma taraftarı olmadığı gibi sulh yapma niyetinde olanları da ağır bir şekilde eleştiriyordu. Lanca ulemâsından Kadı Mervan adlı şahsın Batnîler ile barış yapılabileceğini söylemesi el-Hâdî'nin sert itirazlarına sebep oldu.⁷⁵⁶ Neticede el-Hâdî'nin ömür boyu mücadele ettiği Batnîler onu da ortadan kaldırdılar. Alamut kalesinden gönderilen bir Haşîşî Rûyân'ın Kecûr şehrinde el-Hâdî'yi suikastla katletti.⁷⁵⁷

El-Hâdî'nin ölüm tarihi ihtilaflıdır. Bir görüşe göre 430'da (1038) imamet makamına gelmiş 470'de (1077) vefat etmiştir. Diğer bir görüşe göre ise 440 (1048) küsurlarda vefat etmiştir. Bu ikinci görüş daha isabetli

751 Madelung, a.g.m., 221.

752 Ebu'l-Hasan Ali b. Ca'fer b. Hasan b. Abdullah b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Hasan b. Ali b. Ahmed el-Hukaynî b. Ali b. Hüseyin b. Ali Zeyne'l-Âbidîn (Gîlanî, 143; Muhallî, 345).

753 *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*'deki bir kayda göre Hukayna, Mağrip yakınlarındaki bir köyün adıdır (bk. a.g.e.,325).

754 Gîlanî, 143.

755 Muhallî, 325.

756 Gîlanî, 145.

757 Gîlanî, 146; Muhallî, 329.

bulunmaktadır.⁷⁵⁸

Suikastın ardından el-Hâdî'nin naaşı Kelâr'a götürüldü ve Heşkîr (yahut Heşkîn) adlı köyde defnedildi.⁷⁵⁹

İmam Ebü'r-Rıza el-Kîsumî Hâdî el-Hukaynî ile çağdaştı. Hâdî el-Hukaynî Deyleman'da Ebü'r-Rıza el-Kîsumî ise Gîlan'da hüküm sürmüştür. Aralarında daha çok dostluk ilişkileri câriydi. el-Hukaynî gibi el-Kîsumî de Batınîler'e karşı idi. Hâdî el-Hukaynî vefat edince el-Kîsumî, Deyleman'ı da alarak hâkimiyet sahasını Taberistan sınırına kadar genişletti. el-Kîsumî bir taraftan Batınîler'le uğraşırken bir taraftan da insanlara Zülüm ve baskı uygulamakla tanınan Cevvî ailesi ile mücadele ediyordu.⁷⁶⁰

Yemen Zeydîleri'nin imamı el-Mansûr-Billâh Abdullah b. Hamza *er-Rîsaletü'l-âlime bi'i-edilleti'l-hâkime* adlı eserinde Batınîler ile ilişki kurmaya cevaz vermeyen Zeydî âlimlerden bahsederken Hâdî el-Hukaynî ve Ebü'r-Rıza el-Kîsumî'ye de yer vermekte ve her ikisinin de Bâtınîler'le uzun yıllar mücadele ettiklerini kaydetmektedir.⁷⁶¹

Hâdî el-Hukaynî Kasımî, Ebü'r-Rıza el-Kîsumî ise Nasırî idi. Her ikisi de kendi mezhepleri üzerinde çalışmalar yaptılar. Yine el-Mansûr-Billâh az önce zikredilen eserinde Ebü'r-Rıza'nın fıkha vâkıf bir kimse olduğunu ve Ehlîbeyt fıkhı ile ilgili çalışmalar yaptığını beyan etmektedir.⁷⁶²

E. Hüseyin en-Nasır⁷⁶³

İsminden de anlaşılacağı üzere Hüseyin en-Nasır, İmam en-Nasır el-Utrûş'un soyundan gelmektedir. Hevsem ileri gelenleri Hüseyin en-Nasır'a dini ilimleri iyi bir şekilde öğrettikten sonra onu imam tayin ederek biat ettiler. Gîlanî'ye göre Hüseyin en-Nasır'ın yetiştirilmesi için Hevsem'de çok ciddi bir çalışma yürütüldü. On sekiz müctehid, iki yüz küsur fakih ve müderris ile diğer ilim dallarında söz sahibi çok sayıda ilim adamı, kendi sahalarıyla ilgili dersler vermekteydiler. Gîl ve Deylem'in ileri gelen zenginlerinin çocukları ile sağlam ve güçlü bir bölük Türk askeri de Hüseyin en-Nasır'a askerî talim yaptırıyorlardı.⁷⁶⁴

758 Muhallî, 325. Naşirin 1 nolu dipnotu.

759 Gîlanî, 146.

760 Gîlanî, 151.

761 el-Mansûr-Billâh, 167.

762 el-Mansûr-Billâh, 167.

763 Ebû Abdullah Hüseyin b. Ebî Ahmed b Hüseyin b. Hasan b. Ali b. en-Nasırü'l-Kebîr.

764 Gîlanî, 152.

Hüseyin en-Nasır bu şekilde yetiştirildikten sonra, Deylem ve Gîl'de özellikle Nasırî mezhebinden olanlar onun etrafında toplandılar ve ona biat ettiler. (432/1040). Zamanla hâkimiyet sahası Gîlan'da Come köyünden Gilekcan'a, Deylem'de ise Gilekcân'dan henüz Batınîler'in eline geçmemiş olan Alamut kalesine, doğuda da ise Taberistan sınırındaki Rûyân'a kadar uzandı.⁷⁶⁵

Nasırî mezhebine göre köylerde cuma namazı kılınmıyordu. Hüseyin en-Nasır, en-Nasır el-Utrûş'un bu içtihadını değiştirerek köylerde de camiler inşa ettirdi ve cuma namazı kılınmasını emretti.⁷⁶⁶

Hüseyin en-Nasır, Gîl ve Deylem'deki reislerle iyi geçindi ve onlarla hiçbir zaman anlaşmazlığa düşmedi. Dostlarına karşı yumuşak, düşmanlarına karşı oldukça sert idi. Taberistan ispehbedi ile aralarında muhtelif savaşlar meydana geldi. Neticede onunla da barış yaparak hısmılık kurmakla beraber ispehbedin Taberistan halkına zulmettiğini görünce ondan uzaklaştı. Gîlanî'nin özellikle dikkat çektiği gibi Hüseyin en-Nasır fakir ve yoksullara, dul ve yetimlere karşı oldukça şefkatli idi. Gîlanî'ye göre Hüseyin en-Nasır kadar yoksulların geçimi ile ilgilenen bir başka devlet başkanı görülmemiştir. Bir de Hamele-i Kur'an'a çok değer verirdi. Onları beytülmâlden ödüllendirirdi. Bu sayede Gîlan, çevrede en çok hafız yetiştiren bölge oldu. Muhallî'nin bir kaydından onun yaşadığı dönemde de hafız yetiştirme âdetinin Gîlan'da aynı şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁶⁷

Hüseyin en-Nasır iyi bir şairdi. Öğleden ikindiye kadar gibi kısa bir zamanda Hz. Ali ve Ehlibeyt'i metheden 200 küsur beyit yazabilecek kadar bu hususta söz sahibi idi.⁷⁶⁸

472 (1080) yılında Hevsem'de vefat eden Hüseyin en-Nasır Ebû Abdullah Muhammed el-Mehdî'nin kabri yanına defnedildi.⁷⁶⁹

765 Gîlanî, 153; Muhallî, 322.

766 Gîlanî, 153; Muhallî, 323.

767 Muhallî, 324.

768 Gîlanî, 153.

769 Gîlanî, 154. Onun ölümünden yaklaşık bir asır sonra kabri yıkık bir vaziyette idi. Hicrî 600'lerde Zeydî bilgin Yûsuf el-Gîlanî Yemen'e yazdığı mektubunda Yemen Zeydîleri'nin imamı el-Mansûr-Billâh Abdullah b. Hamza'dan (ö. 614/1217) bu kabrin tamir ettirilmesini talep ediyordu (*Gîlanî, 154*).

F. Ebû Tâlib el-Harunî el-Ahîr⁷⁷⁰

Ebû Tâlib el-Harunî el-Ahîr, el-Müeyyed-Billâh'ın neslinden gelmektedir. İlk defa 502'de (1108) Gîlan'da ortaya çıktı. Burası en-Nasır el-Utrûş'un da ilk olarak ortaya çıktığı yer olan Gîlan'ın Lahican kasabasına bağlı Come köyüdür.⁷⁷¹

Ebû Tâlib el-Harunî imamlığını ilân ettiği zaman, Lahicanlı Emîr Süleyman b. İsmail es-Sâîrî hariç bütün Gîlan halkı kendisine biat etti. Süleyman es-Sâîrî ilim ve siyasette söz sahibi bir kimse idi. Ebû Tâlib'e biatten imtina edince Lahicanlılar da kendisini desteklediler. Bunun üzerine Ebû Tâlib, Lahican'a saldırarak şehri yakıp yıktı. Lahican ulemâsından Şeref Şah adındaki fakih, Ebû Tâlib'e karşı Emir Süleyman'ı desteklediğinden ötürü ağır bir şekilde cezalandırıldı. Rivayete göre pantolonunun içerisi taşlarla doldurularak denize atıldı.⁷⁷²

Ebû Tâlib, Lahican'dan sonra Hevsem'i de hâkimiyeti altına aldı. Ancak Cürcan'dan ansızın gelen Şerif Hasan el-Alevî adında meşhur ve cesur bir Alevî, onu Hevsem'den çıkarttı. Bunun üzerine Ebû Tâlib, Lahican'a gitti. Bir müddet sonra yavaş yavaş batı yönünde ilerlemeye başlayarak Hankica'ya kadar geldi. Şerif Hasan da küçük bir birlikle onu takip ediyordu. Ebû Tâlib bu takipten kurtulabilmek için Hankica emiri ve Demke sülalesinden Şirrî Bîm'e sığındı ve ondan yardım istedi. Bunun üzerine Şirrî Bîm bütün Hankica cengâverlerini toplayarak Hasan el-Alevî'nin karşısına çıktı. Onunla savaşarak mağlûp etti ve onu Gîlan ve Deyleman'dan çıkarttı.⁷⁷³

Muhallî'ye göre Ebû Tâlib güçlendikten sonra Şerif Hasan'ı Gîlan ve Deyleman'dan çıkartmıştır. Muhallî, Şirrî Bîm'i zikretmemektedir.⁷⁷⁴

Şerif Hasan el-Cürcanî el-Alevî ülkeden atıldıktan sonra Ebû Tâlib, Yûsuf el-Gîlanî'nin kısaca değındığı gibi, insanların mallarına ve canlarına musallat olmaya başladı. Bazı insanları hapse attı, bazı insanların da mallarını müsadere etti. Ülkenin önde gelen âlimleri bu tecavüzlere karşı seslerini yükseltmeye başladılar. Bundan sonra âlimler ile Ebû Tâlib arasında neler olduğunu yahut Ebû Tâlib'in ne tür faaliyetlerde bulunduğunu bilemiyoruz. Zira konu hakkında bilgi veren yegâne kaynağımız Yûsuf el-Gîlanî Peygamber ailesine mensub olup ve vefat etmiş bulunan bir

770 Yahya b. Ahmed b. Ebu'l-Kasım b. el-Müeyyed-Billâh el-Harunî.

771 Gîlanî, 155.

772 Gîlanî, 155.

773 Gîlanî, 156; Muhallî, 333.

774 Muhallî, 333.

kimsenin arkasından böyle şeyler söylemeyi *müstahsen* bulmadığını belirterek daha ileriye gitmemekte ve bu kadarla yetinmektedir.⁷⁷⁵

Ebû Tâlib'in insanların mallarına ve canlarına yönelik bu tür faaliyetleri, Gîlanlılar'ın gözünden düşmesine sebep oldu. Nasır Rıza adlı bir Alevî âlim Gîlan'a geldiği zaman insanlar ısrarla kendisine biat etmek istediler. Ancak Nasır bu isteklere olumlu cevap vermedi ve halkı Ebû Tâlib'e uymaya teşvik etti.⁷⁷⁶

Daha sonra Ebû Tâlib, Deyleman'ın Tenhicân kasabasına çekilmek zorunda kaldı. Tenhicân'ın Feytûk köyüne yerleşerek buradan zaman zaman Gîlan'a yönelik akınlarda bulundu. Bu akınlardan bir kısmında galip geldi bir kısmında da mağlûp oldu.⁷⁷⁷

Bununla beraber Ebû Tâlib, önceki Deylem Zeydî imamlarda olduğu gibi asıl mücadelesini Batnîler'e karşı verdi. Onlara karşı çok acımasız ve tavizsizdi. Muhallî'nin naklettiğine göre Ebû Tâlib bir günde tam bin dört yüz Batnî'yi katletmiştir.⁷⁷⁸ Batnîler'in birçok kalelerini ve bir kısım topraklarını ele geçirip Hasan b. Sabbah'ın meşhur Alamut kalesinin etrafına köyler kurdurarak, bu şekilde kaleyi muhasara ve kontrol altına almaya çalışan Ebû Tâlib hile ve tuzak kurmada çok mahir olan suikast ustaları Batnî-Haşîşîler'den kendini emniyete alabilmek için tam on dört yıl namaz hariç tek başına bulunduğu kalenin dışına çıkmaya cesaret edememiştir.⁷⁷⁹

Ebû Tâlib 520 (1226) yılında daha önce yerleşmiş olduğu Tenhicân'ın Feytûk köyünde vefat etti. Vefatından önce kabrinin gizli tutulmasını emretmişti. Batnîler'in bu bölgeyi ele geçirmeleri halinde kabrini açıp cesedini yakacaklarından endişe ediyordu. Bu yüzden kabrinin yeri bilinmemektedir.⁷⁸⁰

Hazar Zeydîleri ile Yemen Zeydîleri arasındaki ilişkilerin somut bir örneğine Ebû Tâlib'in hayatında rastlanmaktadır. Ebû Tâlib, 411 (1020) yılında Zeydî fakihlerden adaşı kadı Ebû Tâlib'i Yemen'e gönderdi. Kadı Ebû Tâlib, Yemen'in Sa'de şehrinde insanları Deylem'deki Zeydî İmama biate çağırırdı. Bu dönemde Yemen'deki Zeydîler'in başında el-Hadî İle'l-Hak

775 Gîlanî, 156.

776 Gîlanî, 157.

777 Gîlanî, 157.

778 Muhallî, 333.

779 Muhallî, 334.

780 Gîlanî, 157; Muhallî, 335.

Yahya b. Hüseyin'in soyundan Muhsin b. Hasan adlı emir bulunuyordu. İmam Ebû Tâlib'in elçisi bu bölgelerde iki yıl kadar davette bulunduktan sonra maalesef çocukları ile birlikte Sa'deliler tarafından katledildiler.⁷⁸¹

İmam Ebû Tâlib el-Harunî'nin vefatından sonra, Gîlan ve Deyleman'daki olaylarla ilgili bilgi veren yegâne kaynağımız Yûsuf el-Gîlanî'nin meşhur *Mektup'udur*. Buna göre Ebû Tâlib'in ölümünden sonra Gîlan ve Deyleman'da bir çeyrek yüzyıl kadar fetret dönemi yaşandı. 544 (1149) yılına gelindiğinde Lahican'da Eşref b. Zeyd adında bir Alevî imamlık iddiası ile ortaya çıktı. Şöhreti etrafa yayıldı. Ancak zamanın ünlü bilgini Ebû Yûsuf b. Ali el-Hankincî onun imameti hususunda aleyhte tavır koyunca yükselişi durdu ve zayıfladı. İmamlığını ilân ettikten birkaç yıl sonra da Ticin'de vefat etti ve Ticin'in Kecâyin köyüne defnedildi. Kabri hala orada ziyaret edilmektedir.⁷⁸²

Eşref b. Zeyd'in ölümünden sonra Gîlan'da yine bir fetret dönemi yaşandı. 560'lı yıllara gelindiğinde Horasan'dan Ali b. Muhammed el-Hasanî adında bir Alevî geldi. İmamet iddiasına başvurmaksızın Allah rızası için "emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker" amaçlı çalışmalar yaptı. Halkı Zûlüm ve haksızlıklardan menederek adaleti tesis etmeye çalıştı. Gerek itikadî gerekse amelî yönden Zeydîyye'nin kurucusu Zeyd b. Ali'nin izinden gidiyordu.⁷⁸³

Bundan bir müddet sonra Muhammed b. İsmail ed-Dâvûdî el-Hasanî adında başka bir Alevî, imamlık iddiası ile ortaya çıktı. Onun imamlık iddiasından sonra Gîlan ulemâsı ikiye bölündü. Muhalefetin başını ileri gelir iki bilgin, Yemen Zeydîleri'nin imamı Ahmed b. Süleyman'ın Gîlan'daki temsilcisi Ali b. Muhammed el-Gaznevî ile Yûsuf el-Gîlanî'nin de hocası olan Ebû Mansûr b. Ali b. İsfahan çekiyorlardı. Daha müsamahakâr olanlar ise Muhammed b. İsmail ed-Dâvûdî'nin yanında yer aldılar. İki gurup arasındaki mücadele yaklaşık otuz yıl devam etti. Bu zıtlaşmalar nihayet Gîlan'da İslâmiyet'in iyice zayıflamasına yol açtı. Bu zayıflamanın sebepleriyle ilgili olarak Yûsuf el-Gîlanî hocası Sallâb b. İlyâs el-Malâtî'den şu teşhisi nakletmektedir:

"İslâmiyet'in Deylem'de zayıflamasına Ebû Tâlib el-Ahîr ile Seyyid Hasan el-Cürcanî arasındaki mücadele, Gîlan'da ise Seyyid Ali el-Gaznevî ile

781 Muhallî, 335.

782 Gîlanî, 158.

783 Gîlanî, 159.

Seyyid Muhammed ed-Dâvûdî arasındaki zıtlaşmaya sebep olmuştur".⁷⁸⁴

Yûsuf el-Gîlanî'nin beyanına göre bu mücadeleler en sonunda Gîlan'ın harap olmasına sebebiyet verdi. Topraklarının bir kısmı harici düşmanlar tarafından işgal edildi. Bu şekilde 600'lü (1203) yıllara kadar gelindi. 605'te (1208) Yûsuf el-Gîlanî Yemen'e yazdığı meşhur *Mektup*'unda, bu yıllarda Yemen Kasımî Zeydîliği'nin bölgede uyanmaya başladığından söz etmektedir.⁷⁸⁵

II. ZEYDİLİĞİN ORTADAN KALKMASI

Taberistan Zeydî devlet başkanlarından Muhammed b. Zeyd, Sâ mânîler'e mağlûp olunca, Sâ mânîler, Taberistan'ı ele geçirdiler. Ehlîbeyt'in Hüseyinî kolundan ve aynı zamanda Muhammed'in yardımcısı olan Hasan b. Ali el-Utrûş bu işgal üzerine Deylem'e sığınmak zorunda kaldı. Deylem'de kaldığı süre içerisinde Deylem'in geniş ölçüde İslâmlaşmasına vesile olan el-Utrûş'un Deylemliler'den de aldığı destekle tekrar Taberistan'ı geri almasına rağmen birkaç yıl sonra vefat etmesi ve yerine geçen Hasan b. Kasım'ın da Ziyârîler tarafından ortadan kaldırılması üzerine Zeydîler bu sefer Taberistan'ı tamamen terketmek zorunda kaldılar. Zaman zaman geriye dönerek Taberistan'ı tekrar ele geçirdilerse de Zeydîler hiçbir zaman bu bölgeyi uzun süre yönetemediler.

Bundan sonra Zeydîler, Gîlan ve Deyleman'da uzun aralıklarla muhtelif küçük hanedanlıklar tesis ettiler. Ancak aralarında Taberistan'da olduğundan çok daha yoğun çekişmeler yaşanıyordu. Bu anlaşmazlıklar Yûsuf el-Gîlanî'nin de açıkça belirttiği gibi hem Gîlan'da ve hem de Deyleman'da Zeydîler'in güç kaybetmelerine sebebiyet verdi.⁷⁸⁶

Gerek Taberistan gerekse Gîlan ve Deyleman, Taberistan Zeydî Devleti'nin yıkılmasından sonra çeşitli işgallere uğradı. Zeydîler'den sonra bu bölgelere Ziyârîler ve peşinden Büveyhîler, daha sonra Gazneliler ve Selçuklular ve ondan sonra da Moğollar hâkim oldular. Bu istilalara rağmen Deylem-Gîlan Zeydîleri hayatîyetlerini sürdürmeyi başardılar.

Nihayet Safevî Devleti'nin kuruluş yılları olan X/XVI. Asrın başlarına gelindi. Safevî hükümdarı I. Şah Abbâs, Deylem'i ve Gîlan'ı işgal etti.⁷⁸⁷

784 Gîlanî, 160.

785 Gîlanî, 161.

786 Gîlanî, 161.

787 T. Yazıcı, "Gîlan", *DİA*, XIV, 68.

Böylece Zeydiler, Safevî hâkimiyeti altına girmiş oldular. Safevî Devleti, İmamiyye Şîliğini resmî mezhep olarak kabul ettikten sonra İran'ı şîileştirmek için gerek Sünnîler gerekse diğer mezhepler üzerinde baskı uygulamaya başladı.⁷⁸⁸

İsmail Aka, Safevîler'e kadar İran'ın çoğunluğunun Sünnî olduğunu Hamdullah Müstevfî'den nakletmektedir.⁷⁸⁹ İsmail Aka'ya göre Safevî Devleti'nin kurucusu Şah İsmail, Şîliği zorla İranlılar'a kabul ettirmiştir.⁷⁹⁰

Zeydîlik konusunda otorite olan W. Madelung ve R. B. Serjeant X/ XVI. Asrın başlarında Zeydîler'in İmamiyye Şîliği'ne geçtiğini tespit etmektedirler. Serjeant, bu geçişin tam tarihini de vermektedir.⁷⁹¹ Ona göre 933 (1526–27) tarihinde Zeydîlik, İsnâ-âşeriyye mezhebine dönüşerek ortadan kalkmıştır.⁷⁹² Madelung ise Zeydî ekollerden Nâsiriyye'ye ait bazı yazmalara dayanarak söz konusu mezhep mensuplarının İsnâ-âşeriyye'ye geçtiklerini ifade etmektedir.⁷⁹³

Zeydîlik tarih içerisinde itidalden aşırılığa doğru giden bir seyir izlemiş ve giderek İsnâ-âşeriyye'ye yaklaşmıştır. Gîlan ve Deyleman bölgeleri açısından konu ele alınırsa, bu bölgelerde yaşayan insanları İslâm'a, dolayısıyla Zeydîliğe kazandıran Hasan b. Ali el-Utrûş insanları Zeyd b. Ali mezhebi üzere İslâm'a davet etmişti.⁷⁹⁴ Ancak daha sonra Zeydîler, ılımlı bir Şîi gurup olan Mûsevîler'e muhalefetle İmamiyye Şîieri gibi sahabeye ta'n etmeye başladılar ve guruplara ayrıldılar. Bu guruplardan Cârudiyye Hz. Ali'nin imametinin ismen olmasa bile vasfen mansus olduğunu iddia ederek, İmamiyye Şîiliği'ne yaklaştı ve Zeydîler'in çoğu mefdûlün imametinin caiz olduğu görüşünü terk ettiler.⁷⁹⁵

Böylece Hazar Zeydîleri arasında Zeydiyye'nin ılımlı kolları olan Butriyye ve Süleymanîyye giderek etkilerini kaybetmeye ve aşırı kol Cârudiyye ile Şîa'nın önemli bir grubu olan İsnâ-âşeriyye hâkim olmaya başladı.⁷⁹⁶ Hazar Zeydî ekollerinden olan Kasimiyye ise zaten imamet

788 Mazlum Uyar, *İmamiyye Şîası'nda Ahbârîlik* (Doktora tezi), İzmir 1996, s. 131.

789 İsmail Aka, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şîilik", *MTGŞS* (İstanbul 1993), 70–103.

790 İsmail Aka, *a.g.m.*, 92.

791 Madelung, *Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye* (Introduction), 13; R. B. Serjeant, "Reviews of Books", *JRAS* (London 1989), 134–135.

792 R. B. Serjeant, *a.g.m.*

793 Bk. Madelung, *a.g.e.*, 13.

794 Şehristânî, 1,156.

795 Şehristânî, 1,157.

796 İsa Doğan, "Zeydiyye Mezhebi", *MTGŞS* (İstanbul 1993), 557.

onusunda Cârudiyye gibi düşünüyordu.⁷⁹⁷

Gîlan-Deyleman Zeydîleri'nin en önde gelen imamlarından Mehdî-Lidî'nillâh Hz. Ali'nin imametinin mansûs olduğuna inananlardandı. Bu konuda çok ısrarlıydı. Hocası Ebû Abdullah el-Basrî ona bu hususta geri adım attıramadı.⁷⁹⁸

Bütün bunlardan sonra Gîlan-Deyleman Zeydîliği kimlik değiştirdi. Strotman'a göre Zeydîler Hurûfiyye'nin bir kolu olan Noktavîyye'nin küçük bir gurubu haline geldiler.⁷⁹⁹ J. H. Kramers İA'ya yazdığı İran maddesinde bu görüşü desteklemektedir. Ona göre Noktavîyye'nin yanı sıra İsnâ-âşeriyye mezhebinden sonra Gîlan'da en yaygın mezhep olan Şeyhiyye'nin de aslı Zeydî'dir.⁸⁰⁰ Noktavîler, Safevî hükümdarlarından Şah Abbâs zamanında takibata uğramış ve ileri gelenleri öldürülmüştür.⁸⁰¹

Sonuç olarak giderek zayıflayan Zeydîler'in, Safevî hükümdarlarının da baskısı ile İmamiyye Şîliği'ne geçtiği anlaşılmaktadır. Şusterî Zeydîler'in İsnâ-âşeriyye'ye geçtiklerini açıkça kaydetmektedir. Ona göre asırlar önce Nâsir el-Utrûş vasıtası ile Zeydîliği benimsemiş olan Gîlan ve Deyleman Zeydîleri X/XVI. Asırdan sonra Safevî sultanlarının baskısı ve söz konusu bölgelerin idarecilerinin İsnâ-âşeriyye mezhebine geçmeleri üzerine bunların yönetimi altındaki insanlar da onları takip ederek bu mezhebi benimsediler.⁸⁰²

Böylece hicri II/III. asırdan itibaren Hazar bölgelerine gelmeye başlayan Zeydîlik asırlarca bu bölgelerde varlığını devam ettirdikten ve bu bölgelerde, daha sonra buralara hâkim olacak olan İsnâ-âşeriyye mezhebi için uygun bir zemin hazırladıktan sonra⁸⁰³ X/XVI. asırdan ortadan kalkmış oldu.

797 Sâhib. b. Abbâd, *Nusretu Mezahibi'z-Zeydîyye* (nşr. Naci Hasan), Beyrut 1981, 14.

798 Buthânî, 108.

799 Strotmann, İA, "Zeydîyye", XII, 549.

800 J.H.Kramers, "İran", İA, V(II), 1029.

801 İsmail Aka, agm, 94.

802 Şusterî, *Mecalisü'l-müminin*, Tahran, 1986, II, 320.

803 B. Spuler, "The Age of the Calips", Part I, Leiden 1960, s. 67.

SONUÇ

Hız. Peygamberin vefatından sonra hilâfet konusu, sahabe arasında tartışmalara sebep oldu. Tartışmanın bir tarafında yer alan Hız. Ali hilâfetin kendi hakkı olduğunu düşünüyordu. Hız. Ebû Bekir'e biat ederken bu hususta kendilerine danışılmadığından şikâyet etti. Başlangıçta çok fazla bir sıkıntıya yol açmayan Hız. Ali'nin bu tavrı bilâhare onun soyundan gelenlerin ve de onları destekleyenlerin ortak kanaati haline gelerek, süreklilik kazandı. Buna binaen ilerleyen dönemlerde Ehlibeyt mensupları hilafeti bir hak olarak görme eğilimine girdiler. Nitekim II. Abbasî halifesi Ebû Ca'fer Mansûr ile ona karşı isyan eden Muhammed en-Nefsüzzekîyye arasındaki yazışmalarda bu husus açıkça görülmektedir. Bu yazışmalarda Muhammed, yönetim hakkının kendilerine ait olduğunu iddia etmekteydi.

Hız. Ali'nin çocukları hilâfeti ele geçirmek için birçok defa mevcut iktidara karşı ayaklandılar ancak her seferinde ya katledildiler ya da sürgüne gönderildiler. İktidar isteği Ali evlâdını büyük acılar ve zorluklarla karşı karşıya getirmiş, Emevîler döneminde kendilerine gösterilen sert tutum, Abbasîler'de de aynı şekilde devam etmiştir. Her iki yönetim zamanında da Hız. Peygamber'in torunları acımasızca katledilmişlerdir. Ebu'l-Ferec el-İsfahanî (ö. 356/967) Hicrî IV. Asrın hemen başında kaleme aldığı *Mekatilü't-Tâlibiyyîn* adlı eserinde, bu uğurda öldürülen yüzlerce *Talibî'nin* biyografisini vermektedir.

Bütün bu ağır ceza ve baskılar karşısında Alevîler zaman zaman geri plana çekilseler de hiçbir zaman devlet üzerindeki iddialarından vazgeçemediler. Amaçlarına ulaşabilmek için giriştikleri isyanlar aleyhlerine sonuçlandığında devletin takibatına ve baskısına maruz kaldıklarından sığınabilecekleri güvenli mekânlar aradılar ve o bölgelere iltica ettiler. Buralardaki yerli unsurlarla iş birliği yaparak kendilerini korumaya aldılar. Hicri 250'de (864) Kûfe'de meydana gelen Ehlibeyt kaynaklı bir isyanda hareketin lideri Yahya b. Ömer öldürülüp kesik başı Bağdat'a gönderilince, Alevîler büyük bir korku ve heyecanla etrafa dağıldılar. Taberistan Zeydî Devleti'nin kurucusu Hasan b. Zeyd de bu dağılanlar arasındaydı. Hasan b. Zeyd canını kurtarmak için kaçıp, İran'ın Rey şehrine iltica etti ve buradan hareketle daha kuzeye ilerleyip; mevcut yönetimle ihtilafli durumda olan yerlilerle iş birliği yapmak suretiyle Taberistan Zeydî devletini kurdu.

Böylece tarihte ilk defa olarak bir Ehlibeyt devleti kurulmuş oldu.

Kurulu düzene muhalif olanların, bir araya gelerek işbirliği yapmaları insan tabiatının bir icabıdır. Emevî Devleti'ni ortadan kaldırmak amacıyla bir araya gelenler de bu ortak psikoloji ile Hicrî 100'lü yıllardan itibaren gizli dâilîk hareketini başlattılar. Muhalif unsurların başını Alevîler ile Abbasîler çekiyordu. Yaklaşık otuz yıllık bir çalışma neticesinde Emevî Devleti ortadan kaldırıldı. Ancak hedeflerini gerçekleştiren muhalif unsurlar arasında daha devlet yıkılmadan başlayan anlaşmazlıklar yeni devletin kurulma aşamasında iyice su yüzüne çıktı. Bu dönemde devleti idare edebilecek ehliyetli bir Alevî yoktu. Bundan da istifade ile Abbasîler devlet yönetimini kolayca ele geçirdiler. Böylece propaganda döneminde asıl ön planda olan isimlerinden faydalanılan ve bu uğurda kanlarını döken Alevîler, yeni devlet kurulduktan sonra geri plana itildiler. Bu durum onların büyük bir hayal kırıklığına uğramalarına neden oldu. Aradan çok zaman geçmeden bu mahrumiyetin akisleri yankılanmaya başladı.

Abbasî Devleti kurulduktan sonra bazı önde gelen Alevîler ilk Abbasî halifesi Ebu'l-Abbas es-Seffah'a biat etmediler. İkinci halife Ebû Ca'fer Mansûr'un bu işin üzerine ciddiyetle gitmesi sebebiyle de haklarının gasp edildiğini ve bu yüzden yeni devleti tanımadıklarını açıkça ilân ettiler. Bundan sonra tıpkı Emevîler döneminde olduğu gibi Abbasîler döneminde de Alevîler'in peş peşe isyan etmeleri ve bunun sonucunda da kanlı bir şekilde bertaraf edilmeleri hadiseleri yaşanmaya başladı. Alevîler tarafından başlatılan isyanlar kendileri için tam bir felâket oldu. Her şeye rağmen Alevîler müstakil bir devlet kurma yönündeki ideallerinden asla vazgeçemediler.

İslâmî fetihlere karşı en fazla direnen bölgelerin başında İran'ın kuzeyinde yer alan Taberistan gelmektedir. Ülkelerini Müslümanlara karşı savunan Taberistanlılar gerek fetih zamanında gerekse daha sonra Emevî ve Abbasîler'e karşı, muhalif güçlerle işbirliği yaptılar ve onlara kucak açtılar. Emevîler'in Taberistan'ı ele geçirme teşebbüsleri devam ederken bir Haricî grubunun, Taberistan İsphebedleri tarafından Emevîler'e karşı desteklenmeleri, bu direnme ve işbirliğinin önemli bir göstergesidir. Abbasîler döneminde de benzer hadiseler meydana geldi. Ebû Müslim'in Halife Mansûr tarafından ortadan kaldırılmasından sonra İsphebed Hurşîd, onun öcünü almak üzere isyan eden Zerdüş't Sunbaz'ı destekledi ve Sunbaz, Abbasîler'e mağlup olunca da kendisine sığınmasını kabul etti.

Yaklaşık bir asır Abbasîler tarafından idare edilen Taberistanlılar, bu idareden memnun kalmadılar. Özellikle asrın son yirmi yılında Tahirîler'e bağlanan bu bölgede memnuniyetsizlikler iyice arttı. Gerek Taberistanlılar gerekse Deylemliler Hasan b. Zeyd'i davet ederek onun önderliğinde Taberistan'daki Abbasî yönetimine son verdiler.

Hem Hasan b. Zeyd ve hem de ondan sonra gelen devlet başkanları Rûyân bölgesinden tam destek gördüler. Taberistan ve Cürcan ise zamanla kararsızlığa ve giderek gizli muhalefete dönüştü. Zeydîler'in bu bölgelerde bir devlet kurmayı başarmalarının ana sebebinin Deylemliler olduğunu vurgulamak gerekir. Zeydîler, büyük savaşları onların desteği ile kazanmış, çok zorda kaldıkları zaman onların memleketlerine sığınarak, yok olmaktan kurtulmuşlardır. Deylemliler, Zeydîler'e sağladıkları bu hayatiyetin yanı sıra, disiplinsizlikleri ve ganimete çok düşkün olmaları sebebiyle de zaman zaman onları halk karşısında zora sokmuşlardır. Hasan b. Zeyd, bu önemli müttefiklerini hırsızlık yaptıklarından dolayı ağır bir şekilde cezalandırmak zorunda kalmıştır.

Bu dönemde Taberistan'daki yerli sülalelerden Karinîler ve Bavendîler'den söz edilebilir. Karinî Badüsban, Hasan b. Zeyd'e her zaman tam destek vermiş, fakat oğlu Şehriyar daha sonra Muhammed b. Zeyd'e muhalefet etmiştir. Bavendîler ise her zaman Zeydîler'e karşı çıkmışlardır. Hem Bavendî Karin b. Şehriyar hem de onun torunu ve halefi Rüstem, Zeydîler'e karşı gerek iç gerekse dış düşmanlarla ittifak yaptılar ve onların aleyhine olabilecek hiçbir fırsatı kaçırmadılar. Rüstem, Zeydîler'e karşı Râfi b. Herseme ile ittifak yapmıştı. Daha sonra Râfi, Zeydîler ile barış yapmak durumunda kalınca, muhtemelen Muhammed b. Zeyd'in emri ile 282'de (895) Rüstem'i hapsedip öldürttü.

Deyleman'daki hâkim aile Cüstanîler ise genellikle Zeydîler'e destek vermişlerdir. Hasan b. Zeyd Rûyân'a ulaştığı zaman reisleri Vahsudan b. Merzüban önce ona biat etti ve fakat sonra desteğini çekti. Hicri 251'deki ölümünden sonra taraftarları Hasan b. Zeyd'e katıldılar. Halefi Hurşîd, Zeydîler'e karşı düşmanca davrandı. Bunun yerine geçen Cüstan b. Vahsudan ise Zeydîler'le ittifak yaparak onların Rey ve onun daha da batısına ilerlemeleri hususunda önemli katkılar sağladı.

Gilan'ın daha uzakta olması kısmen olayların dışında kalmasına sebep olmuş olmalıdır. Ayrıca Zeydîliğin bu topraklara geldiği yıllarda Gilan'ın önemli bir bölümünü oluşturan Sefîd nehrinin batısında yaşayan

insanlar Ebû Ca'fer es-Sûmî adlı Sünnî bilgin vasıtası ile Hanbelî mezhebini benimsemişlerdi. Buna rağmen Zeydîler'e karşı çıktıkları görülmemiştir. Hatta Zeydî İmam Ebû Abdullah el-Mehdî hapsedildiği zaman sayıları elli bine varan bu Hanbelîler, görüşlerine katılmasalar da Ebû Abdullah'ın hapisten çıkarılması için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardı.

Zeydîler, gerek Taberistan'daki gerekse Cürcan'daki muhaliflerine karşı acımasız davrandılar ve muhaliflerini cezalandırmaktan çekinmediler. Hasan b. Zeyd Âmul ve Sarî'nin fethinden sonra Taberistan'da önemli bir kısmını kendisiyle savaşanların oluşturduğu ve kendisini destekliyor göründükleri hâlde, gerçekte aleyhine hareket eden muhaliflerini kılıçtan geçirdi. Cürcan'daki durum ise daha açıktır. Orada Ehlîbeyt muhalifi oldukları ihbar edilen Sünnî bilginleri açıkça cezalandıran Hasan b. Zeyd'in *halku'l-Kur'ân* konusunda son derece müsamahasız davrandığı ve bu uğurda kan dökmeyi bile göze aldığı bilinmektedir.

Taberistan'daki Zeydî hâkimiyeti çok uzun sürmedi. Son Zeydî devlet başkanı Hasan b. Kasım ile Nâsır el-Utrûş'un oğulları arasında başlayan iç çekişme artarak devam etti. Bu mücadele Zeydîler'i zayıflattı ve nihayet Hasan b. Kasım, Taberistan'ı işgal eden Ziyârî hanedanı tarafından ortadan kaldırıldı. Bunun üzerine Zeydîler daha kuzey-batıya, Deyleman'a çekilmek zorunda kaldılar. Aralarındaki anlaşmazlıklar ve mücadeleler burada da devam etti. Uzun müddet bu bölgede varlıklarını devam ettirmelerine rağmen hiçbir zaman tek bir bayrak altında toplanamadılar. Gîlan'ın Hevsem kasabasında muhtelif küçük hanedanlıklar tesis ettiler.

Gîlan ve Deyleman zaman zaman büyük devletlerin işgaline uğrasa da asırlardır bu bölgelerde yaşayan Zeydîler, birbirleri ile sürekli mücadele halinde olsalar da Safevî Devleti'nin kuruluşuna kadar kimliklerini muhafaza ederek, varlıklarını sürdürmeyi başardılar. Ancak Safevî Devleti kurulduktan sonra durum değişti. İmamiyye-i İsnâaşeriyye'yi resmi mezhep olarak benimseyen Safevî sultanları farklı mezhep mensuplarına baskı uygulamaya başladılar. Bu cümleden olarak Zeydîlerde bu baskılardan fazlasıyla nasiplerini aldılar. Her iki mezhep de ana çatı Şiaya mensup olmasına rağmen Safevîler farklılıklara izin vermediler. Baskı uygulamak suretiyle Zeydîyeyi asimile ettiler. Böylece asırlardan beri bu bölgelerde varlığını sürdüren Zeydîlik aynı kökene dayandığı bir başka mezhep tarafından ortadan kaldırıldı. Zeydîliğin iki ana kolundan biri olan İran kolu, bu şekilde sona erdi. Bununla beraber Zeydîliğin Yemen kolu varlığını sürdürdü ve hâlen sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

- ABDÜ'L-EMÎR eş-ŞÂMÎ, *Târihu Fırkati'z-Zeydîyye*, Bağdat 1974.
- ABDÜLFETTÂH FÜMÂNÎ, *Târîh-i Gîlan*" (nşr. Dorn).
- ABDULLAH b. HAMZA, el-Mansûr-Billâh, *er-Rîsaletü'l-Âlime bi'l-Edilleti'l-Hâkime* (AEZ içinde), Beyrut 1987.
- ALİ b. ŞEMSÜDDÎN, *Târîh-i Hanî*** (nşr. Dorn).
- ARÎB b. SA'D el-Kurtubî (ö. 366/976), *Sılatu Târihu't-Taberî* (nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut 1967.
- BAĞDADÎ, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tahir (ö. 429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. E. R. Fığlalı), Ankara 1991.
- BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhü'l-Büldân* (nşr. A. E. et-Tabbâ-Ö. E. et-Tabbâ), Beyrut 1987.
- Ensâbü'l-Eşrâf* (nşr. Süheyil Zekkâr ve dğr.), I-XIII, Beyrut 1996.
- BERRÂKÎ, Seyyid Hüseyin b. Seyyid Ahmed, *Târihu'l-Kûfe*, Beyrut 1987.
- BÎRÛNÎ, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed (453/1061), *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*, Leipzig 1923.
- BOSVVORTH, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi* (çev. E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *Târihu's-Sağîr, I-II* (nşr. M. İbrahim Zâyed), Halep 1977.
- BUTHÂNÎ, Ebû Tâlib en-Nâtık bi'l-Hak Yahya b. Hüseyin (ö. 424/1032), *el-İfâde fî Târîh-i eimmeti's-sâde* (AEZ içinde), Beyrut 1987.
- CAHEN, Claude, *İslâmiyet: Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar* (trc. E. N. Erendor), İstanbul 1990.
- CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), *Resâilü'l-Câhiz* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), I-IV, Kahire 1979.
- CEHŞİYÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs (ö. 331/943), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-küttâb* (nşr. M. es-Şek'â ve dğr.), Kahire 1938.
- CELÎ, Ahmed Mahmûd Ahmed, *el-Havâric ve's-Şî'a*, Riyad 1988.

CENNÂBÎ, el-Emîr Hasan el-Hüseynî, *Tuhfetü'l-edîb ve Hediyyetü'l-erîb* (el-İntihâbâtü'l-Behiyye içinde), Petersbürg 1858.

CEVDET PAŞA, Ahmed, *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ, I-II* İstanbul 1981.

Gîlanî, Yûsuf b. Ebi'l-Hasan (ö.607/1210'dan sonra), *Yûsuf el-Gîlanî'nin Mektubu* (AEZ içinde), Beyrut 1987.

Cürcanî, Ali b. Ahmed el-Cürcanî el-İdrîsî, *Târîh-i Cürcan*".

Cûşemî, Hâkim Ebû Sa'd el-Muhassîn b. Muhammed (ö. 494/1101), *Cilâ'ü'l-ebşâr fî mütûni'l-ahbâr* (AEZ içinde), Beyrut 1987.

ed-DÎNEVERİ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (ö. 282/892), *el-Ahbârü't-Tivâl* (nşr. Abdülmün'im Âmir), Kahire 1960.

DOĞAN, İsa, "Zeydîyye Mezhebi", *Târihte ve Günümüzde Şîlik Sempozyumu* (İstanbul 1993), s. 557-559.

DORN, Bernard (nşr.), *el-İntihâbâtü'l-Behiyye mine'l-kütübü'l-Arabiyye ve'l-Fârisiyye ve't-Türkiyye*, Petersbürg 1858.

es-SÂBÎ, Ebû İsnâk İbrahim b. Hilâl (ö. 384/994), *Kitâbü't-Tâci fî ahbâri Devleti'd-Deylemiyye* (AEZ içinde), Beyrut 1987.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, *el-İmam Zeyd hayâtuhû ve asruhû-arâuhû ve fikhuhû*, Kahire t.y.

Ebu'l-Ferec, el-İsfahânî (ö. 356/967), *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn* (nşr. Ahmed Sakr), Beyrut ts.

Ebu'l-FETH HÂKİMİYYÂN, *Aleviyyân-ı Taberistan*, Tahran 1368.

EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan b. Ebû Bişr Ali b. İsmail (ö. 314/936), *Makalâti'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-Musallîn*, Kahire 1969.

EROĞLU, MUHAMMED, "'Hâkim el-Cûşemî", *DîA* (İstanbul 1998), XV.

EVLİYÂULLAH el-ÂMÜLÎ, *Târîh-i Rüyân*** (nşr. Abbas Halîfî), Tahran 1313.

EYMEN, Fuat Seyyit, *Masâdiru Târîhi'l-Yemen*, Kahire 1872.

EZDÎ, Ebû Zekeriya Yezid b. Muhammed (ö. 334/945), *Târîhu'l-Mevsil* (nşr. Ali Habibe), Kahire 1387/1967.

GERDÎZÎ, Ebû Saîd Abdülhay b. Dahhâk b. Mahmûd (V/II. y.y), *Zeynül-Ahbâr* (nşr. Abdülhay Habîbi), Kabil 1324.

GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul 1979.

HALÎFE b. Hayyât (ö. 240/854), *Tarihi Halîfe b. Hayyât* (nşr. Ekrem Ziya el-Umerî), MI, Riyad 1405/1985.

HAN, Muhammed Sabir, 'The Early History of Zaydi Sûism in Deyleman and Gîlan', *Melanges Offerts a Henry Corbin Adit Par.*, Tahran 1977.

'The Contents of "the Kitab At-Taji" Manuscript of Ebû İshâq İbrahim as-Sabi", *IS*, 8 (1969), 247-252.

"A Manuscript of an Epitome of al-Sabi's Kitab al-Tağî", *Arabica*, 12 (1965), 27-44.

"Studies in the Kitab al-Taji Epitome of Al-Sabi", *Arabica*, 17 (1970), 151-60.

"Studies in the Kitab al-Taji Epitome of al-Sabi", *Arabica*, 18 (1971), 194-201.

HANSÛRÎ, Muhammed Bakır b. Zeyne'l-Âbidîn (ö. 1313/1895), *Ravzatü'l-cennât fî ahvâli ulemâ ve's-sâdât*, I-VIII, Kum ts.

HASAN İBRAHİM HASAN, *İslâm Tarihi: Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal* (çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), İstanbul 1989.

HASENÎ, Ebu'l-Abbas, *Kitâbü'l-Mesâbih* (AEZ içinde), Beyrut 1987.

HATÎB el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Ali (ö. 463/1070), *Târih-u Bağdat*, I-XIV, Beyrut î.y.

HATÎB, Salih Ahmed (ö. 1404-1984), *Zeyd b. Ali el-Müfferâ Aleyh*, Beyrut 1984.

HITTI, Philip K., *İslâm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1980.

HUART, Cl., 'Taberistan', *IA*, XI (İstanbul 1979), 598-599.

HUCÛRÎ, Ebû Muhammed Yûsuf b. Muhammed, *Ravzatü'l-Ahbâr* (AEZ içinde), Beyrut 1987.

HUMEYD el-MUHALLÎ (ö. 652/1254), *el-Hadâiku'l-verdiyye fî*

menâkıbü'l-eimme-ti'z-Zeydîyye (AEZ içinde), Beyrut 1987.

İ.ABDURRAÛF el-FÂKÎ, *ed-Düvelü'l-İslâmiyyetü'l-Mustakille fi'ş-Şark*, Kahire ts.

İBN ABDÛRABBÎH, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (ö. 328/940), *İkdü'l-ferîd* (nşr. Ahmed Emîri ve dğr.), I-VII, Kahire 1940/1973.

İBN Ebu'l-HADÎD, *Şerhu Nehci'l-Belâğâ*, I-XX (nşr. M. Ebu'l-Fadl ibrahim), Beyrut 1965.

İBN HACER el-ASKALÂNÎ, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed (ö. 852/1449), *Tehzîbü't-tehzîb*, Beyrut 1968.

İBN HALDUN, Ebû Zeyd Velîyuddîn (ö. 808/1406), *el-İber ve divânu'i-mübtede' ve'l-haber*, I-VII, Beyrut 1979.

İBN HALLİKÂN, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1978.

İBN HAVKAL, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî (ö. 367/977), *Kitabu Sûreti'l-arz*, Leiden 1992.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (ö. 456/1064), *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, I-V, Beyrut 1986.

İBN HURDÂZBÎH, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah (ö. 201/913), *el-Mesâlik ve'l-meMalik*, Leiden 1992.

İBN İSFENDİYÂR, Muhammed b. Hasan (ö. 613/1216'den sonra), *Târîh-i*

Taberistan(nşr.Abbasîkbal)h.1320.

Târîhi Taberistan (İng. trc. E. G. Brovne), Leiden 1905.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-İmame ve's-*

siyâse, Beyrut1990.

el-Maârif (nşr. Servet Ukkâşe), Kahire 1981.

İBN RÜŞTE, Ebû Ali Ahmed b. Ömer (ö. 310/922), *el-A'îâku'n-nefise*, Leiden 1992.

İBN SA'D, Muhammed (ö. 230/884), *et-Tabakâtü'l-kûbrâ*, I-IX, Beyrut

1388/1968.

İBN ŞEHRÂŞUB, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali (ö. 588/1192), *Me'âlimü'l-'ulemâ*, Beyrut ts.

İBN TAĞRİBERDÎ, Ebu'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî (ö. 874/1449), *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*, I-XII Kahire 1963.

İBN TIKTAKA (ö.-660/1262), *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut ts.

İBN EBÎ MÜSELLİM, *Târîh-i Mâzenderan: Kitâb-ı Gîlan ve Mâzenderan ve Esterabad ve Simnân ve Dâmegân ve Ğayruhâ** (1275/1859 tarihli Farsça yazma).

İBNÜ'L-İMÂD, el-Hanbelî (ö. 1036/1089), *Şezerâtü'z-zeheb fî Ahbâri men zeheb* (nşr. Mahmut Arnavûd), Beyrut ts.

İBNÜNNEDÎM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak en-Nedîm (ö. 384/995), *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüt), Tahran 1971.

İBNÜ'L-ESİR, İzzüddîn Ali b. Ebi'l-Kerem el-Cezerî (ö. 630/1232), *el-Kâmil fî't-târîh*, I-XIII, Beyrut 1979.

İBNÜ'L-FAKİH, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü'l-Büldân* (nşr. Yûsuf el-Hâvî), Beyrut 1996.

İDRÎSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed (ö. 560/1165), *Nûzhetü'l-müştak*, I-II, Beyrut 1989.

İDRÎSÎ, Ebû Saîd Rahman b. Muhammed, *Târîh-i Esterabad**.

İSBEHÂNÎ, Mirza Abdullah Efendi, *Riyâzü'l-ulemâ ve hiyâzü'l-fudalâ* (nşr. S. Ahmet Hüseyinî), Kum 1980.

İSFEHÂNÎ, Hamza b. Hasan (ö. 360/970), *Târîhu sinî mülûki'l-ard ve'l-Embiyâ*, Berlin ts.

İSTAHRÎ, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed (ö. 346/957), *el-Mesâlik ve'l-meMalik*, Leiden 1992.

İTİMÂDÜ'S-SALTANA, Muhammed Hasan Han, *Târîh-i Taberistan* (et-Tedvîn fî Ahvâli Cibâli Şervîn), Tahran 1373.

el-KADÎBÎ, Saîd Abdülaziz, *el-Hayâtü's-siyâse ve ehemmu mezahiri'l-hadâra fî iklîmi Taberistan** (Yüksek lisans tezi), Muhammed b. Suûd Üniversitesi, 1405-1984.

KALKAŞENDÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhû'l-a'sâ ft sinâ'ati'l-inşâ* (nşr. M. Hüseyin Şemseddin), I-XIV, Beyrut 1987.

KUTLUAY, Yaşar, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965.

KÜTÜBÎ, Selâhaddîn Muhammed b. Şâkir (ö. 764/1363), *Fevâtû'l-vefeyât*, I-V, Beyrut 1973.

LANE, P. S., *Düvel-i İslâmiyye* (Osm. trc, Halil Edhem), İstanbul 1927.

MADDELUNG, Wilferd (ed. krt.), *Ahbâru eimmeti'z-Zeydîyye*, Beyrut 1987.

“Minör Dynasties of Northern Iran”, *The Cambridge History of Iran*, IV,

198–249.

“Abu İshak al-Sabi on the Alids of Taberistan and Gîlan”, *JNES*, 26 (1967), 17–57.

“Political Horoscopes Relating to Late Ninth Century Alids”, *JNES*, 36 (1977), 247–275.

“The Alids Rulers of Taberistan, Deyleman and Gîlan”, *Atti Del Terzo Congresso Di Studi Arabie Islamici*, Napoli 1967.

“Further Notes on al-Sabi's Kitab Al-Taji”, *IS*, 9 (1970), pp. 81–88.

MAKDÎSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 380/990), *Kitâbu Ahseni't-tekâsîm fi marifet'l-ekâlîm*, Leiden 1992.

MAKRİZÎ, Takıyyüddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö. 845/1441), *el-Hıtatül-Makriziyye*, I-II, Beyrut ts.

MAR'AŞÎ, Zahîruddîn b. Nâsiruddîn b. Kemâluddîn (ö. 892/1487), *Târîh-i Taberistan ve Rûyân ve Mâzenderan*, Tahrân ts.

Târîh-i Gîlan ve Deylemistân, Tahrân 1347.

MEHDÎ, Cevad Habib, *ed-Devletü'l-Alevîyye fî Taberistan** (Yüksek lisans tezi), Bağdat 1968.

MENÎNÎ, Ahmed b. Ali b. Ömer, *el-Fethu'l-Vehbî alâ Târîhi Ebî Nasr el-Utbî* (el-İntihâbât içinde), Petersburg 1858.

MERÇİL, Erdoğan, "Simcurîler", *Tarih Dergisi*, XXXII (İstanbul 1979), 71-88

MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin (ö. 346/957), *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinû'l-cevher* (nşr. M. M. Abdulhamîd), I-IV, Mısır 1964-65.

Ahbârü'z-zamân, Beyrut 1996.

et-Tenbîh ve'l-işrâf, Beyrut 1981.

MİLLETLERARASI, *Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*, İstanbul 1993.

MİZZÎ, Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahman (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-ricâl* (nşr. Avvâd Maruf), Beyrut 1982.

MINORSKY, V. "Mâzenderan", *İA* (İstanbul 1979), VII, 420.

MUHAMMED AMMÂRE, *el-İslâm ve's-sevra*, Kahire 1988.

MUHSİN, Emin Hüseyin el-Âmilî, *A'yânü'ş-Şî'a*, I-XI (nşr. Hasan Emin), Beyrut 1983.

MUKADDESİ, Muhtar b. Tahir, *el-Bed ve't-Târîh*, Bağdat ts. MUSTAFA eş-Şek'a, *İslâm bilâ Mezâhib*, Kahire 1987.

MÜNECCİMBAŞI, Şeyh Ahmed b. Lütfullah el-Mevlevî (ö. 1113/1702), *Câmiu'd-Düvel* (Osm. trc. Şair Nedîm ve dğr.), I-III, Matbaa-yı Âmire 1868.

el-MÜBERRED, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid (ö. 285/898), *el-Kâmil fî'l-luğâ ve'l-edeb*, I-IV, Beyrut 1406/1986.

N.ABDÛLHÂLIK MUSTAFA, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet* (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1990.

NACİ HASAN HÂDÎ, *Sevratu Zeyd b. Ali* (Basılmamış yüksek lisans tezi) Bağdat 1965.

en-NÂŞÎ el-EKBER, *Mesâilü'l-İmame* (nşr. Josef Van Ess), Beyrut 1971

en-NECÎBÎ RÛYÂNÎ, Ali b. Cemâiuddîn, *Târîh-i Taberistan**.

NEŞVÂN el-HİMYERÎ, Ebû Saîd (ö. 573/1117), *el-Hûrû'l-'In* (nşr. Kemal Mustafa), Beyrut 1985.

NEVBAHTÎ, Ebû Muhammed Hasan b. Musa (ö. 310/922), *Fıraku'ş-*

Şîa, Necef 1936.

RABİNO, H. L, *Mazenderân and Esterabad*, London 1928.

Geylân (Frs. trc. Ca'fer Hammanizad), İran 1971.

“Les Dynasties Alaouides du Mazanderan”, *Journal Asiatique*, 210-211 (1927), 253–277.

RÂZÎ, Emin Ahmed, *Heft Iqlîm*, Câlcutta 1918.

SAFEDÎ, Selâhuddîn Halîl b. Aybek (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (nşr. Helmut Ritter ve dğr.), I-XXIV, Weisbaden-Stuttgart 1962–1993.

SÂHİB b. Abbad, Ebu'l-Kasım İsmail b. Abbâd (ö. 385/995), *Nusratu mezâhibi'z-Zeydiyye* (nşr. Naci Hasan), Beyrut 1987.

SEHMÎ, Ebu'l-Kasım Hamza b. Yûsuf (ö. 427/1036), *Târîh-i Cürcan*, Beyrut 1987.

SEM'ÂNÎ, Abdülkerim b. Muhammed (ö. 562/1166), *el-Ensâb* (nşr. M. Deme), I-X, Beyrut 1980

SERJEANT, R. B., “The Zaydis”, *Religion in The Middle East*, A. J. Arberry, V2/ 13299-2.

“A Zaidi Manual of Hisbah of the 3rd Century h.”, *Studies in Arabian History and Civilisation*, 1–34.

SEZGİN, Fuat, *Geschichte der Arabischen Schriftums*, I-IX, Leiden 1967–1984.

SOURDEL. D., “The Abbâsid Caliphate” *Cambridge History of islam* (nşr. P.M. Holt ve dğr.), I, Cambridge 1970.

Le STRANGE, Guy, *Büldânü'l-hilâfeti's-Şarkıyye* (trc. Beşir Fransis), Beyrut 1985.

STROTMANN, R., “Zeydiyye”, *İA*, İstanbul 1979, XII, 549.

SUBHÂNÎ, Ca'fer, *Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal*, I-Vil, Kum 1992,

SUBHÎ, Ahmed Mahmûd, *ez-Zeydiyye*, Beyrut 1991.

SÜYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *Târîhu'l-hulefâ* (nşr. M. M. Abdülhamîd), Mısır 1952.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-nihal* (nşr. M. Seyyid Kilhânî), Beyrut 1975.

ŞEREFÜDDİN, Ali b. Abdülkerîm el-Fudayl, *ez-Zeydîyye: Nazariyye ve Tatbîkiyye*, Amman 1985.

ŞİRVÂNÎ, Şeyh Zeynelâbidîn, *Riyâzü's-siyâha* (el-İntihâbât içinde), Petersburg 1858.

ŞÜSTERÎ, Seyyid Nûrullah, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, I-II, Tahran 1986.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Târihü't-Taberi* (nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut 1967.

WATT, M., *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. R. Fığlalı), Ankara 1981.

WELLHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1989.

İslâmiyetin İlk Devrinde Dini Siyasî Muhalefet Partileri (trc. Fikret Işıltan),

Ankara 1989.

YAHYA b. HÜSEYİN, Muhammed b. Ali b. el-Kasım (ö. 1100/1689), *Ğâyetü'l-emânî fî ahbârl'l-kutu'l-Yemânî* (nşr. Sald Abdülfettâh Aşûr), Kahire 1968.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vazih (ö. 292/904), *Târihu'l- Ya'kûbî*, I-II, Beyrut ts.

Kitâbü'l-Büldân (nşr. Fuat Sezgin), Almanya 1992.

YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdullah Ya'kûb b. Abdullah (ö. 626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut t.y.

YAZICI, Tahsin "Deylem", *DîA* (İstanbul 1994), IX, 263.'

YILDIZ, Hakkı Dursun (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, İstanbul 1992.

"Abbasîler", *DîA* (İstanbul 1988), I, 31–56.

ZAMBAUR, Edward von, *Mu'cemü'l-Ensâb ve Üserâti'l-Hâkime fî't-Târihi'l-İslâmî* (çev. Z. Muhammed Hasan Bek ve dğr.), Kahire 1951.

ZEHEBÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1347), *Siyeru*

A'lâmi'n-nübelâ (nşr.Şuayb el-Arnaût ve dğr.), I-XXV, Beyrut 1985–88.

Düvelü'l-İslâm, Beyrut 1985.

.....*el-îber fî haberi men Gaber* (nşr. Ebû Hacer Muhammed Zağlûl), Beyrut 1985.

ez-ZİRİKÜ, Hayreddîn, *el-A'lâm*, I-X, 1954.

Not: İki yıldız (**) ile işaretlenen eserler neşredildiği halde tarafımızdan ulaşılamayan eserleri, tek yıldız (*) ile işaretlenenler ise henüz neşredilmeyen eserleri göstermektedir.

EKLER

- I.Taberistan Zeydî Devlet Başkanları,
(Dâîleri ve Taberistan-Deyleman Zeydî İmamları)
II.Kronoloji

TABERİSTAN ZEYDÎ DEVLET BAŞKANLARI

- I.Hasan b. Zeyd
II.Muhammed b. Zeyd
III.Hasan b. Ali el-Ütrûş
IV.Hasan b. Kasım

TABERİSTAN ZEYDÎ DÂÎLERİ

- Hasan b. Zeyd (Dâî Evvel, Dâî Kebîr)
Muhammed b. Zeyd (Dâî Sağîr)
III.Hasan b. Kasım (Dâî Sağîr, Dâî Cefîl)

TABERİSTAN-DEYLEMAN ZEYDÎ İMAMLARI

- I.Hasan b. Ali el-Utrûş (en-Nasirü'l-Kebîr)
II.Ebu'l-Fadl Ca'fer b. Muhammed (es-Sâir Fillâh)
III.Ebû Abdullah b. Muhammed b. Hasan (el-Mehdî-Lidîfillâh)
IV.Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Hüseyn (el-Müeyyed-Billâh)
V.Ebû Tâlib Yahya b. Hüseyn (en-Nâtk bi'l-Hak)
VI.Hâdî el-Hukaynî
VII.İmam Ebü'r-Rıza el-Kîsûmî
VIII.Hüseyn en-Nasır
IX.Ebû Tâlib el-Harunî el-Ahîr

KRONOLOJİ

- 122/739 Zeyd b. Ali'nin İsyanı ve Ölümü
- 125/742 Yahya b. Zeyd'in İsyanı ve Ölümü
- 128/745 Abdullah b. Muâviye'nin İsyanı ve Ölümü
- 145/762 Muhammed en-Nefsüzzekîyye ve Kardeşi İbrahim'in İsyanları ve Ölümleri
- 169/785 Hüseyin b. Ali el-Fahhî'nin İsyanı ve Ölümü
- 175/791 Yahya b. Abdullah'ın İsyanı ve Ölümü
- 199/815 Muhammed b. İbrahim'in İsyanı ve Ölümü
- 200/816 Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'in İsyanı ve Ölümü
- 219/834 Muhammed b. Kasım es-Sûffî'nin İsyanı
- 250/864 Kûfe'de Yahya b. Ömer İsyanı ve Hasan b. Zeyd'in Taberistan'a Gelişi
- 252/866 Hasan b. Zeyd'in Taberistan'ı Ele Geçirmesi
- 253/867 Tahirî Vali Süleyman'ın Hasan b. Zeyd'i Taberistan'dan Çıkarması
- 254/868 Hasan b. Zeyd'in Taberistan'ı Tekrar Ele Geçirmesi
- 255/869 Abbasî Komutan Müflih'in Taberistan'ı İşgal Etmesi
- 256/870 Müflih'in Taberistan'dan ayrılması ve Hasan b. Zeyd'in Tekrar Taberistan'a Dönmesi
- 257/874 Hasan b. Zeyd'in Cürcan'ı Ele Geçirmesi
- 259/873 Hasan b. Zeyd'in Kumis'e Asker Göndermesi
- 260/874 Ya'kub b. Leys'in Taberistan'ı İşgal Etmesine Hasan b. Zeyd'in Buradan Ayrılması
- 266/879 Tahirî Vali el-Hucistânî'nin Cürcan'ı İşgal Etmesi
- 270/883 Hasan b. Zeyd'in Ölümü ve Kardeşi Muhammed'in Yerine Geçmesi
- 272/885 Abbasî Komutan Özgütekin'in Rey'de Muhammed b. Zeyd'i Mağlup Etmesi
- 273/886 Muhammed'in Taberistan'da Oğlu Zeyd'i Halef Tayin Etmesi ve

Adına Sikke Bastırması

275/888 Râfi b. Herseme'nin Cürcan'ı İşgal Etmesi

277/890 Râfi'nin Taberistan'ı Ele Geçirmesi ve Muhammed'in Deyleman'a Sığınması

278/891 Râfi'nin Taberistan'dan Ayrılması

279/892 Râfi'nin Halife M'utezid Tarafından Horasan Valiliğinden Azledilmesi

281/894 Râfi ile Muhammed'in Anlaşma Yapmaları

282/895 Râfi'nin Muhammed Adına Nişabur'u Ele Geçirmesi

283/896 Râfi'nin Öldürülmesi

284/897 Horasan Bölgesinin Saffarîler'in Eline Geçmesi

287/900 Amr b. Leys ve Muhammed b. Zeyd'in Ölümü, Horasan ve Taberistan'ın Sâmânîler'in Eline Geçmesi

289/902 Kazar Savaşı

301/913 Burûd Savaşı ve Taberistan'ın Tekrar Zeydîler'in Eline Geçmesi

304/916 el-Utrûş'un Ölümü

305/917 Bemallâh Savaşı

308/920 Firûzkend Savaşı

309/921 Nugân Savaşı

310/922 Celâyin Savaşı

311/923 Ebu'l-Hüseyin Ahmed'in Ölümü

312/924 Ebu'l-Kasım Cafer'in Ölümü ve Yerine Ebû Ali'nin Geçmesi

315/927 Ebû Ali'nin Vefatı ve Kardeşi Ebû Cafer'e Biat Edilmesi

316/928 Hasan b. Kasım'ın Ölümü

320/932 Ebu'l-Fadl Cafer b. Muhammed'in Gîlan'da İmamlığını İlan Etmesi

321/933 Ebu'l-Fadl'ın Taberistan'a Sefer Düzenlemesi

337/948 Ebu'l-Fadl'ın Taberistan'a İkinci Seferi

338/949 Ebu'l-Fadl'ın Taberistan'a Üçüncü Seferi

- 350/961 Ebu'l-Fadl'ın Ölümü
353/964 Ebû Abdullah'ın Bağdat'tan Ayrılması
355/965 Ebû Abdullah'ın Taberistan Seferi
358/968 Ebû Abdullah'ın Mirka Tarafından Esir Edilmesi
360/970 Ebû Abdullah'ın Vefatı
380/990 el-Müeyyed'in İsyanı
400/1009 el-Müeyyed'in Taberistan Seferi
411/1020 el-Müeyyed'in Vefatı ve Yerine Kardeşi en-Nâtk'ın Geçmesi
421 /1030 en-Nâtk'ın Vefatı
430/1038 Hâdî el-Hukaynî'nin İmamet Makamına Gelmesi
432/1040 Hüseyin en-Nasır'a Biat Edilmesi
440/1048 Hâdî el-Hukaynî'nin Vefatı
472/1079 Hüseyin en-Nasır'ın Vefatı
502/1108 Ebû Tâlib el-Harunî'nin Gîlan'da Ortaya Çıkması
520/1126 Ebû Tâlib el-Harunî'nin Vefatı
544/1149 Eşref b. Zeyd'in İmamlık İddiası ile Ortaya Çıkması
600/1203 Gîlan'ın Harici İşgallere Uğraması
933/1526 Zeydîliğin Ortadan Kalkması